

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 5

Одеса, 1997

ОДЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени. И. И. МЕЧНИКОВА

**ЗАПИСКИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА**

Выпуск 5

Scan by Skorpion Professional

Одесса, 1997

У п'ятому випуску Записок історичного факультету Одеського державного університету подані дослідження співробітників всіх кафедр факультету, які присвячені питанням архелогії, етнології і історії України, методичним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Головний редактор: **В. Н. Станко.**

Заступник головного редактора: **Т. М. Попова.**

Відповідальний секретар: **І. С. Гребцова.**

Члени редколегії: **В. П. Вашенко, В. Г. Кушнір, І. В. Немченко, Ф. О. Самойлов, В. М. Хмарський.**

Технічний редактор: **Н. О. Петрова.**

Затверджено до друку Радою історичного факультету Одеського університету, 1997.

В. Н. СТАНКО

ПРОМЫСЕЛ БИЗОНОВ В ПАЛЕОЛИТЕ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ *

Бизон проникает в Северное Причерноморье в конце плиоцена, где его останки впервые встречены в фаунистических комплексах вместе с полевкой (*Microtus arvalis*), хомяком (*Cricetus cricetus*), тушканчиком (*Allactaga jaculus*), лошастью (*Equus latipes*), оленем (*Cervus elaphus*), южным слонem (*Elephas meridionalis*) и др.¹ Судя по составу фауны, появление бизона на Юге Украины следует связывать с установлением степного ландшафта. В последующем остатки бизона известны в отложениях всех горизонтов плейстоцена Украины (И. Г. Пидопличко, В. В. Громов, М. Ф. Веклич). В начале голоцена на Юге Украины и в Молдавии на смену плейстоценовому бизону (*Bison priscus*) приходит тур (*Bos primigenius*)². Крайне редко единичные остатки бизона встречаются в голоценовых комплексах раннего мезолита лесостепной Украины³.

Однако несмотря на столь раннее появление бизона в составе фауны Украины отсутствие на известных ашельских местонахождениях Восточной Европы каких-либо фаунистических остатков не позволяет в настоящее время судить о том, в какой мере в раннем плейстоцене бизон был объектом охоты ашельского человека. Самые древние остатки бизона в составе охотничьей добычи палеолитического человека на Украине достоверно зафиксированы на стоянках Заскальная IX и Киик-Коба (нижний горизонт) в Крыму, которые вероятнее всего датируются земским межледниковьем (RW)⁴.

Постоянным объектом охотничьего промысла на Украине бизон становится в мустьерское время. Остатки его найдены на абсолютном большинстве мустьерских местонахождений Украины и сопредельных территорий, где они встречаются в

* Текст доклада на Международном коллоквиуме: «Bison Subsistence Through Time: From Palaeolithic To Paleoindian Times», Toulouse 6—10 Juin 1995.

фаунистических комплексах вместе с мамонтом (*mammuthus primigenius*), лошадью (*Equus caballus*), оленем (*Cervus*), *elaphus*), сайгой (*saiga tatarica*) и др.

На мустьерских памятниках лесостепной зоны и в Крыму преобладают остатки мамонта, лошади или оленя. Это прослеживается как по количеству костей и особей, так и по объему реального продукта. В некоторых случаях остатки бизона на местах нахождения лесостепи и Крыма составляют заметное количество, однако в целом в комплексах они занимают второстепенное положение, т. е. бизон здесь не стал главным объектом охотничьего промысла.

Заметное преобладание остатков бизона в археологических комплексах памятников степной полосы Восточной Европы прослеживается начиная с позднемустьерского времени. Так, на Ильской стоянке кости бизона составляют 87%, а на Сухой Мечетке — более 70% от всех костей животных, найденных на этих поселениях⁵. Заметно преобладают кости бизона и в составе таких памятников Приазовья, как Рожок I, Рожок II, Анетовка 2⁶. С этим временем, вероятно, и следует связывать становление специализированного охотничьего промысла бизона в степях Восточной Европы.

Такое развитие охотничьего хозяйства в мустье степной зоны, в котором промысел бизона заметно преобладал над другими продуктивными видами, было обусловлено несколькими факторами: резким сокращением, а впоследствии и полным исчезновением к середине позднего палеолита мамонта и носорога в составе степной фауны, которые были основными потребителями степной биомассы и обеспечивали продуктивность охотничьего промысла в предшествующее время; благоприятной экологической и демографической обстановкой в степной зоне в среднем вюрме для размножения бизона; с исчезновением мамонта и носорога бизон стал самым крупным и таким образом, самым продуктивным охотничьим видом в степях и, наконец, ландшафт (обширная равнина с густым травостоем, изрезанная густой сетью долин, рек и балок, поросших лесом и кустарником) открывал прекрасные перспективы для становления эффективной загонной охоты на животного со слабым зрением.

В этих условиях охота на менее крупных животных, таких как сайга, олень и лошадь, была менее продуктивной и более трудоемкой и постепенно приобретала вспомогательный характер. В некоторых случаях охотники на бизона вообще ею пренебрегали. Однако достоверно о становлении

специализированного хозяйства охотников на бизона в степной зоне Восточной Европы можно с уверенностью говорить лишь с распространения максимума вюрмского оледенения.

Памятники начала позднего палеолита на Украине изучены крайне слабо, что не позволяет уверенно проследить направление и характер изменений в хозяйстве первобытных охотников от мустье до середины позднего палеолита. В целом они представляются не столь существенными. Ретроспективно, судя по материалам позднепалеолитических поселений максимума вюрмского оледенения, на раннем этапе позднего палеолита в основной направленности и структуре охотничьего промысла в лесостепной (преимущественно охота на мамонта) и в степной (специализированная охота на бизона) не произошло существенных изменений, несмотря на заметные демографические и этноисторические подвижки в составе населения некоторых регионов.

С наступлением максимального похолодания в лесостепной зоне охотничий промысел был, по-прежнему, ориентирован преимущественно на добычу мамонта, хотя в отдельных районах этой зоны заметно увеличилась добыча северного оленя, лошади, бизона и других животных. Однако по объему продуктов жизнеобеспечения в лесостепи весь этот период превалировал мамонт, несколько позже вместе с бизоном. Несмотря на количественное преобладание на некоторых поселениях этого региона костей то северного оленя, то лошади, по объему исходного продукта последние занимали второстепенное положение. Иная ситуация сложилась в степной зоне.

Достаточно полно охотничий промысел на бизона в позднем вюрме в степном Причерноморье изучен по материалам Амвросиевки, Анетовки 2, Большой Аккаржи, Каменной Балки 2 и др. К изучению этого феномена обращались многие авторы: В. И. Бибилова, П. И. Борисковский, И. Г. Пидопличко, М. Д. Гвоздовер, Е. В. Миньков, И. В. Сапожников, А. А. Кротова, А. В. Старкин и многие другие. Приведем краткую характеристику лишь одного археологического комплекса Анетовки 2.

Поселение Анетовка 2 расположено на западе Причерноморских степей на правом берегу р. Бакшалы, правого притока р. Южный Буг в среднем его течении. Поселение функционировало в период максимума последнего оледенения, когда на Побужье господствовали холодные степи с островными лесами по долинам рек и балок, которые состояли из сосны,

березы, дуба, граба и вяза. Фауна поселения представлена 23 видами млекопитающих, среди которых бизон абсолютно преобладает (97% костей, 82% особей). По данным А. В. Старкина добыча бизона обитателями поселения велась круглогодично⁷.

На исследованной площади поселения раскрыты три структурно и функционально различных комплекса:

А. Макроскопление кремней и фауны (до 500 кв. м), среди которых найдено около 300 костяных изделий, в том числе около 200 наконечников стрел и копий. На южной окраине макроскопления примерно в ее центре выявлен круг, выложенный 9 челюстями бизона и густо окрашенный в красный цвет. Площадка круга и прилегающий к ней с севера участок были плотно насыщены обломками фауны и кремнем (мощностью до 30—40 см), среди которых прослеживались слабые затеки красной краски. В 1 м к северу от круга лежал череп бизона, также окрашенный охрой. Между черепом и кругом в завале костей найдены 4 лопатки бизона. В 1,5 м к востоку от круга найдены еще 3 окрашенных охрой черепа бизонов. Между этими черепами и кругом среди обломков костей лежали лопатки и крупные трубчатые кости бизона. В 5 м к юго-востоку от круга раскопан комплекс из трех окрашенных черепов бизона, расположенных полукругом в 0,5 м друг от друга. Относительно обособленный череп бизона найден в 9 м к северо-западу от круга. В брекчии из костей и кремней без видимых следов погребения выявлен череп девушки (15—17 лет) (определение В. П. Алексеева). Других костей человека на поселении пока не найдено⁸.

Б. Группа отдельных микроскоплений из костей животных и кремней (около 40), расположенных на площадке к западу от макроскопления. В большинстве микроскоплений представлены основные элементы костяка бизона: череп, осевой костяк, конечности. В основном это те кости, на которых было наименьшее количество мяса (лопатки, челюсти, позвонки и т. п.). Часто в микроскоплениях встречаются крупные камни-наковальни, мелкие каменные плитки, кремневые топоры (более 20 см в поперечнике), разделочные ножи из сланца (10—15 см длиной). Среди микроскоплений лишь одно состоит исключительно из кремневых изделий⁹.

В. Комплекс, расположенный к северу от макроскопления и состоящий из микроскоплений преимущественно кремневых изделий: галек, осколков, нуклеусов, сколов, изделий со вто-

ричной обработкой, а также каменных наковален, абразивов и отбойников.

Между макро- и микроскоплениями выявлена округлая в плане площадка диаметром около 4,5 м, интенсивно окрашенная каолином в белый цвет. Здесь же собраны обломки каолина, которые по мнению геолога В. Ф. Петруня в смеси с жиром могли применяться для раскраски тела человека. Плотность находок на окрашенной площадке относительно невелика. На площадке также найдены кусочки охры и обломки пережженных костей.

Таков вкратце археологический контекст поселения Анетовка 2. Иную структуру имеют стоябища охотников на бизонов в других районах причерноморско-приазовских степей. Каменная Балка II на Нижнем Дону и Большая Аккаржа на Нижнем Поднестровье состоят из нескольких относительно самостоятельных участков (скоплений), которые исследователями оцениваются как остатки разных фаз обитания.

Амвросиевский комплекс состоит из поселения и обособленного костыща, которые несомненно связаны между собой. Необходимо к тому же заметить, что все эти широко известные стоябища охотников на бизона существовали в степной зоне Восточной Европы в разное время. Наиболее древними являются Амвросиевка ($21\ 500 \pm 340$ ЛЕ 3403; $20\ 620 \pm 150$ ЛЕ 1805; $15\ 250 \pm 150$ ЛЕ 1637) и Анетовка 2 ($19\ 170 \pm 120$ ЛЕ 2947; $19\ 088 \pm 980$ ЛЕ 4610; $18\ 040 \pm 150$ ЛЕ 2424 и др.), функционировавшие, несомненно, в период максимального похолодания; следующей по времени, надо полагать, была стоянка Большая Аккаржа (конец похолодания-потепление Ляско) и, наконец, Каменная Балка II ($15\ 350 \pm 550$ ГИН 3472; $13\ 200 \pm 500$ ГИН 2945), которая, судя по датам, относится уже к постъюрму¹⁰.

Представляется, что указанные памятники разнятся не только по хронологии, но и репрезентуют разные типы охотничьих поселений. Амвросиевка, на наш взгляд, представляет собой базовый лагерь (стоянка) в сочетании с ритуально-промысловым комплексом (костыщем). Современное состояние изученности Анетовки 2 позволяет рассматривать памятник как ритуально-производственный центр.

Жилой комплекс здесь пока не выявлен. Не исключена возможность, что Анетовка 2 представляет собой единый ритуально-производственный центр для нескольких обособленных локальных поселений, расположенных по соседству. Такая ситуация может оказаться вполне вероятной, если учесть,

что в долине р. Бакшалы на отрезке в 6 км выявлено более 20 местонахождений позднепалеолитического возраста. Однако с уверенностью об этом можно будет судить лишь после синхронизации всей группы памятников, для чего необходимо провести дополнительные исследования. Большая Аккаржа и Каменные Балки представляют собой более поздние охотничьи лагеря, не исключена возможность, что и многоразового использования¹¹.

Макроскопление с окрашенными черепами, микроскопления с камнями-наковальнями и разделочными ножами и площадка, окрашенная каолином в белый цвет, на Анетовке 2, на наш взгляд, являются единым ритуальным комплексом, связанным с обрядово-театрализованными праздниками охотников на бизонов. Приведем лишь одну из многих возможных реконструкций обрядовой церемонии, связанной с культом бизона: на микроскоплениях, где найдены камни-наковальни, разделочные ножи и другие орудия, необходимые для обработки туши бизона, проводилась разделка животного, предназначенного для поедания в праздничной церемонии. На площадке, окрашенной каолином, могла проводиться раскраска тел участников праздника. На восточной площадке происходила основная часть обрядово-театрализованного представления. Здесь на шестах (лопатках или длинных трубчатых костях) окрашенные в красный цвет головы бизонов были слегка приподняты над землей. Вокруг них и совершались основные магические действия, завершавшиеся сбросом костей священного животного к окрашенным черепам, что и привело к образованию вокруг них больших куч костей. Разрушение последних ливневыми потоками привело впоследствии к образованию макроскопления. Возможна и иная реконструкция охотничьего праздника и даже иная интерпретация описанных комплексов. Однако несомненным остается то, что миропонимание обитателей Анетовки 2 в определенной мере было обусловлено идеологией, связанной с культом бизона, которая отражала в сознании людей сложившиеся традиции специализированной охоты.

Подведем некоторые итоги.

На протяжении всего плейстоцена бизон был объектом охоты на всей территории Украины. Начиная с мустьерского времени в силу специфических условий развития природы и народонаселения в степной полосе Восточной Европы постепенно складывается специализированное хозяйство как в ор-

ганизации быта и промысла, так и в миропонимании первобытных людей.

Исчезновение бизона в степях Северного Причерноморья в конце плейстоцена — начале голоцена несомненно связано, в первую очередь, с истреблением его человеком, а также с изменением природной обстановки. Охота на тура, сменившего бизона на этой территории в голоцене, организационно имела иной характер. В относительно короткий промежуток времени бывшие охотники на бизона сумели по-новому организовать свою хозяйственную деятельность и постепенно перейти к domestikации тура. Несомненно важную роль в процессе одомашнивания тура сыграли традиции охотничьего хозяйства предшествующего времени и, в частности, отражение их в мифологическом сознании первобытных охотников степей.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Топачевський В. О. До вивчення фауни пізньопліоценових та ранньоантропогенових хребетних з давніх алювіальних відкладів півдня УРСР.//Тр. Ін-ту зоології АН УРСР. Т. 14. Київ, 1957; Молявко Г. І. Неоген Півдня України. К., 1960.

2. Бибилова В. И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене.//Бюлл. Московского об-ва испытателей природы. Т. LXXX (6). 1975; Давид А. И., Чемыртан Г. Д. Распространение и численность тура (*Bos primigenius* Voj.) в голоцене Молдавии.//Фаунистические комплексы и флора кайнозоя Причерноморья. Кишинев, 1977.

3. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту К., 1975; Горелик А. Ф. Мезоліт басейна Северського Донця і Северо-Восточного Приазов'я. Л., 1986.

4. Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма. К., 1993.

5. Верещагин Н. К., Колбутов А. Д. Остатки животных из мустьерской стоянки под Сталинградом и стратиграфическое положение палеолитического слоя.//Тр. Зоол. ин-та АН СССР. Т. 22. 1957; Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. Л., 1984; Hoffecker J. F., Vagysnikov G. and Potapova O. Vertebrate Remains From the Mousterian Site Of Il'skaya I (Northern Caucasus, U.S.S.R.): New Analysis and Interpretation.//Journal Of Archaeological Science. Т. 18, 1991.

6. Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. Л., 1968; Гладылин В. Н. Ранний палеолит.//Археологии Украинской ССР. Т. 1. К., 1985.

7. Арап Р. Я., Станко В. Н., Старкин А. В. Природная среда и развитие хозяйства позднелитического человека в бассейне реки Южный Буг.//Четвертичный период: методы исследования, стратиграфия и экология. Т. 1. Таллин, 1990; Рековец Л. И., Старкин А. В. Терофауна позднелитического поселения Анетовка II Юга Украины.//Вестник зоологии. 1990. № 3.

8. Станко В. Н., Старкин А. В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II).//Археологія південного заходу України. К., 1992.

9. Станко В. Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите. // Первобытная археология. К., 1989.

10. Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. К., 1989; Медяник С. И., Сапожников И. В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа. // Изв. АН Молдовы. Биолог. и хим. науки. 1982. № 3; A. A. Krotova and N. G. Belan. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. // From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. New-York. 1993.

11. Миньков Е. В. Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции). М., 1991; Сапожников И. В. Основные итоги раскопок стоянки Большая Аккаржа. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья. Белгород-Днестровский, 1995.

Е. В. СМЫНТЫНА

О СООТНОШЕНИИ ЛОКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ И СПОСОБА ХОЗЯЙСТВЕННО- КУЛЬТУРНОЙ АДАПТАЦИИ В ЭПОХУ МЕЗОЛИТА

Культурная традиция в аккумулярованном виде выражает совокупность отличительных особенностей этноса, т. е. этническую культуру¹. В локальной культурной традиции отражается индивидуальная конфигурация исторических судеб и особых условий существования этнических общностей. В мезолите археологически она фиксируется в каменной индустрии и соотносится со специфическим набором производственного инвентаря. В результате процесс сложения, эволюции и преобразования локальной культурной традиции в общих чертах совпадает с путем, пройденным в своем историческом развитии отдельной археологической культурой.

Способ хозяйственно-культурной адаптации представляет собой особую модель поведения, регламентирующую материальную культуру, образ жизни и хозяйство отдельной группы населения с целью обеспечения ее выживания. Анализ археологических материалов мезолитических памятников территории современной Украины показывает устойчивую зависимость способа и принципов хозяйственно-культурной адаптации от особенностей палеогеографической среды обитания.

В этом контексте проблема соотношения локальной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации имеет как минимум два аспекта: установление связи между археологической культурой и ландшафтом, с одной стороны, и выяснение роли этнической культуры как одного из воз-

можных компонентов способа адаптации конкретной группы населения, с другой.

Первый вопрос в определенной мере попадал в поле зрения большинства исследователей, обращавшихся к теории археологической культуры. Уже в конце 40-х годов М. Е. Фосс пришла к выводу о том, что «археологическая культура есть результат территориального обособления племен», поставив таким образом типологию орудий труда в определенную зависимость от окружающей обстановки, но исключая их из числа этнических признаков². Ее концепция не нашла поддержки у большинства археологов того времени. М. Ю. Брайчевский, признавая в целом роль природно-географического фактора в развитии археологической культуры, оценил ее все же как второстепенную³. Однако уже в середине 60-х годов А. Л. Монгайт писал, что «изучение археологических культур позволит охарактеризовать отношения с окружающей средой»⁴. В последние годы территориальность признана одной из основополагающих характеристик археологической культуры.

Всесторонний анализ роли палеогеографической обстановки в генезисе и развитии археологической культуры содержится в ряде работ С. С. Березанской. На основании комплексного изучения восточно-тшинецкой культуры эпохи бронзы она убедительно доказала, что своеобразие природно-ландшафтных условий влияет на сложение и устойчивость культурных традиций, определяет своеобразие археологического материала и многие особенности производственного инвентаря археологической культуры⁵. В последние годы природно-географические условия все чаще рассматриваются как фактор сходства и различия кремневых индустрий, а орудия труда интерпретируются как важный компонент экосоциальной системы⁶. В этом контексте археологическую культуру можно определить как показатель зональных различий, которые зависят от условий среды, или как механизм воспроизводства локального исторического типа культуры.

Влияние географических факторов на образование локальных групп и на обособление памятников крупных природно-ландшафтных зон подтверждается также и результатами комплексных исследований на стыке археологии, палеогеографии, статистики и информатики⁷.

Наиболее последовательно экологическое направление в археологических исследованиях проведено в последних работах Н. А. Рычкова, в которых сделана попытка соотнесения

ареалов археологических культур и типов памятников с определенным типом ландшафта⁸. Перспективы применения такого подхода к изучению мезолитических памятников были рассмотрены нами ранее⁹.

Весьма конструктивен и, на наш взгляд, наиболее точно отражает ситуацию начала голоцена подход В. И. Беляевой. По ее мнению, на культурную традицию влияют природно-адаптивные факторы, среди которых она выделяет природно-ландшафтную обстановку, сезонность бытования стоянок, отношение к источнику сырья, целевые особенности поселения. На материалах позднепалеолитических памятников бассейна Дона и Десны она убедительно доказывает, что различие этих факторов сказывается в том числе и на типологии основных групп орудий¹⁰. К сожалению, современная источниковая база, в первую очередь, отсутствие результатов трасологического и планиграфического анализов большинства поселений во многом затрудняет реализацию данной концепции применительно ко всем природно-ландшафтными зонам.

Краткое рассмотрение историографии вопроса соотношения археологической культуры и ландшафта показывает, что в последние годы все больше исследователей встает на позиции палеоэкологического подхода.

Второй аспект проблемы соотношения локальной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации — роль этнической культуры как возможного компонента способа приспособления конкретной группы населения — еще ожидает теоретической разработки. На современном уровне знаний накопленный материал позволяет лишь допускать вероятность положительного или отрицательного ответа на этот вопрос применительно к конкретным памятникам в ограниченных территориальных и хронологических рамках.

В этой связи перспективным представляется анализ материалов мезолитических поселений Горного Крыма, для которых наряду с относительно точной хронологией и стратиграфией известны уникальные жилищные комплексы, а также собран богатый материал по культурно-генетическому процессу и природно-ландшафтной обстановке изучаемого времени.

Формирование мезолитических общностей в Горном Крыму относится к аллереде, связанному с глобальной перестройкой природно-климатических условий. Среди растительных остатков этого времени обнаружены древесные угли рябины обыкновенной и крушины¹¹. В фаунистическом комплексе центральное место занимают лесные обитатели —

благородный олень и кабан обыкновенный; объектами промысла являлись также и лесостепные (осел, бык) и степные (лошадь, сайга) виды¹². Такой состав фауны и флоры свидетельствует о распространении в Горном Крыму в аллереде лесостепного ландшафта с лесными участками. Наличие в материалах некоторых памятников данного времени многочисленных костей рыб позволяет допустить, что реки этого периода были полноводными и глубокими. В результате климат аллереда можно оценить как относительно мягкий, влажный и теплый.

Перестройка природно-ландшафтной ситуации в условиях достаточно высокой плотности населения в Горном Крыму, возникшей в предшествующий период, требует изменения способов адаптации и системы жизнеобеспечения, что ведёт к трансформации всей культурной системы. Археологически этот процесс фиксируется в сложении шанкобинской археологической культуры, главным критерием которой традиционно считается геометризация кремневого инвентаря¹³.

Комплекс материальной культуры ее ранних памятников содержит долговременные жилища с каменными выкладками в основании, ветровые заслоны, очаги, использовавшиеся длительное время, клады сырья и другие элементы, позволяющие допустить относительно оседлый стабильный образ жизни данной группы населения. Численность коллективов по сравнению с предшествующим периодом существенно изменяется и, начиная с этого времени, археологически прослеживается совместное обитание не более 2—3 парных семей. Это хорошо согласуется с возможностью индивидуальной добычи основных промысловых видов (благородного оленя и кабана).

Таким образом, кризисная ситуация предшествующего времени в аллереде была преодолена путем трансформации культуры. В основе этого процесса лежат взаимообусловленные изменения охотничьего вооружения и характера охоты и, как их следствие, уменьшение численности коллектива и возможные изменения социальной структуры общества. Учитывая результаты исследований этноэкологов, можно допустить и коренную перестройку мировоззрения и всей системы духовной культуры общества.

Следующий этап развития культуры Горного Крыма связан с заключительными фазами дриаса III — пребореалом. В это время среди древесных пород появляется неприхотливый можжевельник и устойчивая к климатическим колебани-

ям осина¹⁴. Структура фаунистического комплекса сохраняет основные черты предшествующего времени. Появление куницы свидетельствует об относительном снижении среднегодовых температур. Отсутствие костей рыб на многих памятниках шанкобинской культуры указывает как на постепенную аридизацию климата, так и на относительное снижение плотности биомассы на единицу площади. Изменения палеоландшафта в направлении ухудшения условий существования в результате иссушения и похолодания климата в целом имели эволюционный характер, что хорошо согласуется с общим направлением развития культуры.

Во второй половине дриаса III — начале пребореала шанкобинские памятники фиксируют относительно полную преемственность комплексов материальной культуры предшествующего времени, включая основные особенности кремневого инвентаря, характер жилых сооружений и относительную длительность их обитания. Однако общее количество археологических памятников данной традиции уменьшается. С другой стороны, появляется новая этническая общность — сюреньская культура, основным отличием которой от шанкобинской являются отдельные типы наконечников стрел при практически аналогичном наборе остальных компонентов материальной культуры, сходной хозяйственной основе и тождественных ареалах распространения этих культур¹⁵. С позиций палеоэкологического подхода не исключена и такая гипотеза генезиса сюреньской культуры. В условиях постепенного снижения плотности биомассы часть носителей шанкобинской культурной традиции нуждается в изменении, хотя бы частичном, одного из элементов системы адаптации. В данном случае в качестве такового выступила часть охотничьего вооружения. Это предположение согласуется с достаточно отчетливо прослеживаемым сходством технокомплексов обеих культур и с находками отдельных культурных элементов сюреньской традиции на поселениях шанкобинцев и наоборот.

В середине пребореала в среде носителей шанкобинской культурной традиции вновь проявляются кризисные черты. Археологически это фиксируется в относительном упрощении комплексов материальной культуры и увеличении количества кратковременных поселений, отражающих общий рост подвижности населения. Постепенное ухудшение климатических условий и уменьшение плотности пищевых ресурсов требуют новых изменений способов адаптации. Одним из направлений

этого процесса является внутренняя дивергенция шанкобинской культуры (выделение разнообразных групп и типов памятников)¹⁶. Второе направление связано с активным взаимодействием шанкобинцев с проникающим в Горный Крым постграветийским населением (в том числе и с потомками финальнопалеолитической культуры Вишенное предгорий Крыма). В результате такого синтеза формируется шанская культура¹⁷. К сожалению, отсутствие фауны и конструктивных остатков не позволяет установить, насколько отличался образ жизни и способ адаптации носителей этой культуры от шанкобинской системы жизнеобеспечения.

В целом в пребореале основным вариантом снижения давления на кормовую территорию и получения возможности добычи средств существования максимальным количеством потребителей было большее или меньшее изменение кремневого инвентаря, возможно, связанное с некоторой модификацией охоты, при относительном полном сохранении остальных компонентов материальной культуры. В каждом таком случае эффект был кратковременным и уже в конце пребореала назревает необходимость новой трансформации способа культурно-исторической адаптации.

Заключительная фаза мезолита в Горном Крыму совпадает в бореале. В растительном комплексе этого времени появляются клен и дуб, что свидетельствует о расширении роли участков влаголюбивых широколиственных лесов и смягчении, потеплении и увлажнении климата¹⁸. Это согласуется с присутствием среди фаунистических остатков костей благородного оленя, кабана, косули, бурого медведя и др. Наличие остатков лошади, сайги и быка указывает на существование необлесенных участков¹⁹. В целом бореальный ландшафт этого региона можно в общих чертах определить как лесостепной с лесными участками в долинах рек.

Новое изменение палеогеографической обстановки в условиях нарастающего кризиса вновь ведет к трансформации культурной традиции и формированию на этой основе горнокрымской археологической культуры²⁰. Специфическую особенность ее системы жизнеобеспечения составляет усложненное собирательство улиток *Helix* (на рубеже пребореала и бореала) и начало domestикации свиньи (заключительные фазы бореала)²¹. Эти формы экономики обеспечивали выживание в условиях нестабильной охоты и позволяли вести относительно оседлый образ жизни, о чем свидетельствуют долговременные жилища и разнообразные конструктивные

остатки на части памятников. Однако с середины бореала ведущее место занимают «подвижные комплексы», отражающие высокий уровень мобильности групп. В поисках новых кормовых территорий горнокрымское население выходит за пределы своей ландшафтной зоны и расселяется в степном Причерноморье. Этот миграционный процесс имел и обратную сторону: в горных районах Крыма в этот период обнаружены кукрекские памятники. Не исключено, что в этом контексте формирование групп и типов памятников горнокрымской культуры, в отличие от предшествующего времени, может отражать различные формы взаимодействия на межкультурном уровне. Интересно, что такой двойственный характер системы адаптации носителей археологической культуры в целом, при котором одна часть населения вырабатывает новые экономические формы, стабилизирующие образ жизни, а другая приспосабливается путем увеличения мобильности, характерна и для позднемезолитических культур степного Причерноморья.

Таким образом, этапы развития культуры мезолитического населения Горного Крыма в целом коррелируются с основными природно-климатическими рубежами конца позднеледниковья — начала голоцена. Основным принципом взаимодействия общества с палеоландшафтом являлось получение максимального результата при минимальных затратах, в том числе и инновациях. В общих чертах (возможно, за исключением позднего мезолита) можно говорить о носителях археологической культуры как группе населения характеризующейся специфическим способом адаптации к определенной эконисше. В выборе путей жизнеобеспечения решающую роль играли предоставленные палеоландшафтом возможности, однако их реализация в некоторых случаях зависела и от социального окружения.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Маркарян Э. С. Узловые проблемы теории культурной традиции // СЭ. 1981. № 2; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
2. Фосс М. Е. О терминах «неолит», «бронза», «культура» // КСИИМК. 1949. Вып. 29. С. 47.
3. Брайтчевський М. Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ. 1965. № 2. С. 50.
4. Монгайт А. Л. Археологические культуры и этнические общности // НАА. 1967. № 1. С. 56.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. К., 1972. С. 126, 135; Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. К., 1990. 147 с.

6. Долуханов П. М. Мезолит: экологический подход//КСИА АН СССР. 1977. Вып. 149. С. 13—17; Матюхин А. Е. О специфике культурного процесса в раннем палеолите//Преемственность и инновации в развитии древних культур. Л., 1981. С. 42—44.

7. Долуханов П. М. Верхний палеолит и мезолит Европы: опыт многомерного анализа//Проблемы реконструкций в археологии. Новосибирск, 1985. — С. 55—62; Dolukhanov P., Kozlowsky J. K., Kozlowsky S. K. Multivariate analysis of Upper Palaeolithic and Mesolithic stone assemblages. Warszawa—Krakov, 1980. 104 p.

8. Ричков М. О. Археологічна культура і ландшафт//Археологія. 1995. № 4. С. 95—110.

9. Смынтына Е. В. Некоторые аспекты культурно-исторической адаптации мезолитического населения Украины//Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. Одесса, 1997. С. 113—122.

10. Беляева В. И. Каменный инвентарь, традиции и среда эпохи верхнего палеолита//Культурные трансляции и исторический процесс. СПб, 1994. С. 38—48.

11. Гаммерман А. Ф. Результаты изучения четвертичной флоры по остаткам древесного угля//Труды Международной конференции АИЧПЕ. 1934. Вып. 5. С. 66—74.

12. Бибикина В. И. Фауна из навеса Фатма-Коба//КСИА АН УССР. 1959. Вып. 8. С. 122—124.

13. Бибиков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. Одесса, 1994. С. 144—148.

14. Гаммерман А. Ф. Указ. соч., с. 72.

15. Бибиков С. Н., Станко В. Н., Коен В. Ю. Указ. соч. С. 133, 146.

16. Там же. С. 147—149.

17. Яневич О. О. Шпанська мезолітична культура//Археологія. 1993. № 1. С. 3—15.

18. Артюшенко А. Т., Мишнев В. Г. История растительности Крымских яйл и приайлинских склонов в голоцене. К., 1978. С. 112.

19. Бибикина В. И. Указ. соч. С. 123.

20. Коен В. Ю. Гірськокримська культура (до проблеми культурно-історичної типології фінального палеоліту)//Археологія. 1994. № 4. С. 5—19.

21. Бибиков С. Н. Об использовании улиток *Helix* в позднепалеолитическое время//МИА. 1941. Вып. 2. С. 140—142; Столяр А. Д. Об одном центре одомашнивания свиньи//СА. 1959. № 3. С. 3—18.

С. А. БУЛАТОВИЧ

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ОДЕССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ: В. Г. ТЕПЛЯКОВ

«Из числа открытых вами в Варне, и доставленных Е. С. графу Воронцову древних мраморов, два в особенности обратили на себя все мое внимание. Один из них (небольшой обломок) представляет начало псефизма или определение Совета (или Сената) и народа... Оным удостоен торжественных

почестей один гражданин города Эпидамна (Диррахиума в Иллирии). Мрамор сей доказывает существование на месте нынешней Варны древнего Одессоса... Другой обломок есть остаток огромного мраморного пьедестала для статуи, воздвигнутой гражданину Иросодону, сыну Фирнагосову, начальнику города и союза или сообщества пяти городов... Во всяком случае, тот и другой из сих памятников древности делают чрезвычайно важным открытие означенных мраморов. Искренне поздравляя вас с таковыми успехами, я от души желаю столь же счастливых последствий вашим будущим розыскам...»¹. Так писал весной 1829 г. директор Одесского городского музея древностей И. П. Бларамберг чиновнику В. Г. Теплякову в Болгарию.

Виктор Григорьевич Тепляков (1804—1842 гг.) — ныне почти забытый поэт и собиратель античных древностей. Деятельность В. Теплякова относится к самому блестящему «Бларамбергову», по словам Дложевского², периоду Одесского музея, когда только формировалась его коллекция. Стараниями В. Теплякова фонды музея пополнились замечательными античными экспонатами — монетами, произведениями искусства, эпиграфическими памятниками.

Среди тех, кто стоял у истоков создания коллекции — любителей древности и ученых — В. Г. Тепляков занимает особое место. Его путь в археологию не совсем обычен. Опальный офицер и поэт³, стихи которого были отмечены А. С. Пушкиным, В. Тепляков оказался связанным с археологией совершенно случайно и, как сам писал впоследствии, «был смиренный профан в этой области», «импровизированный антикварий»⁴. Тем не менее, Тепляков остался «памятен обществу по тем археологическим предметам, которые он доставил в Одесский музей»⁵.

Литература о В. Г. Теплякове невелика, посвящена главным образом, его литературному творчеству и путешествиям, и, за редким исключением⁶, ограничивается лишь кратким упоминанием о заслугах перед археологией⁷. При этом, исследователи единодушно отмечают неординарность и малооцененность его личности и романтичность биографии⁸. «В юности (он) пострадал не то за масонство, не то за связь с декабристами. Был прощен царем. Много путешествовал, служил по дипломатической части, писал грустные стихи, подражая Пушкину. Был отмечен им, а также Жуковским, с которым дружил. Умер в Париже 37 лет. Стихи перестал писать в 25 лет»⁹. В этом выразительном описании жизнен-

ного пути поэта пропущен непродолжительный, но важный по своему содержанию и результатам период пребывания в Болгарии и собирания древностей, оставивший след как в эпистолярном наследии В. Теплякова, так и в истории Одесского музея древностей.

После отбывания наказания (сначала в Петропавловской крепости, затем в монастыре) Тепляков зимой 1828 г., не получив на то императорского соизволения, приезжает в Одессу, где обращается к генерал-губернатору М. С. Воронцову с просьбой найти ему занятие (до этого он служил на таможне Таганрога). Как раз в это время директор недавно (в 1825 г.) созданного музея древностей ищет образованного человека, который бы согласился отправиться в Болгарию для отыскания античных памятников (шла русско-турецкая война и часть болгарских земель была занята русскими войсками). Воронцов счел подходящим для этой миссии жаждающего деятельности Теплякова, образованность и усердие которого вполне оправдали возлагавшиеся на него надежды.

Перед отплытием в Болгарию В. Тепляков, никогда прежде не интересовавшийся археологией, (в чем он откровенно позже признается)¹⁰, посетил Бларамберга и получил от него соответствующие инструкции. В то время для музея еще не было выделено помещение и коллекция хранилась в доме директора по улице Канатной¹¹. Здесь Тепляков увидел «хаос из книг, и бумаг, чертежей, планов, снимков, рисунков, медалей, древних мраморов, урн, многообразных черепков и тому подобных чудес»¹². Но ни все эти древности, ни рассказ Бларамберга, ни чтение Страбона не произвели на поэта особого впечатления. И только позже, как видно из «Писем»¹³, он проникается очарованием археологии, и, выполняя поручение с завидной добросовестностью, увлекается древней историей болгарской земли, пытается осмыслить увиденное и даже делает ряд научных выводов, подтвержденных затем наукой¹⁴.

В. Тепляков отправляется в путь «без книг и без всяких приготовлений, снабженный самыми ничтожными вещественными средствами»¹⁵ — в канцелярии Воронцова ему было выдано 1000 рублей. 29 марта 1829 года Тепляков прибыл в крепость Варну для приобретения античных памятников. Из опубликованных после возвращения «Писем» и «Отчета»¹⁶ видно, как постепенно растерянность перед необычным заданием сменяется увлеченностью. В одном из писем к брату

Алексею В. Тепляков сообщает: «...начальству Новороссийского края угодно было поручить мне обозрение некоторых мест, занятых нашими войсками на правой стороне Дуная. Цель сего поручения есть разыскания о разных памятниках древности, скрывающихся между развалинами Мезии и классической Фракии. Вы без сомнения подивитесь, что, будучи безусловно столь чужд точных и основательных сведений о странах, в коих почти каждый шаг освящен каким-нибудь славным историческим событием, я принял на себя обязанность столь трудную, поручение столь мало сообразное с родом моих занятий...»¹⁷. Но уже скоро он не без юмора признается, что в Варне «коварная прелестница Археология долго удерживала меня крепко-накрепко в своих пыльных объятиях»¹⁸. Об увлеченности и, к слову, эрудиции В. Теплякова свидетельствуют его экскурсии в древнюю историю Фракии, перемежающие описание природы, людей, впечатлений¹⁹. При этом, с присущей ему скромностью, он признается, что только «ученое руководство Г. Бларамберга, почтенного моего вожакого в Археологии, есть главный источник моих знаний»²⁰.

В своих «Письмах», где он «готов угощать всем, что только ему видится, слышится, мыслится, воображается», и в «Отчете» автор подробно описывает эпопею пребывания в Варне, Созополе, древних Анхиале, Месембрии, пережитые им трудности при отыскании и приобретении памятников древности, и опасности в связи с продолжавшимися военными действиями и начавшейся вскоре чумой²¹.

Уже после недели поисков В. Тепляков находит 9 кусков мрамора, которые местные жители использовали как строительный материал, и отправляет их в Одессу. Он выражает надежду, что открываемые им древности послужат источником ученых изысканий специалистов. В задачу Теплякова входила также покупка античных монет. Стоили монеты дорого — «десять, двадцать, иногда даже сто и до двух сот руб. серебром кажутся жителям дельною ценою»²². Теплякову отдают собранные в Варне монеты и офицеры находящейся здесь русской армии. «Рассматривая брошенные передо мною (полковником Енакиевым) антики, я, посреди целой груды оных, заметил только 3—4 медали греческих. Все остальные принадлежат императорскому Риму с примесом ничтожных монет Византийской империи»²³. Греческих монет ему удалось приобрести сравнительно немного: «89 медалей золотых, серебряных и бронзовых, из коих более 50—

древние греческие. В числе оных находится несколько монет Одесса, Каллатия, Том и пр.»²⁴. Но, как верно замечает Тепляков в другом письме «если качество монет может быть в некоторых случаях предпочтено количеству, то я ни мало не колеблюсь обратить ваше внимание на археологическое достоинство моего приобретения. Из числа купленных мною монет, древние медали Анхиала, Томиса, Каллатия и Одесса, кажутся мне в особенности достойными взгляда и разбора почтенных адептов Архелогии; что же касается до меня, то смиренный профан может только пожелать сим господам счастливых успехов в их ученых трудах над сделанными им открытиями»²⁵.

В коллекции Одесского археологического музея со значительной долей вероятности можно выделить как раз эту часть монет, из 50 приобретенных Тепляковым «древних греческих». Речь идет о небольшой группе крупных серебряных тетрадрахм, выпущенных западнопонтийскими городами в подражание монетам Александра Македонского и фракийского царя Лисимаха. Эти монеты, не обращавшиеся на территории Северного Причерноморья и почти не известные здесь в находках, имеют на обороте легко читаемые названия выпустившего их города, так что их атрибуция не требовала специальных нумизматических знаний. «Часть древних медалей, — пишет Тепляков в «Отчете», — сохраняет нам имя жителей древней Одессы»²⁶. Стилистические особенности этих тетрадрахм позволяют сделать важные выводы о взаимоотношении греческих полисов Западного Понта с варварами в к. II — нач. I в. до н. э.²⁷. К сожалению, другие найденные Тепляковым монеты выделить в нынешней коллекции пока не удастся.

В «Письмах» можно найти подробное описание некоторых приобретенных Тепляковым рельефов и надписей на обломках мраморных плит. Так, в Варне было найдено «два куса мрамора». Один «приношение, кажется богу врачевания по обету за исцеление от болезней, ибо барельеф представляет Эскулапа и Гигиену, богиню здравия с ритонном в руке, а за нею младенца и двух женщин... Этот памятник отыскан в погребке одного грека, между старыми бочками и бутылками... Другой кусок мрамора есть разбитый барельеф, сохранивший только верхнюю часть фигуры одного из Диоскуров. Голова Тиндарида покрыта пилеусом; он держит за повод лошадь, коей также уцелела одна только голова и часть шеи»²⁸. Еще два фрагмента мраморов с надписями

описаны в цитированном выше письме Бларамберга.

За три с половиной месяца пребывания на болгарской земле было приобретено и доставлено в Одессу «36 кусков древнего мрамора с надписями и барельефами, ...две небольшие статуи — бронзовый амур и мраморный женский бюст, купленный в Анхиало; огромный Анхиальский саркофаг»²⁹.

Первое описание этих находок было сделано И. П. Бларамбергом в «Одесском вестнике» за 1829 г.³⁰. Затем В. Тепляков дает описание находок в Париже, в дальнейшем надписи переиздаются в научных изданиях³¹.

За тот короткий срок, когда поэт был в Болгарии, история этого края увлекла его. «Я облегчил сердце, — писал Тепляков, — беседую с призраком некогда счастливой Фракии, и обозрел в сей прекрасной, классической стране все то, что волнует душу могуществом славных, бессмертных воспоминаний»³².

Результатом поездки Теплякова в Болгарию были не только найденные им античные памятники, пополнившие собрание музея. Древняя земля Болгарии вдохновила Теплякова-поэта — им были написаны десять «Фракийских элегий», высоко оцененных А. С. Пушкиным, а его «Письма» — настоящий литературный шедевр.

О заслугах Теплякова свидетельствует тот факт, что после возвращения его из поездки Воронцову удалось добиться для него от царя разрешения не возвращаться на прежнее место службы в Таганрог, а остаться жить в Одессе. Сам поэт, однако, не видел в своей жизни ничего значительного и полезного и остро это переживал: «К чему, на какой конец вся эта уморительная возня и скитанье? Я право сам не знаю того, зачем прозябаю на свете»³³.

Но Тепляков ошибался. Жизнь его не прошла бесследно. Его «Письма» и замечательные стихи рисуют личность незаурядную, наделенную острым умом и воображением. А привезенные им древности опровергают его собственное представление о себе как о человеке, которому не дано оставить след в истории. Может быть в поисках древностей и приобщении к прошлому и заключается главное дело его жизни. Может быть ему удалось бы сделать больше, предоставь судьба возможность продолжать деятельность на археологическом поприще.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Тепляков В. Письма из Болгарии (Писаны во время кампании 1829 г.). М., 1833. С. 203—205.

2. Дложевский С. С. Одесский державний історично-археологічний музей. К., 1927. С. 3.
3. Тепляков А. Воспоминания о В. Г. Теплякове//Отечественные Записки. 1843. Т. 28. С. 75.
4. Тепляков В. Письма... С. IV, 52.
5. Лернер Н. Об одном стихотворении В. Г. Теплякова//ЗООИД. 1902. Т. XXIV. Протоколы. С. 70. Прим. 1.
6. Въжарова Ж. Руските учени и българските старини. Изследоване, материали и документи. София, 1960. С. 9, 68—69, 77; Формозов А. А. Пушкин и древности. Наблюдения археолога. М., 1979. С. 22 слл.
7. Одесский вестник. 1929. № 35, 71, 91; Зеленецкий К. Жизнь и ученая деятельность Бларамберга//ЗООИД, 1848. Т. 2. Отд. 1. С. 220; Вацуро В. Э. К биографии В. Г. Теплякова//Пушкин. Исследования и материалы. 1983. Т. XI. С. 192—212; Тхоржевский С. Портреты пером. М., 1986. С. 5 слл.
8. Формозов А. А. Указ. соч. С. 22; Вацуро В. Э. Указ. соч. С. 192.
9. Тхоржевский С. Указ. соч. С. 5.
10. Тепляков В. Письма... С. IV.
11. Дзис-Райко Г. А. 150 лет Одесскому археологическому музею//МАСП. 1976. В. 8. С. 6.
12. Тепляков В. Письма... С. V.
13. Там же.
14. Формозов А. А. Указ. соч. С. 22.
15. Тепляков В. Письма... С. 206.
16. Тепляков В. Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румелии. Од., 1829. 13 с.
17. Тепляков В. Письма... С. 3.
18. Там же. С. 89.
19. Там же. С. 134, 152.
20. Там же. С. 45.
21. Тепляков В. Отчет... С. 10, 13; он же. Письма... С. 190.
22. Тепляков В. Отчет... С. 4.
23. Тепляков В. Письма... С. 129.
24. Тепляков В. Отчет... С. 13.
25. Тепляков В. Письма... С. 52.
26. Тепляков В. Отчет... С. 5.
27. Булатович С. А. Западнопонтийские города и их соседи по нумизматическим данным//Древнее Причерноморье. II чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Тезисы докладов. Од., 1991. С. 13—15.
28. Тепляков В. Письма... С. 59—60.
29. Там же. С. 59.
30. Одесский вестник 1829. № 31, 32, 35, 71, 91.
31. См.: Об этом Въжарова Ж. Указ. соч. С. 9, 421. Прим. 27; Гръцките надписи намерени в България. От Михайлов Г. София, 1970. Т. I—II.
32. Тепляков В. Письма... С. 25.
33. Там же. С. 209.

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА САРМАТСКОГО ОБЩЕСТВА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (по данным погребального обряда)

Формирование и развитие основных социально-экономических структур и начальных форм эксплуатации в сарматском обществе было обусловлено спецификой экстенсивной кочевой экономики, мало менявшейся с течением времени, и ее ограниченными возможностями. Однотипность экологии евразийских степей, по которым кочевали сарматы, обусловила консерватизм хозяйства, который, в свою очередь, определял основные параметры социального развития. Однако, при реконструкции общественного строя сарматов нельзя не учитывать различные внешние влияния, которые испытывали сарматские племена продвигаясь с востока на запад, и прежде всего влияние скифского общества, находившегося на более высоком уровне социально-экономического развития (раннеклассовое).

В классическом варианте общественный строй сарматов всесторонне изучен К. Ф. Смирновым¹, и в настоящей работе нет необходимости повторять основные принципиальные положения, не устаревшие и до нашего времени. В данной статье остановимся лишь на некоторых особенностях социального устройства западных сарматов.

Сарматские племена проникли на запад степного Причерноморья в конце I в. до н. э. и обитали на этой территории вплоть до середины IV в. н. э. В течение столь длительного периода существования в этом регионе сарматы непосредственно столкнулись не только с «варварским» земледельческим населением, но и с античными городами (Ольвия, Тира и др.). Естественно, что эти хозяйственные, политические и культурные контакты наложили свой отпечаток и на социальную организацию сарматов Северо-Западного Причерноморья.

Анализ погребального обряда сарматских племен западной части причерноморских степей дает возможность провести, в общих чертах, социальную реконструкцию общества этих кочевников. Среди сарматских погребений совершенно четко прослеживаются две большие группы захоронений, для одной из которых свойственен основной характер погребе-

ний, для другой — впускной в раннее насыпанные курганы. Уже одно это обстоятельство позволяет разделить кочевое общество сарматов на рядовое и знатное население, поскольку на сооружение погребальной ямы и возведение насыпи над ней требовались определенные трудовые затраты, иногда, очень значительные, что говорит о довольно высоком социальном статусе погребенных под индивидуальными насыпями. Впускные же погребения не требовали особо трудоемких работ, для этого достаточно было вырыть в насыпи уже существующего кургана могильную яму и совершить захоронение. Такой обряд говорит о том, что погребенный не занимал в обществе высокого положения и даже не обладал каким-либо значительным богатством. В свою очередь, среди впускных погребений различаются две группы, одна из которых характеризуется наличием погребальных ям с четкими контурами и определенной глубиной, другая же — имеет ямы таких невыразительных форм размеров, что они даже не фиксируются при раскопках. То есть, среди рядового населения, которому принадлежат впускные погребения прослеживаются две социальные группы, одна из которых стоит на более высокой ступени, так как совершение обряда, при котором сохраняется ряд основных принципов погребального ритуала, в данном случае, форма ямы, ее размеры и глубина — это существенный признак, говорящий об определенной значимости погребенных. На наш взгляд, впускные погребения, где не прослеживаются следы погребальных сооружений принадлежат беднейшим слоям сарматского общества. Впускные погребения, которые совершены в прямоугольных с округленными углами ямах, а именно этот тип погребальных сооружений характерен для этой группы, по всей вероятности, относятся к захоронениям рядового населения, основу которого составляли простые воины. Об этом свидетельствует и состав погребального инвентаря, сопровождавший умерших. Так в захоронениях без следов погребальной ямы наиболее массовой находкой является лепной горшок, поставленный в ногах, или, изредка, в изголовье погребенных. Для впускных погребений в прямоугольных ямах характерны находки сероглиняных гончарных кувшинов, краснолаковой импортной керамики, оружия. Наиболее весомым доказательством наших предположений являются материалы могильника у села Приморское, Килийского района, где в кургане эпохи энеолита — бронзы было выявлено пять впускных погребений которые были соверше-

ны в прямоугольных с округленными углами ямах, и где в каждом захоронении найдено оружие и сероглиняные гончарные кувшины.

Как бы промежуточное звено между рядовыми и знатными сарматами занимают погребения совершенные в прямоугольных ямах с основным характером захоронения. Их количество невелико. Характеризуются они практически одинаковыми размерами и глубиной. Исключение составляют лишь погребения у села Нагорное, глубина ям которых составляла около трех и более метров². Несмотря на ограбленность почти всех погребений, остатки погребального инвентаря говорят о том, что в могилах были похоронены довольно богатые люди. Учитывая основной характер погребений можно предположить, что эта группа захоронений принадлежит заслуженным воинам или дружинникам.

Погребения в прямоугольных ямах с заплечиками вдоль длинных сторон безусловно принадлежат представителям родо-племенной верхушки. Об этом свидетельствует исключительно основной характер погребений и размеры погребальных сооружений. Остатки богатого погребального инвентаря, найденные в этих могилах являются дополнительным подтверждением этому. Однако, даже среди этой группы сарматских погребений, высотой насыпи и размерами погребальных сооружений выделяются курганы на могильнике Турлаки, где длина некоторых ям колеблется от 4 до 5 метров; ширина от 2,2 до 3,2 метра; глубина от 3 до 3,9 метра, а высота современных насыпей достигала почти 3 метров. Очевидно здесь были похоронены представители знатной верхушки.

Несколько обособленно стоит погребение у села Олонешты, которое было совершено с подбоем и впущено в курган эпохи бронзы³. Несмотря на впускной характер погребения, захоронение сопровождал довольно богатый инвентарь. Такое сочетание погребального обряда и инвентаря необычно. С одной стороны, над погребением не была сооружена индивидуальная насыпь, с другой — довольно богатый состав инвентаря в могиле. Очевидно, социальный статус погребенного у села Олонешты не соответствовал тому, чтобы над ним был насыпан курган. Скорее всего это был рядовой воин, который обогатился за счет военных грабежей и набегов имущество которого было положено рядом с ним в могилу либо неизвестные нам конкретно-исторические обстоятельства не позволили насыпать курган.

Особого внимания заслуживают впускные погребения женщин I в. н. э., которые характеризуются значительным богатством инвентаря. Это погребения у села Ковалевка⁴ и у села Михайловка Саратовского района. Несмотря на впускной характер захоронений, все данные свидетельствуют о высоком социальном статусе погребенных. Опять проявляется несоответствие между обрядом погребения и погребальным инвентарем, однако здесь оно имеет совершенно иное объяснение. Суть этого явления видится в том, что оба погребения принадлежат к особой категории сарматского населения, а именно к категории служительниц культа. Об этом убедительно свидетельствует состав погребального инвентаря, среди которого были обнаружены разнообразные культовые предметы: сосуды, курительницы, статуэтки роженицы, раковины каури, скорлупа грецкого ореха, а также скелет небольшой птицы. Еще два женских погребения этого времени, принадлежащие служительницам культа, были обнаружены под индивидуальными насыпями (Белолесье, Турлаки). Как видим, характер захоронения (впускной или основной) для этой категории сарматского населения не играет такой решающей роли, как для остальных социальных групп сарматского общества. Очевидно, уже само их особое положение, как служительниц культа, выделяло этих умерших в сарматской среде и не требовало каких-либо других действий, подчеркивающих социальную значимость, каким, например, является возведение кургана. Более того, наличие досыпки над захоронением у с. Михайловка лишний раз указывает на высокий социальный статус погребенной. Незначительное количество погребений этой группы, к сожалению, не позволяет сделать более глубокие и обобщающие выводы.

При определении социальной структуры сарматских племен Северо-Западного Причерноморья следует обязательно учитывать и погребения грунтовых могильников (Холмское, Алияга, Криничное, Васильевка), поскольку для них характерны различные типы погребальных ям. Некоторые исследователи относят грунтовые могильники к рядовому населению, а погребения в отдельных курганах — к знати⁵. Свои выводы они обосновывают тем, что ровики окружающие грунтовые погребения небольшие по сравнению с подкурганными рвами. различной глубиной могил в курганных и грунтовых могильниках, сложностью погребального ритуала в курганах и стереотипностью в безкурганых могильниках,

бедностью погребального инвентаря в грунтовых могильниках и богатством его в курганах. Кроме того, авторы утверждают, что над погребениями грунтовых могильников могли быть незначительные, скорее всего, символические насыпи, а в отдельных случаях и отдельные курганы, которые затем были распаханы⁶. То есть, говоря иначе, эти могильники являются не грунтовыми, а курганными, принадлежащими рядовому сарматскому населению. Такой подход к сути грунтовых могильников, на наш взгляд, кажется несколько прямолинейным, и вот по каким причинам. Во-первых, не вызывает сомнения тот факт, что могильники Холмское, Алияга, Криничное, Васильевка и др. являлись грунтовыми, о чем убедительно свидетельствует их планировка. Во-вторых, грунтовые могильники характерны лишь для второй половины II — первой половины III вв. н. э. и неизвестны как в более раннее, так и более позднее время. Такой короткий хронологический диапазон бытования существенно ограничивает их интерпретацию как могильников рядового кочевого населения. В-третьих, во второй половине II — первой половине III вв. н. э. в степях Северо-Западного Причерноморья кроме курганных и грунтовых могильников известны также и впускные погребения сарматов, и не только одиночные, но и целый могильник (Приморское). Возникает естественный вопрос, если погребения в грунтовых могильниках принадлежат рядовому населению, то кому же тогда принадлежат впускные погребения этого же периода. На ваш взгляд, это явление требует более глубокого понимания. Грунтовые могильники действительно принадлежат рядовому сарматскому населению, но не кочевому, а оседающему на землю. Во второй половине II — первой половине III вв. н. э. процесс социальной дифференциации и имущественного неравенства приводит к выделению определенных масс беднейшего сарматского населения, которые постепенно начинают оседать на землю. Мнение о том, что к оседанию переходят беднейшие слои кочевников общепринято в археологической литературе. Этому способствовала и относительно стабильная политическая обстановка в регионе начиная с последней трети II в. н. э. и заканчивая 30—40 гг. III в. н. э. Об этом свидетельствует и количество сарматских памятников на исследуемой территории, которое является в этот период самым большим, по сравнению как с более ранним, так и с более поздним временем. Во второй половине II — первой половине III вв. н. э. наступает своего рода расцвет сарматской

культуры Северо-Западного Причерноморья. Оседая на землю, часть сарматского населения сохраняет основные черты погребального обряда, однако различные типы погребальных сооружений и их размеры теряют свою социальную особенность, связанную с иерархией, сложившейся в кочевом обществе. Отсюда и стереотипность погребального обряда. Правомочность наших выводов подтверждает и состав погребального инвентаря грунтовых могильников (однотипный и бедный). С другой стороны — такой сложный и важный процесс, каким является оседание кочевников на землю, не мог не отразиться на погребальном обряде сарматов. Именно этим обстоятельством можно объяснить исчезновение на грунтовых могильниках таких существенных черт курганного погребального ритуала, как наличие меловой посыпки или обмазки погребальной ямы, следов «очищения» огнем.

Рассмотренная выше, в общих чертах, социальная структура общества сарматов Северо-Западного Причерноморья построена на особенностях погребального обряда сарматских памятников конца I в. до н. э. — первой половины III в. н. э. Это было вызвано как общностью типов могильных ям, характерных именно для этого времени, так и других компонентов погребального ритуала, что в свою очередь указывало на присутствие в степях исследуемого региона единого массива сарматских племен в этот период. Начиная со второй половины III в. н. э. на западе степного Причерноморья появляется новая группа сарматских племен, для которых характерны погребения в ямах с подбоем и в катакомбах. Следует заметить, что с появлением этой новой группы сарматского населения, особенности социальной организации сарматов начинают проявляться несколько по-иному. Так, например, для этого периода совершенно неизвестны впускные могилы, а захоронения в катакомбах и подбоях являются только основными. Разумеется это не означает, что все пришедшее в Северо-Западное Причерноморье сарматское население отличалось высоким социальным статусом, поскольку все типы погребальных ям являются основными. Как среди подбоев, так и катакомб различаются сооружения значительных размеров и сравнительно небольших, что разделяет эту группу населения на знатных и рядовых кочевников. Однако, в отличие от предыдущей группы сарматских племен, где основными индексами социальной значимости выступали характер захоронения (основной или впускной) и размеры могильных сооружений, у пришедшего сарматского

населения социальная стратификация, по всей вероятности, носила менее сложный характер.

Установленная на материалах погребальных памятников социальная структура сарматского населения Северо-Западного Причерноморья несомненно будет уточнена в процессе дальнейших исследований. Но уже на современном уровне изучения очевидно, что по сравнению с ранним периодом истории сарматов, на позднем этапе и конкретно на западной окраине причерноморских степей, социальная стратификация сарматского общества несколько изменилась в сторону социальной дифференциации населения, что, вероятнее, всего, связано как с внутренним развитием сарматского общества, так и с теми влияниями, которое оно испытало в процессе контактов с различными группами населения других культур.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Смирнов К. Ф. Сарматы. М., 1964. С. 196—215.
2. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. Киев, 1984. С. 41—42.
3. Мелюкова А. И. Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты/Молдавская ССР.//СА. 1962, i1. С. 195—208.
4. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. На Южном Буге. Киев; Наук. думка, 1986. 150 с.
5. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. С. 89.
6. Там же. С. 88—89.

А. В. ШАБАШОВ

СИСТЕМА РОДСТВА АЛБАНЦЕВ

1. Система родства албанцев метрополии

Интерес к албанской традиционной культуре стимулируется наличием албанской этнической группы на Украине. В начале 19 в. албанцами на территории современной Украины было основано село Каракурт (совр. Жовтневое, Болградского района Одесской области). Несмотря на то, что в Каракурте вместе с албанцами поселились болгары и гагаузы, компактно расселяющиеся и в других, соседних селах Болградского района, несмотря также на то, что эта группа албанцев и до переселения на территорию современной Украины не менее двухсот лет проживала в иноэтничной среде, в болгаро-гагаузском этническом массиве на территории Севе-

ро-Восточной Болгарии, они сумели сохранить свой язык, этническое самосознание и некоторые элементы традиционной культуры, хотя и подверглись значительному этнокультурному воздействию со стороны болгар и гагаузов¹.

Терминология и система терминов родства является одним из важнейших элементов этнической культуры, позволяющих определить направления этнических связей народа², а также выявить архетипические черты модели его социальной организации — на что неоднократно указывалось в научной литературе³, однако, этот феномен у албанцев Украины до сих пор не привлекал научного внимания и остается мало изученным у албанцев Албании.

Данная работа представляет собой попытку анализа системы терминов родства албанцев Украины на оригинальном эмпирическом материале, собранном автором. Однако, прежде чем приступить к этой задаче, необходимо проанализировать по имеющимся материалам систему родства албанцев метрополии, с тем, чтобы сопоставить их, выявляя имманентно присущие черты и последующие наложения.

Сводка источников и анализ терминологии и системы родства албанцев метрополии имеются у Е. Хаммеля⁴. Трудность в использовании этого исследования, а также тех источников на которые опирается автор этой работы, заключаются в авторских транскрипциях терминов родства, по которым трудно установить их точное прочтение. Вместе с тем, они достаточны для различения терминов, тем более, что для этнологического анализа наиболее важны не сами термины, а их соотношение, организация в некую структуру, отражающую характер связей в элементарной социальной ячейке⁵.

Анализируя структуру терминов родства албанцев можно видеть, что, вопреки указанию, данному в справочнике «Народы мира»⁶, этот народ характеризуется не линейной (то есть характерной для большинства современных урбанизированных народов мира) системой родства, а имеет не менее двух значительно различающихся типов системы родства. Система родства гегов — северных албанцев — действительно относится к линейному типу (все двоюродные братья и сестры сливаются в общих терминах: муж. *kushërin*, жен. *kushërinë*; брат отца объединяется с братом матери (*jajë*), а сестра отца — с сестрой матери (*ungj* или *dshadshà*), тогда как система родства тосков — южных албанцев — переходная между архаичной бифуркативно-коллатеральной и ли-

нейной системами: в поколении Эго — говорящего лица здесь сливаются термины, обозначающие сына сестры матери, сына сестры отца, сына брата матери, сына брата отца и термины, обозначающие дочь сестры матери, дочь сестры отца, дочь брата матери и дочь брата отца (соответственно *kushëri* или *kushri*, и *kushërirë* или *kushrinë*). При этом, однако, различается сестра матери (*tese, teze*) и сестра отца (*hallë, hallë*), брат матери (*ndaiho, ndajo, dajë*) и брат отца (*ungj, dshadshà, axhë*). К тому же выводу приходит и сам Е. Хаммель⁷.

Здесь нужно отметить, что сопоставляя различные варианты названий, приводимые Е. Хаммелем, можно обнаружить значительное сходство между тоскскими терминами и терминами, предоставленными ему информатором «из Северной Албании», в противоположность сильно отличающимся и от тех, и от тех других гегским терминам. Отсюда можно утверждать, поскольку тоски — южные албанцы, что информация автора неверна и тот, кого он представляет «северным албанцем» на самом деле — носитель южных, тоскских говоров. Термины Дарема, данные Хаммелем в тексте под литерой D, как отмечает и сам автор, заметно отличаются от всех остальных, что дает основания считать их либо недостоверными, либо принадлежащими такому диалекту, который значительно отличается и от южного, и от северного диалекта албанского языка. Впрочем, термины, данные под этой литерой, не многочисленны и они мало помогают в реконструкции системы родства.

Таким образом, самым общим выводом является то, что у албанцев имеются два основных типа системы родства, значительно отличающиеся друг от друга: архаичная, свойственная южным албанцам система, и развивавшаяся на ее основе, более упрощенная, модернизированная система северных албанцев. Этот факт и объясняется, и подтверждается общекультурным контекстом: наличием значительного процента католиков, и вообще западными этнокультурными связями гегов, и наличием значительного процента православных и восточными (славяно-тюркскими) связями тосков.

Данный вывод находит свое яркое подтверждение в самой терминологии родства. Сестра отца обозначается у тосков тюркским по происхождению термином *hallë* (турецкое *hala* — то же), сестра матери — тюркским термином *tese, teze* (тур. *teyze* — то же), брат матери — тюркским термином *ndaiho, ndajo, dajë* (тур. *dayı* — то же). Сравни

pañēdaje — мать матери, что можно перевести примерно как «старая мать из рода матери», где daje — производное от тюрк. детермината рода матери (наряду с указанным значением «брат матери»). Один из вариантов названия отца — baba, а, возможно, и гегское atē — также тюркское по происхождению (тюр. baba, ata — с тем же значением). Славянское по происхождению, по-видимому, tatē — отец (ср. болг. тате — то же), возможно, ljaljē — еще один из вариантов названия отца (ср. болг. леля—«сестра отца») и pañē pepñē, гегское pañpñē — мать (ср. болг. диал. нане — с тем же значением).

Таким образом, видим очень сильное, особенно для тосков, этническое влияние тюрков, а, возможно, и славян (здесь необходимы специальные исследования, поскольку близость терминов может быть объяснена общеиндоевропейской основой, тогда как заимствования из тюркских языков, относящихся к алтайской языковой семье, очевидны).

Другой важнейшей особенностью албанской системы родства является поколенное скашивание: объединение в одном термине лиц, принадлежащих к различным поколениям. Так, под термином pīr (pīrr) объединяются внук Эго и его племянник (сын сестры или сын брата) — первый относится ко второму нисходящему от Эго поколению, а второй — к первому нисходящему поколению; под термином besē (mbesē — в гегском диалекте) объединяются внучка и племянница (дочь сестры или дочь брата); под термином stēpīr объединяются правнук (третье нисходящее поколение) и внучатый племянник (второе нисходящее поколение).

Данная специфическая особенность характерна для многих архаичных систем родства (так называемые типы кроу и омаха)⁸. Ее происхождение и объяснение — одна из наиболее интересных и трудноразрешимых проблем этнологии⁹. Несколько попыток объяснения этого феномена известно только на основании систем индоевропейских народов¹⁰. А среди них, кроме албанцев, поколенное скашивание в нисходящих поколениях известно у фракийской группы болгар¹¹, в латинском языке¹², встречается в итальянском, древневерхненемецком¹³, а, возможно, и в некоторых других языках.

Новая попытка объяснения может быть предложена на почве третьей ключевой особенности албанской системы родства, по-видимому, функционально связанной с поколенным скашиванием. Эта особенность заключается в том, что когда отец же немолод, то термин для обозначения отца — гег.

atē, «сев.» (тоск.?) arē переходит к самому старшему брату и, соответственно, когда немолода уже мать, то термин *potniē* переходит к самой старшей сестре, а для матери, вместо этого термина, начинает применяться термин *paipiē*.

Таким образом, видим терминологическое отождествление (при определенных условиях) родителей и детей. Если самый старший брат «заменяет» отца, а самая старшая из сестер «заменяет» мать, то естественно, что по отношению к детям своих братьев и сестер они выполняют функции деда (бабки), а по отношению к детям своих братьев и сестер (внучатые племянники) — функции прадеда (прабабки). Прямая линия родства при этом не сдвигается. Поскольку при этом принципе «заменить» отца и мать могут последовательно все их дети (после старения или смерти всех «самых старших» их братьев и сестер), то этот принцип распространяется на отношения всех дядей (тетей) и племянников, всех двоюродных дедов (бабок) и внучатых племянников.

Данная система становится понятной при допущении совместной жизни в одной семье всех детей, внуков и т. д., происходящих от общего предка, то есть при наличии у носителей такой системы родства большесемейной общины. При этом (учитывая наличие систем родства, характерных для народов у которых господствующей ячейкой является большесемейная община, но не имеющих скользящего счета поколений), в данном типе этой социальной организации особое внимание, по-видимому, уделяется главенству в ней, что и выражается в скользящем счете поколений и объединении терминов для старших сиблингов и родителей. В связи со сказанным, следует предположить, что подобная система родства отражает братскую (горизонтальную) большесемейную общину, но не демократического типа, как у большинства южных славян, где не было выраженного главы и ключевые вопросы решались сообща всеми старшими членами семьи (или старший выбирался на определенное время, а затем переизбирался)¹⁴, а авторитарного типа, где власть передается от отца к старшему сыну, от старшего брата к следующему за ним и т. д. То же — и в отношении женщин. У южных славян существовала большесемейная община авторитарного типа, но она возникла на отцовской (вертикальной) стадии своего развития, когда вопрос о власти в семье не мог стоять, поскольку такая семья существовала только

при жизни отца — единоличного главы, а с его смертью, братья не жили вместе, а делились на отдельные семьи¹⁵.

Такой тип системы родства — с поколенным скашиванием (возможно, отражающий особый, авторитарный тип братской большесемейной общины), как мы видели, имеет среди индоевропейских народов определенный небольшой ареал распространения и является, таким образом, этнической особенностью этих народов, связанных своим происхождением. Границы этого ареала можно объяснить двумя способами. Либо они непосредственно связаны с латинским языком и экспансией латинской культуры, действительно оказавшей значительное влияние на все перечисленные народы: итальянцев, албанцев, южных болгар и, вероятно, на «верхних», то есть южных немцев. Либо он связан с кругом древних народов Средиземноморья, включавших кроме носителей латинского языка, фракийцев, иллирийцев и, возможно, некоторых других, и возник параллельно у всех этих народов в связи с невыясненной специфической эволюции социальной организации, возникшей на почве этого культурного круга.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Об албанцах Украины см.: Державин Н. С. Албанцы арнауты на Приазовье Украинской ССР.//СЭ. 1948. № 2; Будина О. Р. Жилище болгар, греков, албанцев.// Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. М., 1979; Иванова Ю. В. Тенденция развития этнических групп в многонациональной среде (на примере албанских поселений на юге Украины в XIX—XX в.).//СЭ. 1981. № 4, а также библиографию в указанных работах.

2. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины).//ЭО. 1995. № 3. С. 84 и сл.; Бикбулатов Н. В. Башкирская терминология и система родства как этногенетический источник//Археология и этнография Башкирии. Ч. 4. Уфа, 1971. С. 179.

3. Ольдерогге Д. А. Основные черты развития систем родства. Б/м., 1960. С. 7; Крюков М. В. Типы систем родства и их историческое соотношение.//Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968. С. 353; Шнирельман В. А. Позднепервобытная община.//История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. М., 1986. С. 385.

4. Hammel E. A. Serbo-croatian kinship terminology.//Kroeber Anthropological Society Papers. 1957. № 16. Pp. 45—75.

5. Членов М. А. Формальные методы изучения систем родства в современной американской этнографии.//Этнологические исследования за рубежом. М., 1973. С. 143—169.

6. Народы мира. М., 1988. С. 48.

7. Hammel E. A. Op. cit. P. 71.

8. Попов В. А. К исторической типологии систем терминов родства: типы кроу и омаха.//СЭ. 1977. № 2. С. 43—54.

9. Levi-Strauss C. The Future of Kinship Studies.//Proceeding of the

Royal Anthropological Institute. 1965. P. 18; Бутинов Н. А. Родство. Океанійська модель. // Алгебра родства. Родство. Системи родства. Системи термінов родства. Вып. 1. Слб., 1995. С. 179—181; см. также библиографію вопроса в указ. работе В. А. Попова.

10. Исаченко А. В. Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания. // Slavica ros. 22. 1953. P. 67—69; Lounsbury F. G. The Structure of Latin Kinship System and its Relationship to Roman Social Organization. // 7 международный конгресс антропологических и этнографических наук. Т. 4. М., 1967. Pp. 261—270; Маркова Л. В. Трансформация южнославянской системы родства и ее соотношение с семейно-родственной структурой. М., 1973. С. 5; Шабашов А. В. Система родства болгар Украины. Автореферат канд. дис. К., 1996. С. 12.

11. Шабашов А. В. Терминология родства болгар Украины. // Записки исторического факультета. Вып. 3. Одесса, 1996. С. 73, 76—77; Георгиева И., Москова Д., Радева Л. Терминологична система на крвнo родство в българите. // Известия на етнографския институт и музей. 1972. Кн. 14. С. 163.

12. Томсон Д. Исследования по истории древнегреческого общества. Догсторический эгейский мир. М., 1951. С. 77—78.

13. Hammel E. Op. cit. P. 71.

14. Косвен М. О. Семейная община (Опыт исторической характеристики). // СЭ. 1948. № 3. С. 8—11; Бромлей Ю. В., Кошуба М. С. О некоторых проблемах семьи у сербов. // Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. М., 1987. С. 56.

15. Косвен М. О. Указ. соч. С. 20—21; Шабашов А. В. Система родства... С. 15; Бромлей Ю. В., Кошуба М. С. Указ. соч. С. 58—59.

О. А. ПРИГАРИН

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ГРУП РОСІЯН НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я ХІХ—ХХ ст.

Роль конфесійних факторів у походженні та розвитку певних етнічних культур є одним з актуальних питань сучасної науки¹. В цьому плані здається перспективним звертання до історичних та культурно-побутових реалій життя етноконфесійних груп росіян Подунав'я: липован та некрасівців. Більш за ніж два століття перебування в іноетнічному оточенні збереженню своєрідності значно сприяли їх конфесійна відокремленість. Історія їх, хоча і має «білі плями» досить відома завдяки зусиллям вчених ХІХ—ХХ ст.² Разом з цим слід вказати, що внутрішнє життя та побут залишаються малодослідженими. Деякі аспекти цього питання надають можливість розглянути джерела ХІХ — початку ХХ ст.³ Взагалі, як відзначив один з авторів того часу, «вони [липовани — О. П.] мають народність російську з усіма маленькими дрібницями та відтінками, яка ніби закам'яніла і перебуває в такій цілісності та чистоті, яку зараз не скрізі

зустрінеш і в самій Росії»⁴. Етнологи ж останнього часу, за добре зрозумілих обставин, не мали змоги визначати та підкреслювати вплив конфесійності на структуру та окремі комплекси повсякденної культури старообрядчого російського населення регіону.

Спираючись на дані писемних джерел та експедиційні дослідження Одеського держуніверситету 1994—1996 рр., ми спробуємо навести матеріали до характеристики етноконфесійної виразності народної архітектури липован та некрасівців. Обстеження матеріальних об'єктів та опитування респондентів дозволяє нам простежити розвиток та характерні риси традиційного житла кінця ХІХ — першої половини ХХ ст.

Дане населення формувалося протягом ХVІІІ — початку ХІХ ст. виходцями різних регіонів Центральної та Південної Росії. Різноманітні ареальні варіанти російської етнічної культури прийняли участь у складанні ядра нового варіанту в умовах Подунав'я. Крім того, треба відзначити, що значний вплив мав досвід інших етносів, з якими липовани та некрасівці знайомились як під час своїх складних мандрювань, так вже і на Дунаї. Все це, в умовах Нижнього Подунав'я переплавляються в більш-менш однорідну структуру, становлення та розвиток якої обумовлений дією етно- та конфесійноінтеграційних тенденцій. В останніх, слід звернути увагу на консолідацію старообрядців різних напрямків на підставі спільного негативного ставлення до офіційної православної церкви. Протягом ХІХ—ХХ ст. активні зв'язки усередині цієї конфесійно різномірної групи населення сприяли становленню загальних культурно-побутових форм та спільної назви — **липовани**.

Будівельні засоби та конструкції. Фундамент з'являється у традиційній сільській архітектурі липован Нижнього Подунав'я не одночасно. Як вказували респонденти, в селях, де були поширеними турлучні технології (Приморське), його починають робити лише у 1920-х рр., а широке вживання він отримує з середини ХХ ст. В іншій же групі сіл (Муравльовка, Василівка) фундамент вже є обов'язковим елементом з початку ХХ ст. В цій групі сіл вживався чамурний фундамент: сумішню глини з соломою чи половиною (**чамур**) заповнювали невеликі рови і до 0,5 м робили підвищення над землею. Укладали його вальками та ущільнювали за допомогою дерев'яних «**грамбовок**». Повздовж фасадної стіни робили глинобитне підвищення (**паташок**, укр. **призьба**). Майже одночасно в обох групах сіл, починаючи з 1950-х рр.,

стає вживатися фундамент з каміння, які закріплюються цементом.

Стіни. На рівні локальних варіантів є можливість визначити два засоба будівництва стін у липован Нижнього Подунав'я. Перший з них генетично пов'язаний з південноросійськими традиціями каркасних стін⁵. На давнину цього конструктивного варіанту вказують деякі з писемних джерел початку ХІХ сторіччя⁶. Його збереження в етнічній культурі липован можна розцінити як прихильність до попереднього досвіду у дещо інших умовах (невистачання будівельного лісу). У таких випадках по периметру майбутньої споруди (по кутам, біля двірного та віконних отворів) встановлювали дерев'яні стовби (**сохи**). Їх оплітали очеретом чи лозою та закріплювали горизонтальними дерев'яними рейками (**власи**). Поверх цього такий каркас з двох боків обмазували глиною. Така техніка зберігається в деяких з населених пунктів майже до середини ХХ ст.

Іншим традиційним засобом було валькове будівництво, яке було широко розповсюджене у практиці багатьох народів Східної Європи до початку ХХ ст. Можна припустити, що цю технологію липовани запозичили у сусідів в новий час вже після переселення у Подунав'я. За такої технології з чамуру формували круглі **«валькі»**, з яких вже викладавали стіни. Починаючи з 1920-х рр. вальки витискуються неопаленою чамурною цеглою (**лампач, саман**). Слід вказати, що цю іновацію липовани прийняли швидше, ніж українське і молдавське населення регіону.

Варто звернути увагу на те, що під час виготовлення **чамуру** та роботи з ним у будь-яких формах (вальків, лампачу, обмазки тощо) у липован, як і в інших народів регіону, існував звичай безкоштовної допомоги. Назва його характеризується різноманітністю. Необхідно підкреслити, що у селищах з турлучним будівництвом збереглися більш стародавні і етнічно виразні назви — **помочь, помощь**. Крім того в липован вживалися такі назви: **«валять валькі»**, **«на чамур»**, **«чамуроваться»**, **«на лампач»**. В цих назвах простежується різне стадіальне походження та аналогії з відповідними назвами інших народів у Буджаку (пор.: **«на чамур»** у болгар та українців, **«валять топкі»** у болгар і таке інше).

Господар запрошував як можна більше родичів та сусідів на вихідні дні (крім великих релігійних свят). Чоловіки іноді за допомогою конів замішували чамур, а жінки формували з нього валькі, лампач або обмазували їм стіни. Ви-

кладення стін доручалось досвідченій людині. Господарі обов'язково пригощали присутніх їжею та напоями. Варто підкреслити, що починали працювати лише після колективної молитви, а, інколи, після благословлення священника. Під час праці вижинали 6—8 рядків з вальків. Потім стінам давали висохнути і операцію повторювали. В зв'язку з обмазкою стін слід навести ще один момент. В ній зберіглася архаїчна слов'янська традиція починати ізнутри хати з покутті («там, где образ будет стоять»).

Основа стелі в липованському житлі — повздовжна балка (**матица**), яка встановлювалася або на сохах, або до дерев'яної обв'язки стін (**мурлати**), поперек цієї балки кріпилися менші (**сліжи**). Поверх них настилали очерет. Знизу та зверху ця конструкція вимащувалася чамуром. Така стеля є однією з своєрідних ознак східнослов'янського житла⁷. Хоча для росіян взагалі характерним є не повздовжне, а поперечне розташування сволюку (**матка, матица**). Що надає нам можливість визнати, що цей маркер російського житла у липован Подунав'я не зберігся.

Дах. Конструкція традиційного даху у липован регіону характеризується однотипністю. До дерев'яної обв'язки стін (**мурлати**) чи до сохів кріпилися крокви (**крокви**), до них — рейки (**лати**), на які вже в свою чергу настилали матеріал перекриття — очерет (папур). В одному з сіл (Муравльовка) вдалося зафіксувати присутність у такій конструкції конькової балки (**бантін**), яка зв'язувала крокви зверху. В цьому, на нашу думку, простежується наслідок архаїчної слов'янської конструкції. Причілкові частини даху закривали плетеними з очерету фронтонами (**фрайтон**). Починаючи з першої половини ХХ ст. їх змінили дерев'яні.

Архітектурна композиція та загальний вигляд. Для житлової архітектури липован більше, ніж для інших етнічних культур регіону характерна перевага закритих приміщень. Наявність відкритого простору у вигляді галерей — наслідок пристосування до нових екологічних умов під впливом будівельного досвіду сусідніх народів. Хоча вони і є обов'язковим елементом липованського житла ХХ ст., але такого роду галереї з'являються не раніше 1910—1920-х рр. і вже з 1950-х рр. замінюються верандами.

Ставили житлову споруду фасадом на південь, а причілком (**причьолок**) безпосередньо на червону лінію забудови вулиці або за невеликим (до 1,5 м) полісадником. Таке розташування зберігає характерні риси російської етнічної тра-

диції в умовах державного регламентування особистого будівництва у Бессарабії. В даному випадку дія зовнішніх факторів сприяла зберіганню попереднього етнічного досвіду.

Чеж саме обумовило і зберігання головних репрезентативних функцій за причілком. Він, а також фасадна стіна обов'язково білилися, а їх цоколь (0,3—0,5 м) фарбувався у чорний чи синій кольори. Інші стіни залишали не побіленими (жовтого кольору). В цьому виявляється давня слов'янська традиція — зовнішнє кольорове зазначення житлового простору, яка в такому вигляді збереглась у липован майже до середини ХХ ст. В деяких з сел (Мирне) липовани вживали блакитні відтінки. Але таке кольорове рішення слід розцінювати, як вплив будівельної практики українського та молдавського населення регіону.

Двох чи трьохсхилий дах з очерету на причілку обмежувався фронтом, який обов'язково прикрашався дерев'яною різьбою. Перш за все це коньксові прикраси у вигляді квіток, липованського хреста (Муравльовка), зображення твариц-птахів, візерункові рішення віконця на горище, так звані «полотенца» тощо. Такі ж самі сюжети знаходять своє вирішення у дерев'яних капітелях стовпів, що підтримують дах. Геометричні, рослинні та зооморфні композиції мають свої аналогії як в російській архітектурі, так і у слов'ян взагалі. Це надає нам можливість вважати їх наслідком давніх уявлень та практики їх декоративного виразу. В розташуванні символів на трьох рівнях та їх вертикальної симетричності простежується певна світоглядна модель. На нашу думку, це проекція просторово-часової організації Всесвіту, яка в літературі має назву «Світове Дерево»⁸.

Необхідно також відзначити своєрідні трьохсхилі дахи, які були поширені у будівництві до середини ХХ ст. Їх походження пов'язано з регіональною особливістю розташування в одному ряду житла та господарських споруд під одним дахом. Двохсхилий дах переходив в дах-навіс над останньою господарською спорудою.

Вікна у традиційному житлі розміщувалися таким чином: одне на причілку (зміщене ближче до фасадної стіни), три чи чотори на фасаді (по дві на кімнати або дві на парадну та одне на житлоу) і, починаючи з кінця ХІХ ст., невелике віконце у «кухню через сенці». Починаючи з середини ХХ ст. (а в деяких із сіл дещо раніше) на причілку стали робити два вікна.

Просторова організація на інтер'єр. Як ми вже відзначили, в житловому комплексі липован Подунав'я закритий простір значно домінує над відкритим. Більшість житлових, побутових та господарських функцій розподілялось між внутрішніми приміщеннями житла та інших споруд садиби. У традиційній архітектурі липован виявляється регіональна тенденція включення до житлового простору: крім власне житла (**хати**) кухні (**толкушка**) — одно-двокамерної окремої будівлі. Вона перш за все мала господарські функції, але в деяких випадках (мешкання в одній садибі декількох сімей, економічність для малозабезпечених) виконувала роль житла.

Для традиційного житла липован другої половини XIX — першої XX ст. 2-х або 3-х камерна планівка, як свідчать наші польові матеріали, існувала лише як виняток. Перший з варіантів зустрічався у вигляді кухні (**толкушка**). Інтер'єр її мав традиційну для східних слов'ян структуру: в **сенцях** знаходились полиці та крюки для зберігання реманенту та харчів, вікон не було, одні двері — вхід з двору, інші (праворуч або ліворуч від входу) вели до **толкушкі**. В ній до третини площі займав комплекс опалення та виготовлення їжі — піч з плитою. По діагоналі від нього — покуть: образи, стіл, скриня, лави вздовж двох стін, за піччю — дерев'яне ліжко. В деяких випадках, як нам вдалось зафіксувати, така толкушка існувала і як однокамерна споруда без сіней.

Для трьохкамерного житла існував такий розподіл функцій: ритуально-репрезентативні виконувала **передня хата** (ближча до вулиці), побутово-господарські — **сенци** и побутово-житлові — **задня (малая — Муравльовка) хата**.

Не пізніше кінця XIX сторіччя у липован регіону набуває розповсюдження чотирьохкамерний тип житлового будинку (**передня хата + сенци + кухня через сенци + задня хата**). Сіни перегорджувалися поперек стіною і таким чином відокремлювалися «**кухня через сенци**». В цих випадках сіни виконували навантаження передпокою, в них виходили двері усіх останніх приміщень та двері з двору. А до кухні переносилися плити та відтвори пічів та груб. Це остаточно закінчує розподіл господарських та житлових функцій між **сенцями та задней хатою**.

Як менш поширений з варіантів 4-камерної планівки був зафіксований такий: **передня хата + сенци + задня хата + кухня**. Його витоком слід вважати двохкамерну плані-

ровку, яка була продубльованою за повздожньою віссю.

Для інтер'єру парадної та житлової кімнат характерна симетричність. Речі та окремі елементи в них відрізнялися лише якістю: парадну прагнули оформити новими, більш престижними меблями, килимами тощо. В ній родина збиралась лише на великі події в житті (Родини, Весілля, Поховання, Різдво, Великдень і таке інше), приймала гостей (раніше — виключно своєї віри). По вбранству цього приміщення складалось враження про певну родину та її добробут.

За нашими матеріалами, вхід до хати, а інколи і в окремі кімнати прикрашався невеликим образом. Її кріпили над дверима із зовнішнього боку. Святи, який був зображений на такому образі вважався заступником та покровителем родини та хати.

Поруч зі входом в передню хату інколи ставили грубу, скриню з приданим (сундук). На схід або південь, по діагоналі від груби — покуть (передній красний — Муравльовка) угол/кут, божниця). Образа встановлювали на полиці, на цвяхах вішати вважали за гріх. Їх, на відміну від представників інших етносів в регіоні, у липован прикрашали не рушниками, а вінками з трав. Особливою повагою користувалися верба («разладу в доме не будет») та васильки (busilik — займав значне місце в обрядовості та повір'ях липован взагалі). З початку ХХ ст. поширюється прикрашення образів, вікон та дверей тканинами, на яких технікою Рішел'є вибивався геометрично-рослинний орнамент. В той же час починають встановлювати образи на спеціальні трикутні столики (треугольник). Під ними обов'язково знаходились лампадка та лестовка. Вздовж фасадної стіни та причілку ставили лави або канапки, стіл. Комод та ліжко, що виготовлені майстрами, ставили під задні стіни.

В житловій кімнаті значну частину займала російська вариста піч, челюстями (устье) до входу. Вона складалась з свіні, припічку та димаря (к'омін, у Приморському збірник диму мав ще окрему назву будячок). Дим від плити (гарнушка), на якій виготовляли їжу, виводився в загальний з піччю димар. Поруч з піччю — коцюба (кочерга), ухват, сковороднік, лопата для хліба. За піччю знаходилось дерев'яне ліжко-топчан (козли) з солом'яним матрасом. В іншому ж інтер'єр житлової кімнати повторював інтер'єр парадної.

Таким чином, народна архітектура липован Нижнього

Подунав'я зберігала у XIX—XX ст. цілу низку етноконфесійно своєрідних елементів. У виразності яких можливо простежити давньослов'янські архетипи (орієнтування житла фасадом на південь, конструкція стелі, двохсхилний дах, структура інтер'єру тощо), загальноросійські компоненти (розташування хати причілком до вулиці та на червоній лінії її забудови, окремі архітектурно-конструктивні засоби і т. ін.) та ареальноросійські (трьохсхилний дах, складання житлового комплексу з двох споруд тощо). Збереженню етнічної специфіки сприяла конфесійна замкнутість цього населення, проте зв'язки з представниками інших народів обумовили аккультурацію липованами окремих моментів: валькові технології блакитні відтінки побілки стін, галереї і таке інше, однак вживання їх у практиці довгий час вплинуло на усвідомлення їх як «своїх».

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Ипатов А. Н. Меинониты: вопросы формирования и эволюции этноконфессиональной общности. М., 1978; Пучков П. И. О соотношении конфессиональных и этнических общностей//Советская этнография. 1973, № 6.
2. Скальковский А. А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии//ЖМВД. 1844. № 8. С. 63—80; А. П. К. Русские в Южной Бессарабии: к истории колонизации//Русский архив. 1902. Кн. 2. С. 150—160; Бачинский А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии//Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса, 1971. Вып. 7. С. 159—163; Он же. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX вв.//Записки Одесского Археологического Общества. Одесса, 1967. Т. 2(35). С. 136—150.
3. Зашук А. Бессарабская область. Материалы для географии и статистики, собранные офицерами Генеральнгоо Штаба. СПб, 1863; Берг Л. С. Бессарабия: страна, люди, хозяйство. Пг, 1918; Старообрядцы в Румынии: русские писатели о липованах/Сост. В. А. Липинская. М., 1994.
4. Старообрядцы в Румынии... С. 79.
5. Ганцкая О. А. Строительная техника русских крестьян//Русские: историко-этнографический атлас. М., 1967. С. 174—175.
6. Свиньин П. Описание Бессарабской области//Записки Одесского общества истории и древностей. 1867. Т. 6. С. 191—192.
7. Бломквист Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев, белорусов: поселения, жилища, постройки//Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. С. 78.
8. Топорков В. Н. Мировое древо//Мифы народов мира. Т. 1. М., 1980. С. 398—406.

ОДЕЖДА УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ XIX — НАЧАЛА XX вв.

Изучение костюма украинцев, как составной части материальной культуры этноса, имеет богатую традицию. Однако, в этнографической литературе наблюдается неравномерность в рассмотрении региональных особенностей одежды украинцев. Были созданы специальные работы о традиционном костюме украинского населения Среднего Поднепровья, западных областей Украины, тогда как одежда украинцев южных областей нашла отображение лишь в общих этнографических обзорах. Хотя изучение культуры этого полиэтничного региона в период бурной урбанизации дает возможность выявления закономерностей сохранения этнической и социальной традиции, с одной стороны, и процессов культурного взаимодействия между различными не только этническими, но и социальными группами, с другой.

Этнографические описания Юго-Западной Украины XIX — начала XX в. содержат общие сведения о костюме украинцев, названиях его отдельных компонентов, способах украшения и ношения. Полевые исследования, проведенные в украинских селах (сс. Анетовка — 1, Щуцкое — 2, Зеленый Яр — 3, Бугское — 4, Прибужье — 5 Доманевского района Николаевской области, сс. Златоустово — 6, Софиевка — 7, Яковлевка — 8, Завадовка — 9 Березовского района, Шевченково (Карамахмед) Килийского района — 10, Михайловка Саратовского райсна — 11, Першотравневое (Гасан-Аспага) Измаильского района — 12 Одесской области) позволяют уточнить крой одежды, названия элементов кроя, степень взаимовлияния одежды представителей различных этносов, проживающих в указанном регионе.

Переселившись на территорию Юго-Западной Украины в конце XVIII — первой половине XIX века украинцы принесли с собой костюм характерный для населения мест их прежнего проживания. Первоначально переселенцы носили в основном традиционный костюм или отдельные его элементы, такие как сорочки, плахты, запаски, намитки, свиты, крен, чумарики¹. К концу XIX — нач. XX века костюм украинцев претерпевает ряд серьезных изменений, которые проявляются прежде всего в изменении материалов, использовавшихся для изготовления одежды, а также в замене отдельных

традиционных элементов на городские.

Повседневный женский костюм украинок в указанное время включал рубашку (сорочка — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; рубашка — 8, 11, 12) из конопляной или льняной домотканины, либо из покупной материи. От материала изготовления зависело количество полотнищ, из которых шили рубахи (из домотканного полотна 3—4 полотнища (пілки), из фабричной ткани — 2). Ворот рубах был круглый, спереди на груди — разрез (пазуха — 6, 7, 10), соединявшийся при помощи тесемок (шворки) или пуговиц. Длинные рукава этих рубах заканчивались свободно либо манжетом. В случае необходимости под рукава вставляли клинья (клини—6). Традиционный для украинцев способ украшения рубах вышивкой на рукавах и на груди постепенно перестает использоваться для украшения повседневной одежды. По свидетельству письменного источника, вышивкой украшают праздничные рубахи. Иногда с этой же целью рукава праздничных рубах шьют не из белой, а из цветной материи². Возможно сужению сферы применения вышивки способствовало влияние молдавской традиции, что также подтверждается этнографическим описанием³, и городской культуры. Кроме вышеописанных цельнокроенных рубах в некоторых селах (10) продолжают бытовать рубахи с поперечным швом (верхняя часть — сорочка, нижняя — підтичка). Вероятно ранее такие рубахи имели более широкое распространение, поскольку в ряде населенных пунктов (6, 7) термин «підтичка» употреблялся для обозначения подола рубахи. Также в этом регионе носили рубахи на кокетке (сорочка — 7), но к нач. XX века этот вид одежды был характерен только для пожилых женщин.

В нач. XX века среди украинок получает распространение вид нательной одежды, который в отличие от рубахи выполнял функции только нижнего белья. Он представлял собой либо длинную рубаху без рукавов со стягивающим лифом, застегивающимся до пояса на пуговицы (талійка — 4) либо короткую стягивающую кофточку без рукавов, с застежкой на пуговицах (талія — 11; талійка — 6, 7, 8, 10; безрукавка — 12). Название этого вида одежды, видимо, произошло от названия распространенной на всем юге Украины во второй пол. XIX в. женской рубахи⁴.

Поверх рубахи надевали кофту (запаска — 4, 11; кохта — 7, 10; кофта — 6) и юбку (спідниця — 1, 2, 3, 4, 5, 6; юбка — 6, 7; слідничка — 12; сподниця — 10) как правило из

покупной материи, реже — из льняной или шерстяной домотканины. Кофты шили приталенными, с длинными заканчивающимися манжетом либо свободно рукавами, воротник — стойка или отложной, застежка — спереди на пуговицах. Юбки были темных цветов, количество полотнищ (пілок), шедших на ее изготовление колебалось от 3 до 7. Собранная в складки (збори) на талии юбка закреплялась при помощи широкого пояса или тесемок (поворозки). В 20—30 гг. XX века получили распространение юбки, только задняя часть которых была собрана в складки, образуя своеобразный «хвіст». В некоторых селах (1, 2, 3, 4, 5, 12) в будние дни женщины могли носить юбки без кофт, надевая первые поверх нательной рубахи. Праздничные юбки украшали по подолу блестящими нитями (8) либо бахромой (щеточка — 1, 2, 3, 7). Украшение юбок «щеточкой» по подолу известен и в других регионах Украины⁵. Кроме того, праздничный костюм мог дополняться нижней юбкой из покупной материи (зон), обшитый кружевом подол которой был виден из под верхней юбки.

С 20—30-х гг. XX века украинки начинают носить платья городских фасонов из покупной материи.

В качестве поясной одежды украинки использовали фартук (фартух). Шили его из покупной материи. Праздничные фартуки украшали лентами, кружевом или вышивкой. К 30-м гг. XX века фартук перестает быть обязательным элементом женского костюма. Как правило, его носили во дворе, т. е. он выполнял функции сугубо рабочей одежды, либо надевали по воскресеньям, когда шли в церковь.

Девушки заплетали волосы в 1 или 2 косы, которые украшали лентами разных цветов. Для украинцев коса долгое время являлась принадлежностью костюма исключительно незамужних, поскольку после вступления в брак женщина уже не имела права заплетать косы. Аналогичное ограничение существовало и для родивших вне брака девушек (покрыток). Однако к концу XIX — началу XX века эта традиция несколько трансформируется: замужние женщины заплетают волосы в косы. Но если девушки могли носить косы свободно лежащими на спине, то у женщин они обязательно должны быть собраны в «корзинку» (8, 11) или «кок» (10, 12). Сходные различия существовали и в ношении головных уборов: девушкам разрешалось ходить с непокрытой головой, тогда как для женщин это не допускалось. Замужние женщины прятали волосы под шапкоподобный головной убор

(очіпок — 6, 7, 9, 10; капор — 8), поверх которого повязывали платок. Этот головной убор, по мнению исследователей, ранее входил в состав ложного головного убора украинок, включавшего традиционную намитку⁶. Судя по списаниям респондентов, бытовавший в Юго-Западной Украине очіпок можно отнести к подгруппе мягких чепцов. К 30—40-м гг. XX века шапочка практически перестает быть элементом костюма замужней женщины. В качестве головных уборов и девушки и женщины используют разнообразные платки, как правило, из ткани фабричного производства.

Летом носили белые косынки (коссинкі — 2, 6, 10; барези, бареси — 12), обшитые по краям кружевом, а также украшенные по краю и в углу вышивкой. Зимой голову повязывали покупными шерстяными платками (платок, хустка) или платками с бахромой (китицями). Причем в некоторых селах (2) для последних существовали возрастные отличия: их могли носить только незамужние девушки. Бытовало несколько способов завязывания платков: сзади на шее или на затылке, под подбородком. В основном, эти способы не зависели от возраста и семейного положения женщины. Однако, в сс. Яковлевка и Златоустово для пожилых женщин имел место особый способ: они не завязывали концов платка, а затыкали их на висках.

Летом девушки и женщины ходили, как правило, босиком. В холодное время года на ноги одевали вязанные шерстяные чулки (чулки, вовняні чулки) или наматывали портянки (онучі). Девушки носили чулки ярких цветов, пожилые женщины — темных. Рабочей обувью, чаще всего, служили кожаные постолы (постоли), грубые ботинки (боканичі — 11, чепіци — 10) или тапочки из конского волоса либо льняной пеньки (лапті — 6). В праздник обували туфли (тухлі), обувь наподобие калош (обрізки — 11) или покупные калоши, сапсжки (чоботи).

Неотъемлемой составной частью украинского женского костюма были разнообразные украшения: бусы (намисто, корали), кольца (кольця, перстні), сережки (сережки), браслеты (браслети). Однако, распространение на Юге Украины учений различных религиозных сект повлияло на то, что часть женщин перестало носить украшения. Так, не носили украшений члены секты штундистов.

В холодное время года женщины одевали приталенный пиджак с шалевым воротником (1), традиционные для украинцев свитки (3), сшитые в талию, пальто (костер⁷; паль-

та — 2, 3, 10; сак — 10; палтисак — 6, 8), полупальто (сачки — 7; сак — 10; палтисак — 6, 8), прямоспинные безрукавки из шерстяной ткани (безрукавка, ялек — 10) или из овчины (кептарь — 12), которые украшали аппликацией из кожи (узор — 12), сшитые в талию вышитые безрукавки (жупаны — 8), шубы, овечьи кожухи (тулупчікі — 11).

Повседневный мужской костюм включал рубаху (сорочка) из льняного или конопляного домотканного полотна либо из покупной материи с длинными рукавами, заканчивающимися манжетами (ошлагі — 10), и стоячим воротничком, а также темные домотканые брюки (штани). Манишку, манжеты и воротник мужских рубах украшали вышивкой. В начале XX века поверх рубахи одевали еще одну аналогичного фасона или распространенную на юге Украины косоворотку⁸. Отличительной чертой одежды пожилых мужчин некоторых сел (6) в начале XX века были светлые брюки из льняной домотканины. Кроме того, как свидетельствует письменный источник, в конце XIX века украинцы зимой часто одевали заимствованные у болгар брюки из овчины (мешине)⁹.

Праздничная одежда крестьян отличалась тем, что шилась из более высококачественного полотна или из покупной материи и богаче украшалась вышивкой. Лишь более зажиточные могли дополнить свою сорочку накладными манжетами и манишкой, появившимися на Украине на рубеже XIX—XX вв.¹⁰ и галстуком (2).

Поверх брюк наматывали или завязывали тканые пояса (пояс — 7, 8, 10, 11, 12; кушак — 6) красного (6, 7, 8, 10, 11, 12), белого (12) цвета или полосатые (12). Причем в украинских селах, расположенных в Южной Бессарабии (10, 11, 12), пояса и способы их ношения практически повторяют болгарские. Характерной же особенностью поясов жителей населенных пунктов к востоку от Днестра является украшение того элемента костюма бахромой (китиці) на концах.

Волосы мужчины стригли коротко. Головными уборами летом служили суконные шляпы (параліі¹¹; паларіі — 10) и получившие распространение на юге Украины после первой мировой войны картузы, зимой — высокие овечьи шапки (шапка). В праздник мужчины надевали шапки из каракуля, а парни в украинских селах Южной Бессарабии украшали цветами или перьями.

В качестве обуви украинцы использовали как самодель-

ные лапти из конопли (1, 2, 3, 4, 5), или постолы из кожи (постоли — 6, 8, 10, 11, 12; царвулі — 11), так и покупные ботинки (ботінки) и сапоги (чоботи) с высокими голенищами (халівками).

Традиционные для украинцев виды верхней одежды такие как свиты и кожухи¹², на рубеже XIX—XX веков, дополняются пиджаками (твінчік — 1, 2, 3, 4, 5, 8) название которого, видимо, произошло от зафиксированного на юге Украины болгарского названия пиджака «твину»¹³, полупальто (діжуркі — 1, 2, 3, 4, 5; тіжуркі, московкі — 8), куфайки. По мнению В. Миронова, «дижурки» и «московки» являются модификацией соответственно «пальтисанки» и «чумарки», которые можно рассматривать как переходную к пальто форму верхней одежды¹⁴.

Таким образом, на протяжении XIX — нач. XX в. украинцы сохраняют основные виды традиционного как женского, так и мужского костюма, генетически связанные с костюмом населения их прежних мест проживания. Наибольшее количество традиционных черт к началу XX века сохранила женская одежда, тогда как мужская подверглась большей трансформации. Переселившись на территорию Юго-Западной Украины украинцы продолжали развивать свой самобытный комплекс одежды, который сохраняя соответствующие этнические традиции, впитал в себя элементы материальной культуры представителей других этносов, проживающих в данном регионе. Влияние культуры этнического окружения (болгарского в Южной Бессарабии и русского, и молдавского в Побужье и на Тилигульщине) во многих сыграло решающую роль в различии костюма украинцев этих двух районов. В нач. XX в. украинская одежда испытала сильное влияние городской традиции. Вероятнее всего, это связано с изменением традиционного сельского уклада, подъемом престижности города, а следовательно и фабричных тканей, и городских фасонов. Прежде всего это влияние прослеживается в появлении новых деталей (воротник, карманы) фасона одежды, новых способах ее украшения (кружева, прошва и т. д.), новых видов одежды (нижнее белье и т. д.). Интересно, что традиционные названия иногда применяются к некоторым новшествам в costume.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Херсон, 1891. С. 24.

2. Село Александровка Аккерманского уезда//Описание населенных пунктов Бессарабской губернии. Л. 116.
3. Осадчий Т. И. Указ. соч. С. 26.
4. Матейко К. І. Український народний одяг. К., 1977. С.; Николаева Т. Історія українського костюму. К., 1996. С. 135—136.
5. Миронов В. Розвиток українського народного костюму за радянського часу.//Народна творчість та етнографія. 1972. № 2. С. 19.
6. Николаева Т. Указ. соч. С. 100.
7. Осадчий Т. И. Указ. соч. С. 25.
8. Николаева Т. Указ. соч. С. 137.
9. Село Александровка Аккерманского уезда... Л. 116.
10. Миронов В. Указ. соч. С. 25.
11. Село Александровка Аккерманского уезда... Л. 116.
12. Село Александровка... Л. 116; Осадчий Т. И. Указ. соч. С. 19.
13. Державин Н. С. Болгарские колонии в России.//Сборник за народни умотворения и народописъ. Кн. XXIX. София, 1914. С. 88.
14. Миронов В. Указ. соч. С. 19, 21.

Н. О. ПЕТРОВА

МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКА В СЕРЕДИНІ — ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. (за матеріалами етнографічних досліджень весільного фольклору)

Вивчення питань весільної обрядовості є однією з найбільш поширених тем етнографічних досліджень. Матеріалом для нашої роботи є спостереження, зроблені внаслідок роботи етнографічних експедицій ОДУ та обласного центру туризму та краєзнавства в 1995—1996 рр. в Білгород-Дністровському р-ні (с. Руська Іванівка) та Саратовському р-ні (с. Михайлівка) Одеської області¹.

Однією з особливостей півдня України, зокрема Буджака є те, що внаслідок заселення та господарського освоєння території сучасної України виникла значна кількість російських поселень (Руська Іванівка, заснована в 1812 році утеклими кріпаками та переселенцями з центральних губерній Росії), а також козацьких станиць (Михайлівка, заснована в 1824 році як станиця дунайського козацтва). Російське населення розвивалося на зазначеній території в постійному контакті з оточуючими їх українцями, а також іншими народами, що мешкають в цьому регіоні і це дуже яскраво відобразилося на формуванні специфіки обрядовості цього регіону, зокрема весільної.

Весільний обряд є дуже змістовним історико-етнографічним джерелом, можливості якого ще не вичерпані. Події та дії, пов'язані з заключенням шлюбу відомі під різними назвами: «шлюбні обряди», «весільний цикл», «весілля», «весільна обрядовість», «весільний обряд» т. ін.² Весільна обрядовість складається з взаємозв'язаних циклів: дошлюбного спілкування молоді, передвесільного циклу, власне весілля та післявесільного циклу обрядових дій.

В свою чергу кожен з цих циклів складається з ряду ритуалів та обрядових дій: сватання, договір, заручини, оглядини, запросини, дивич-вечір т. ін., деякі і досі зберігаються в весільній обрядовості населення Буджака.

В весільній обрядовості росіян-переселенців збереглися загальноросійські стародавні звичаї та обряди, але переважають риси південно-російської весільної обрядовості та досить чітко простежується вплив українського традиційного весільного обряду³. У весільній обрядовості збереглося чимало прадавніх язичницьких елементів, які часто вже втрапили свій первісний смисл, але народ їх дотримується за традицією, «бо так треба». Вважалося, що шлюб може бути щасливим тільки в тому випадку, коли молоді та їхня численна рідня виконають певні ритуали з походами, танцями, піснями, діями, примовками тощо. Прийоми цієї весільної магії збереглися до ХХ ст., багато з них присутні і в сучасному весіллі українського та російського населення Одещини, але з деякими регіональними особливостями.

В весільній обрядовості одне з найважливіших місць посідають пісні (фольклор): вони належать обряду та поза ним не виконуються⁴. Їх функція — обрядова, вони надають гласності (прилюдності) весіллю як побутовому юридичному акту. Своє призначення ці пісні поєднують з поетизацією традиційного ритуалу. Однією з особливостей весільних пісень є їх епічний та оповідний (розповідний) стиль.

Тексти пісень подаються зі збереженням специфіки вимовлення мешканців досліджуваних сел.

Респонденти згадують, що ще на вечорницях парубок з дівчиною домовлялися про одруження та про засилання «сватів» (старостів), але частіше таке траплялося в тому випадку, коли хлопець і дівчина належали до одного майнового стану. На вечорницях коли хлопця довго не було його обранка іноді співала пісню:

Ой ворот, ой ворот желтый цвет
Что ж тебе Ваня так долго нет

(рос)

Что же тебе млад Ваня так долго нет
 Уже тебе и Наташа пождала
 Послы посылать не смела } 2 р.
 Письмо написать не умела } 2 р.
 Пошла до брата — писаря } 2 р.
 Брата — писаря дома нет } 2 р.
 Поехал мой брат во город } 2 р.
 Покупочку покупати } 2 р.
 Молодой Наташечке дарувать.

Часто траплялося й так, що долю своїх дітей вирішували їх батьки. Вони наказували своєму сину, щоб він добре дивився, кого бере, щоб «майбутня дружина була працювита й чепурна», й чи не головне також, щоб «добре придане було за нею». В багатьох випадках траплялося й так, що молоді не знали один одного до весілля. В народній пісні співається:

Ой знаю, знаю кого кохаю (укр)
 Тільки не знаю — з ким жити маю

Серед нащадків росіян-переселенців досить поширена сумна пісня:

Позволь папа, позволь мама (рос)
 Пожениться на любой,
 А папаша не поверил.
 Что на свете есть любовь } 3 р.
 А на свете девок много
 Можно каждую любить } 3 р.
 Отвернулся сын — заплакал
 Остаюсь я холостым } 3 р.
 Прощай папа, прощай мама:
 Ухожу я в монастырь } 2 р.

В переважній більшості українських та російсько-українських сел Буджака необияке значення надавалося виготовленню обрядового печива: «дівчачого» караває — круглого великого хліба, прикрашеного фігурками з тіста, стричками, квітами т. ін., «лежня» — великого продовгуватого хліба з різноманітними прикрасами — він лежав перед молодими на весіллі, «шишок» — булок, які за формою нагадують соснові шишки. Виготовлення караває, лежня та шишок супроводжувалося обрядовими архаїчними діями та піснями, іноді й жартами. Цей каравайний ритуал притаманий як українцям, так і росіянам Буджака. Обряди, пов'язані з виготовленням весільного печива виконувались окремо в оселях «женіха» та «невести» («молодого» та «молодої»). Для цього запро-

шували жінок (частіше — родичок), які вже взяли шлюб та мали щасливу долю і обов'язково — дітей. Кількість жінок була парною, але в деяких випадках в останні роки цього не дотримуються. Коли коровай «сажали» в піч співали пісню:

Наша піч хохоче — караваю хоче (укр)

Наша піч усміхається — караваю сподівається

Напередодні весілля влаштовували дівич-вечір («девіш-нік», «квітки», «букети») — як символ прощання з самотнім життям парубка та дівчини. Робили це окремо в оселях «молодого» та «молодої», але потім парубок приходив до своєї обранки «вечерять» і саме тоді «вили гільцо» — найчастіше вишневу, або соснову гілку, прикрашену стрічками та колоссям — символами незайманості, краси та молодості. Протягом цього вечора виготовляли «квіти» або «букети», які потім, вже на весіллі бояри повинні були «викупити» у дружок. «Женіх» та «невеста» брали першу «квітку» та прикрашали нею гільце, а дружки співали:

Благослови Боже, благослови Боже (укр)

Отець і мати тоже

[імена молодих]

Гілочко сви(і)ват(и)ь

Обряди дівич-вечора («квітки», «букети» т. ін.) поширені на всій Україні, мають локальні назви: вінкоплетини (Західна Україна), головиця (Поділля), дівич-вечір (центральні райони), вечоринка, дивит-вечір (Запоріжжя). Цей звичай характерний перш за все для слов'янських народів⁵.

Напередодні весілля також відбувалися «запросини»: «невеста» с «дружками» йшла «скликати» гостей на весілля. На порозі, коли виходили з дому вони співали матері:

Кропи мати да свяченою водою (укр)

Виряжай мати у щасливу дорогу

Коли дружки йшли по вулиці то обов'язково співали, «щоб усі в селі знали що всіні «скликають» на весілля, бояри ж пісень не виконували, а тільки «ухкали».

Хмарка наступає } 2 р. (укр)

Дождік накрапає

А Наташа с дружечками

Як мак расцвітає

Ішли по селу тай промовляли:

Берегом качки пливуть (укр)

За горою дружечкі ідуть

По каменому мості

До [ім'я] у гості.

Як заходили до двору запрошуваних на весілля співали:

Добрий вечер [день] дому [тому] (укр)

[А] хто в цьому дому:

І старому, й малому

Щей богу святому

Потім «говорили»:

Мама, папа пригласали, (укр)

Щоб ви були на «свадьбе»

Покидаючи оселю запрошених на весілля співали:

Были мы у хате } 2 р.

[В] Золотой комнате

Там нас пригласали

Медом частували.

Поверталися «додому»:

Готуйся куховарка (рос)

Готуйся, щоб [чтоб] была [була] рыбка жарена

Щоб были [були] огирочки зелененьки[е]

Бо йдуть дружечки молоденьки.

Іноді в оселі запрошених на весілля залишали «шишку» — цей звичай традиційний для українців і склався в російських селах Буджака мабуть під впливом української весільної обрядовості, оскільки для росіян властиво, що запрошує на весілля хто-небудь з близьких родичів.

Кульмінаційним моментом весільних обрядів було власне весілля, яке здебільшого відбувалося в неділю. Майже завжди вінчання та весілля відбувалися разом — одного дня — тобто поєднувалися церковний та народний, традиційний обряди заключення шлюбу. Майже з другої треті ХХ ст. обов'язковим стало реєструвати шлюб в органах місцевого самоврядування («примарії», або сільраді).

В день весілля «жених» зі своїми боярами та «нанашулем» (посажений батько) приїзджали до «невести». Бояри мали викупити «квітки» у дружок. «Квітки» дружки робили самі — це були вишиті «платочки» (кожна дружка сама «робила» свою «квітку»). «Викуплення» відбувалося досить цікаво: дружка клала на тарілку «квітку», на «квітку» — «шишку» та протягувала цю тарілку боярину співаючи:

[На тебе] Я ж тебе боярину (укр)

За твою шапочку сивеньку

За мою квіточку червоненьку.

Боярин повинен був покласти на тарілку гроші, звичайно це була символічна сума, яка не «влаштувала» дружку і вона продовжувала промовляти:

А я на це — тай не дивлюся }2 р. (укр)

Я від цього — тай відвернуся

До стіни очима

До боярина плечима

Якщо ж боярин і другого разу давав мало грошей, то його починали «срамити»:

Було б тебе в бояры не ити-ти }2 р. (рос)

Було б тебе грох молотити

Горох молотити — денег заробити

Денег заробити — дружки квитку выкупити.

Якщо ж бояри примусили дружок довго чекати на себе, то на їх адресу співали:

Де ж наші бояри забарились }2 р. (укр)

Чи по сене волочились

Чи сено косили

Чи хлеба просили

Чи в соломе ночували

Миши вуси обгризали [пообгризами]

Коли молоді поверталися з церкви додому до молодої, дружки співали:

Вийди, вийди матінка (укр)

Не гайся свого дитяти[a]

Спитайся — де ж твоє дитятко бувало

Перед царським венцом шлюб брало.

Мати виходила та причитала:

Не впізнала й мати (укр)

Свого дитяти

За русими косачками

За дрібними сльозочками.

Коли вже прийшов час «сідати за стіл» гості промовляли:

Ой скіко ми будем стояти, ми (укр)

Сирую землю топтати, ми

Красними чобітками

Щей золотими каблучками.

За столом обов'язково «давали честь» «нанашулу» (посаженому батькові):

Над столом голуб літає } (укр)

Ой над столом голуб літає

Нанашула пригласає

Нанашулу-пану

Нанашулу-пану

Обідайте з нами

Не будь такий пишний

Як у саду вишня
А будь такий веселенький
Як у саду черешенька.

Таку ж пісню співали і на адресу «нанашки» (весільної матері, як правило — це жінка нанашула):

Над столом голуб літає } 2 р. (укр)

Нанашечку припрашає [приглашає]

Нанашечка-паня

Нанашечка-паня

Обідайте с нами

Не будьте така пишна

Як у саду вишня

А будь така веселесенька

Як у саду черешенька.

Нанашки також адресували таку пісню:

Десь у нас була вінчальная мати (укр)

Обіщала горілочки дати

А горілочка солоденька

На животік здоровенька.

Доки всі співали на честь нанашула та нанашки дружки мовчали, за це мовчання їх могли докорити:

Чому дружки не співаєте (укр)

Чом ви дружки не співаєте

Чи ви зуби з риби маєте?

Боїтесь заспівати

З риби зуби показати.

Дружки знаходили собі «причину» «срамити» бояр:

Ели бояри, ели — барана съели (рос)

На столе — ни косточки

Под столом — ни крошечки.

Бояри не давали себе образити, тай відповідали:

А дружки ели, полгоробчика съели (рос)

На столе все косточки

Под столом все крошечки.

Коли гостям вже кортіло потанцювати вони зверталися до «свата» (тільки він мав право вивести гостей з-за столу):

Ой, свато, най свато } 2 р. (укр)

Виведи нас із хати } 2 р.

На двір погуляти } 2 р.

Бояр повідать

Чи не криві, не горбаті

Чи уміють танцювати.

Коли всі гості починали «обдаровувати» молодих, близь-

ким родичам або хрещеним батькам замість дарунка давали караваї, решті гостей — шишки. При цьому казали:

Просим шишку приймать (рос)
И [та] молодых одарять
Не рублем-полтинником
А золотым гривенником
А там — чем Бог пошлет.

Наставав час, коли «невесту» забирали до оселі «жениха». Виносили «дівчачий» круглий коровай та дружки співали:

Прощай, прощай (Прощай, прощай)
подруженька подруженько
Бо мы уже идем Бо ми вже йдемо
И твое дивування Твое дивування
С собою берем З собою беремо)

Вона відповідала:

Ідіте подруженькі
Та й не сортеся [сваріться]
А как [як] вийдете за ворота — поділіться.

Усі присутні співали дуже сумну пісню притаману російському фольклору:

Вышла Лилия со двора
Сломала березочки вершок
Расти-расти береза
Расти-расти береза одна
Живи-живи мама без меня
Живи-живи мама без меня
Без красной девицы Лили [любое имя невесты].

До «свекрові» (матері жениха) «невеста» несла хліб. На порозі її питали:

З чим ти прийшла?

«Невеста» їй відповідала:

С хлебом-солью и с доброй волей (рос)
И с Вашим сыном.

Таким чином, обряди і обрядові пісні є невід'ємною частиною традиційної культури та завжди, виступають як одна з її етнічних характеристик. В нашому випадку на прикладі приведених весільних пісень ми можемо спостерігати ряд елементів, запозичених росіянами в українців, що їх оточували і яким чином на зазначеній території сформувався своєрідний локальний варіант пісенного (фольклорного) супроводження весілля. На наш погляд важливим є і той факт, що ці пісні в більшості випадків виконуються й досі, що свідчить про своєрідну стійкість традиційної культури.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Матеріали польових досліджень села Руська Іванівка див.: Пригарин А. А., Ганчев А. И., Петрова Н. А., Петров А. Е. Быт и культура русского населения Степной Украины: с. Русская Ивановка Белгород-Днестровский район./Отв. ред. В. Н. Станко. Одесса, 1997. Вып. II. — 38 с., (3 илл.).

2. Лобачева Н. П. Что такое свадебный обряд? (опыт изучения содержания брачно-свадебной обрядности).//ЭО. 1995. № 4. С. 55—64.

3. Чижикова Л. Н. Свадебные обряды русского населения Украины.// Русский народный свадебный обряд. Л., 1978. С. 159—180; Она же. Русско-украинские этнокультурные связи в южных регионах Украины// Культурно-бытовые процессы на юге Украины. М., 1979. С. 12—74; Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження. К., 1988. 192 с.

4. Русский фольклор. М., 1985. С. 151—166; Чижикова Л. Н. Свадебные обряды русского населения Украины. С. 159—180; Весілля. У двох книгах. К., 1970.

5. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі (На матеріалах південно-східних районів України). К., 1979. С. 37.

В. Я. ДЫХАНОВ

ОСНОВНЫЕ ПРАЗДНИКИ КАЛЕНДАРНОГО ОБРЯДОВОГО КОМПЛЕКСА БОЛГАР И ГАГАУЗОВ УКРАИНЫ

1. Гергьовден (Идерлес) и Дмитровден (Касым): Генезис и семантика образов

Для рассмотрения проблем, связанных с традиционными праздниками болгар и гагаузов Украины необходимо ввести понятие календарного обрядового комплекса, который определяется как система календарных циклов, праздников, постов, ритуалов, обрядов и обычаев, среди которых выделяются наиболее значимые, структурообразующие праздники. Комплекс характеризуется устойчивой повторяемостью отдельных элементов обрядности и общим религиозным контекстом важнейших праздников. Использование понятия календарного обрядового комплекса в болгаристике и гагаузоведении прокладывает путь к решению некоторых проблем этногенеза и этнической истории этих народов в свете особенностей их мировоззрения и религиозной практики, а также к выявлению характера и направлений этнокультурных связей и контактов.

Поверхностного знакомства с традиционной календарной обрядностью гагаузов и болгар Украины, которые по боль-

шей части являются выходцами из северо-восточных районов Болгарии, достаточно для того, чтобы обнаружить их сходство как в религиозном содержании и значении многих праздников, так и в отдельных компонентах системы ритуально-обрядовых действий. При ближайшем рассмотрении выявляются большие расхождения между различными вариантами болгарской обрядности, чем между календарными обычаями и обрядами северо-восточных болгар с одной стороны, и гагаузскими — с другой. Данный факт указывает на значительную роль хозяйственно-культурных и социально-исторических факторов в формировании календарного обрядового комплекса, который, таким образом, нельзя считать исключительно этнокультурным феноменом.

Формально большая часть комплекса связана с православной системой праздников и постов. Однако, уместнее говорить о православной религиозной оболочке традиционных праздников, нежели об их православном содержании. По отношению к церковному календарю предварительно можно выделить четыре группы праздников:

- 1) праздники, никак не связанные с христианством;
- 2) нехристианские по происхождению праздники, приуроченные к православному преданию; если учесть, что оно не исчерпывается священным писанием и святоотеческим преданием и включает мощные дохристианские мифологические и ритуальные пласты, то эту группу праздников можно также назвать нехристианской;
- 3) формально православные праздники, но языческие по их культовой семантике;
- 4) праздники, установленные церковью.

Соответственно значимость отдельных праздников в рамках комплекса далеко не совпадает с той ролью, которая отводится им в православном церковном календаре. Начиная с первой половины XIX в., православные официозные круги последовательно выступали за искоренение язычества среди болгар и гагаузов, так как справедливо усматривали в их религиозной практике нехристианскую основу¹.

В отличие от церковного календаря важнейшими праздниками для гагаузов и, в значительной степени, болгар считались даты, совпадающие с православными праздничными днями, установленными в память великомучеников св. Георгия и св. Дмитрия², которые отмечаются соответственно 6 мая (23 апреля по старому стилю) и 8 ноября (26 октября).

По сообщению Метафраста, выходец из Каппадокии

Георгий занимал высокий пост в римской армии. В ходе преследований христиан при императоре Диоклетиане его схватили и обезглавили в Никомедии ок. 303 г. (по позднему преданию — 23 апреля)³. Кроме того, он фигурирует в качестве персонажа множества сказаний и легенд. Древнейшее сказание о св. Георгии содержится в греко-язычном палимпсесте IV—V вв. н. э. Этот апокриф, решительно отвергнутый церковью, повествует о том, что св. Георгий подвергался мучениям в течении семи лет со стороны персидского царя Дадана, в ходе которых он трижды погибал и трижды воскресал, а после его окончательной смерти бог жестоко наказал мучителей⁴. В арабском варианте этой легенды Джирджис (Георгий) подвергался казням и пыткам со стороны царя г. Мосула⁵. В этом предании Георгий приобрел черты некоторых восточных культов воскресающих и умирающих богов, праздники в честь которых также отмечались весной. Другое сказание повествует о том, что Георгий умертвил видом креста змия, который питался до этого людьми, выдаваемыми ему в качестве дани, и тем самым спас девицу. Это предание имело широкое хождение среди греков и южных славян, однако, в народном варианте этой легенды святой воспользовался оружием (мечом или копьем) для уничтожения змия (или дракона)⁶. Интересно отметить, что в данном виде эту легенду во всех деталях поведал нам 86-летний гагауз из с. Дмитровка Болградского р-на. Образ Георгия зачастую сливался с некоторыми языческими персонажами, например, с Хызыром (Хызром, Хидром, аль-Хадиром) на мусульманском Востоке и с Уастырджи у осетин.

Праздник в честь св. Георгия (Георгия Победоносца) был привнесен на Русь Ярославом Мудрым в 1036 г. после победы над печенегами и приурочен к 26 ноября — по преданию, дню победы над драконом и спасения девицы⁷. Два Юрьева (Георгиева) дня — 23 апреля (вешний Георгий) и 26 ноября (осенний Георгий — считались официальными датами начала и конца сельскохозяйственных (преимущественно — земледельческих) работ, когда происходили все взаимные расчеты между землевладельцами и крестьянами, что нашло свое отражение в древнерусском и, позднее, российском праве. Большую роль весенний день св. Георгия играл в земледельческом календаре византийцев (греч. γεωργός — земледелец)⁸.

Однако, у большинства восточных славян св. Георгий почитался в народе как покровитель скота и «пастух волков»⁹,

а Георгиев (Юрьев, Егорьев) день отмечали первым весенним выгоном скота на пастбища. Начало выпаса скота (белорус. запасанне гаўяда) обставлялось многочисленными обрядами¹⁰, нацеленными, по мнению этнографов, на защиту скота от болезней, насекомых-паразитов и хищников, а также на плодovitость скота в текущем году. В некоторых местах России день «Егория храброго» считался конским праздником¹¹. Необходимо отметить, что конец выпаса скота не ассоциировался у восточных славян ни с днем св. Дмитрия (26 октября), ни со вторым Юрьевым днем (26 ноября), между тем как в некоторых районах России отмечался праздник овчар, совпадающий с днем св. Анастасии (29 октября), которая почиталась покровительницей овцеводства и в день которой овцы (и козы) забирались из отары на стойловое содержание, а с пастухами производился расчет¹². И на весенний Георгиев день и на день св. Анастасии готовилось обильное угощение пастухам, эти дни считались скотоводческими праздниками.

Великомученик св. Дмитрий (Дмитрий Солунский) также, по преданию, как и Георгий был военным — стратигом Фессалоник (древнерусс. Солунь, совр. Салоники) — и погиб приблизительно в то же время (306 г.). Не выполнив приказ императора Максимиана о преследованиях и экзекуциях христиан, поскольку сам являлся христианином, Дмитрий был схвачен и пронзен в тюрьме копьями по приказу императора¹³. Почитание культа этого святого было особенно развито на Балканах. Болгары и сербы считали его своим покровителем¹⁴. Эту идею позаимствовали, по-видимому, от них восточные славяне. Великомученик назывался «отечестволюбом» славян. Древнерусский летописец вкладывает в уста византийцам, потерпевшим поражение от руссов, признание в своем бессилии перед св. Дмитрием — помощником славян в сражении¹⁵. Еще в XIX в. в России предпринимались попытки доказать, что св. Дмитрий — славянин по происхождению.

Сходством между обоими святыми можно считать общий для них, а также для некоторых других христианских мучеников — всенных (Федор Стратилат, Федор Тирон, Маврикий и др.), образ воина, победителя над силами зла, что нашло свое выражение в православной иконографии. Св. Дмитрий изображался иногда наступающим на скорпиона — образ сатаны, искушавшего его в тюрьме, а св. Георгий — поражающим змия, который олицетворял собой сатану, ад,

смерть, бесов и все силы зла. Оба святых считались у болгар покровителями скота, иногда — овцеводства»¹⁶.

Гагаузское название этих праздников Идерлес (св. Георгий) и Касым (св. Дмитрий) восходит к турецким и крымскотатарским праздникам — Хыдыреллез и Касым. Эти праздники играют очень важную роль в обрядности данных народов.

Тюркское по происхождению название Хыдыреллез связано с именами двух мусульманских святых — Хызыра и Ильяса (библейский Илья)¹⁷. Об Ильясе повествует всего один отрывок из Корана (сура 37 «ас-Сафат» — «Стоящие в ряд») ¹⁸, вместе с тем, этот персонаж широко представлен в переднеазиатских народных сказаниях и поверьях. Часто его образ сливается с более популярным, внекораническим фольклорным героем Хызыром. Скорее всего, именно дохристианский и доисламский Хызыр послужил прототипом как для всех преданий и сказаний о Георгии (Джирджисе), так и для позднейшего исламизированного образа аль-Хадира-Ильяса ¹⁹. Влияние Хызыра прослеживается в образе Георгия как олицетворения животворящей весны («Зелени Юрай» у хорватов ²⁰). Интересно отметить, что имя Хызыр (Хизр) в переводе означает «зеленый» и ведет свое происхождение от относительно архаичного поклонения силам весеннего пробуждения природы, предшествующего культам воскресающих и умирающих богов.

Православное предание о св. Георгии следует рассматривать как позднейшую попытку адаптировать важнейший языческий праздник к христианскому вероучению. Примечательным представляется тот факт, что древнейшие сирийские источники и народные сказания о Георгии, фактически, никак не связаны с православной версией истории св. Георгия. Псевдоэпиграфический характер православной легенды обнаруживается в датировке мученичества Георгия периодом «Диоклетиановых гонений» — временем, к которому обращается большинство позднейших христианских мартирологов. Евсевий Кесарийский в своем основополагающем для агиографии труде «Церковная история» не упоминает св. Георгия ²¹. Далеко не случайно день св. Георгия (23 апреля) приблизительно совпадает с периодом главных праздников восточных культов умирающих и воскресающих богов, например, воскресение Осириса отмечалось в эти же дни. Образ святого приобрел некоторые черты подобных божеств — Митры, Таммуза, Гора, Осириса, Сераписа и Атгиса.

Вне зависимости от ближневосточных культов умирающих и воскресающих богов праздники, разделяющие год на два сезона — летний и зимний, характерны для большинства скотоводов. что, по-видимому, послужило решающим фактором для наложения мусульманских праздников пришлых тюрок-кочевников на также скотоводческий в своей основе календарь коренного дотюркского малоазийского населения и два основных его праздника, претерпевших ко времени тюркской экспансии (вторая половина XI в.) влияние Восточной церкви, — св. Георгия и св. Дмитрия. Отгонное скотоводство представляло собой основу хозяйственной деятельности в Малой Азии и на Балканском п-ове²².

Для турок и крымских татар Хыдыреллез ассоциируется с отгоном скота на летние пастбища, а Касым — на зимние. Совершенно очевидно, что гагаузы позаимствовали названия этих праздников, однако, не под влиянием внешних факторов, а в связи с характером традиционной хозяйственной деятельности, также основанной на отгонном скотоводстве. Необходимо отметить, что позднейшая гагаузская народная этимология этих праздников связывает их названия с началом двух основных для скотоводов сезонов. Название Идерлес выводится из «йаз гелер», «наз гельди», или «йаз йоланер» («лето приходит», «лето пришло», или «лето наступает»), а Касым — из «кыш гелер» и т. д. («зима приходит» и т. д.). Подобное объяснение демонстрирует роль и значение данных праздников для гагаузов, тогда как настоящий смысл их названий неизвестен. Для большинства субэтнических групп болгар Георгьовден и Дмитровден также знаменуют собой начало лета и начало зимы: «Св. Гьорги лято носи, а св. Димитър — зима»²³. Фактически, эти праздники делят традиционный народный календарь болгар на две части — лето и зиму²⁴. До сих пор некоторые гагаузы ведут стечет дней от Идерлеса и Касыма.

Георгьовден определяется болгарскими этнографами как «найголемият пролетен празник в цялата българска етническа територия»²⁵. Для некоторых болгарских сел Бессарабии этот день не только важнейший весенний, но также и «найголемият»²⁶ праздник в целом.

Таким образом, Гергьовден (Идерлес) и Дмитровден (Касым) представляют собой главные, основополагающие для годового цикла праздники, выявление их происхождения и обрядности служит ключом к пониманию всего календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Варзопов Ф. Кукеры.//Кишиневские епархиальные ведомости (КЕВ). 1877. № 9. С. 386, 391; Киранов С. Борьба приходского священника с предрассудками и суевериями прихожан — болгар.//КЕВ. 1875. № 21. С. 770; № 22. С. 818—823.
2. Етнография на България. Т. 3. Духовна култура. София, 1985. С. 122; Колев Н. Празднично-обредната система на населението от село Главан.//Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. С. 353.
3. Кирпичников А. И. Св. Георгий и Егорий Храбрый: Исследование литературной истории христианской легенды. СПб., 1879. С. 27.
4. Рыстенко А. В. Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. Одесса, 1909.
5. Пиотровский М. Б. Джирджис.//Ислам: Энциклопедический словарь. М., 1991. С. 66.
6. Кирпичников А. И. Указ. соч. С. 156.
7. Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Кн. 2. М., 1995. С. 43.
8. Кирпичников А. И. Указ. соч. С. 170.
9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. М., 1991. С. 88.
10. Там же. С. 88—91.
11. Громыко М. М. Мир русской деревни. М., 1991. С. 362.
12. Там же. С. 363.
13. Дмитрий Ростовский, св. Жития Святых. Т. 2. Октябрь. М., 1992. С. 567.
14. Васильев П. П. Дмитрий Солунский.//Христианство. Т. 1. М., 1993. С. 475.
15. Там же. С. 476.
16. Кульчицкая Е. Село Кулевча (Аккерманского уезда, Бессарабской губернии). Краткий очерк.//Институт рукописей ЦНБ Украины. Ф. 5. Ед. хр. 683. Л. 6.
17. Тенишева А. Э. Празднование Невруза и Хыдыреллеза в Турции (XIX — середина XX вв.)//СЭ. 1991. № 6. С. 76.
18. Пиотровский М. Б. Коранические сказания. М., 1991. С. 126—127.
19. Пиотровский М. Б. Аль-Хадир.//Ислам: Энциклопедический словарь. М., 1991. С. 262.
20. Аверинцев С. С. Георгий Победоносец.//Мифологический словарь. М., 1990. С. 145.
21. Евсевий Памфил. Церковная история. М., 1993.
22. Тенишева А. Э. Указ. соч. С. 76.
23. Етнография на България... С. 132.
24. Там же. С. 124.
25. Там же. С. 122.
26. Колев Н. Указ. соч. С. 353.

І. Ф. КУРАС

ПЕТРО МОГИЛА: МІЖНАРОДНЕ ВИЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ДІЯЧА

Існує прекрасна і мудра традиція соборно відзначати ювілеї особистей, чия діяльність ознаменована найбільшим внеском у духовну скарбницю людської цивілізації. Саме до таких подій можна віднести вшанування видатного церковного і культурного діяча України, просвітителя, митрополита Київського і Галицького, архімандрита знаменитої Києво-Печерської лаври Петра Могили.

Соборність 400-літнього ювілею Петра Могили полягає також і у тому, що його святкування має не лише всеукраїнське значення, але й міжнародне визнання. Адже Організація Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) прийняла рішення про його відзначення. Не можна не бути вдячними цій організації (і особисто її Генеральному директорові Федеріко Майору) за ту роботу, яку було проведено під егідою по вшануванню пам'яті видатного українського діяча.

З ім'ям Петра Могили пов'язаний могутній рух національного, церковного, культурно-освітнього відродження в Україні, спроби подолати багатовікову роз'єднаність християнських церков, прагнення збагатити культуру одного народу кращими здобутками культур інших народів і, тим самим, піднести загальнолюдську культуру.

Відзначаючи 400-річчя від дня народження Петра Могили, наукова, культурна, релігійна громадськість не лише України, а й Франції та Росії, США і Молдови, Канади і Румунії, багатьох інших країн, міжнародних організацій, центрів одноставно констатує велич цього церковного діяча, який обганяючи свій час, діяв масштабно, на перспективу, в інтересах як українського народу, так і всього європейського православного світу.

Долаючи негативні стереотипи пізнього середньовіччя, вікову конфесійну упередженість, Петро Могила — «Молдавський воеводич» і вищий український ієрарх — зміг сказати нове слово, продемонструвати нові підходи буквально у всіх сферах церковного, культурно-освітнього, інтелектуального життя.

Петро Могила — фундатор в східнослов'янському світі вищого навчального закладу, який кілька століть залишався головною вищою школою загальноосвітнього характеру, що готувала високосвічених людей для багатьох країн Європи і поєднувала в собі кращі педагогічні традиції латинського і православного світу. Сміливе впровадження П. Могилою латинської мови для широкого наукового, культурного, освітнього вжитку відкрило для українського і багатьох інших народів доступ до найвидатніших надбань людства. Вища школа, заснована Петром Могилою, стала згодом називатися Києво-Могилянська академія.

Петро Могила — ініціатор відтворення могутнього пласту творів вітчизняної та європейської духовної спадщини, яким додалася розірваність як історії українського народу внаслідок монголо-татарського нашествия, так і культурна розірваність між Сходом і Заходом. За два десятки років, що припадають в основному на могилянський період національної і культурної історії, в Україні було видрукувано книг (українською та церковнослов'янською мовами з українськими фрагментами) майже вдвічі більше, ніж за весь попередній період національного книгодруку. Складовою частиною цієї діяльності П. Могили були відбудова, реставрація після кількох віків забуття стародавніх національних і всеправославних святинь — Києво-Софіївського собору, Десятинної церкви, церкв н Спаса на Бересті та ін.

П. Могила — один з тих церковних діячів, які вже на початку XVII ст. почали шукати шляхи порозуміння між різними гілками християнства, що розкололося на православ'я і католицизм, наслідки чого трагічно позначилися на долі не лише українського народу, а й багатьох народів Європи. Результатом його пошуку в цьому напрямку значили й сьогодні для світового релігійного руху, який ми називаємо екуменічним.

Петро Могила — ініціатор не лише подолання кризового стану в православ'ї, і тим самим, духовної і політичної стабілізації в українському суспільстві, але й ідейного зміцнення цієї церкви, найбільш чисельної на слов'янському Сході.

За короткий час він організовує підготовку і видання фундаментальних для православного світу книг — Катехізису («Православного сповідання віри»), «Требника», «Службника» та ін., які мали і мають до сьогодні велике як церковне, так і культурно-історичне, загальнонаціональне значення. Вихід цих книг і, особливо, православного Катехізису, показав Європі, вселенському православ'ю, що в Україні після кількох століть кризи, поневолення, розрухи з'явилися інтелектуальні, культурні сили, здатні створити праці європейського і світового рівня. Важливо підкреслити, що Петро Могила щодо багатьох з цих видань був не лише ініціатором і організатором, а й автором.

Навіть цей побіжний перелік заслуг митрополита Петра Могили перед Україною і світом показує, наскільки обґрунтованою є традиція називати цілий період духовного піднесення в національній історії України «могилянською добою».

В Україні проведено велику роботу з метою організації роботи щодо відзначення ювілею Петра Могили. Кабінетом Міністрів України було утворено оргкомітет, який очолив віце-президент Національної Академії наук, відомий історик академік Петро Толочко.

В затверджених урядом заходах насамперед була звернута увага на осмислення творчої спадщини Петра Могили. Цьому була присвячена міжнародна наукова конференція «Петро Могила і сучасність», яка проводилася у березні 1996 р. на базі Інституту філософії НАН України і університету «Киево-Могилянська Академія». Видано збірник тез доповідей і повідомлень, виголошених на цій конференції. Відбулися також регіональні ювілейні могилянські Круглі столи у Львові (травень 1996 р.) і Чернівцях (жовтень 1996 р.). Прийняті на конференціях підсумкові документи орієнтують на подальші дослідження творчого доробку і діяльності митрополита, видання його творів тощо.

З метою ґрунтовного вивчення та підготовки до публікації праць Петра Могили в структурі Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України утворено спеціальну науково-дослідницьку групу, яка залучила до своєї роботи могилознавців не лише з України, а й із зарубіжжя. Групою подано до друку монсграфію «Феномен Петра Могили», науковий збірник «Петро Могила — богослов, культурний і церковний діяч», готуються до видання «Вибрані твори» Київського митрополита. Ми вдячні ЮНЕСКО за фінансову допомогу у виданні названих праць. Готовою до друку є

також книга професора Валерії Нічик «Требник Петра Могили в контексті церковної і культурної діяльності», а також збірник студентських наукових праць.

Вшановуючи митрополита, університет «Києво-Могилянська Академія» і Львівський музей історії релігії організували тематичні виставки. Музеем також виготовлена іменна керамічна медаль, організована виставка ікон доби Петра Могили. Життя і діяльність митрополита широко популяризується засобами масової інформації. Створено документальний фільм про П. Могилу.

На базі університету «Києво-Могилянська Академія» було проведено міжнародну студентську наукову конференцію «Петро Могила і його місце в історії України». 20 грудня 1996 року було проведене урочисте засідання, присвячене ювілею видатного культурного і церковного діяча України. Все це сприятиме засвоєнню уроків Петра Могили як церквою, так і світською владою, зміцненню діалогу між ними.

На завершення, хотілось би ще раз підкреслити, що саме завдяки ЮНЕСКО відзначення ювілею Київського Митрополита Петра Могили набуло міжнародного характеру, що духовна і культурна спадщина видатних діячів України стає надбанням світової громадськості.

В. П. ВАЩЕНКО

ВВІЗ КАПІТАЛІВ В ПРОМИСЛОВІСТЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ — НА ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ ХІХ ст.

Дослідники історії Південної України відзначають, як правило, гостру нестачу капіталів для розвитку промисловості краю в дореформений період. Але втягнення ринків Південної України в систему всеросійського ринку та розширення їх зв'язків з портами зарубіжних країн, швидке зростання населення краю, надання царизмом пільг окремим групам населення покращували в регіоні умови для розгортання підприємницької діяльності в сфері промисловості. В зв'язку з цим зростало вкладення капіталів в промисли, мануфактури і перші фабрики Південної України. Оскільки місцеві купці віддавали, як правило перевагу заняттям торгівлею, помітну роль в інвестиціях в промисловість з кінця ХVІІІ ст. відігравали власники капіталів з інших районів Російської держави. Були й випадки ввозу капіталів з-за кордону.

Після включення Північного Причорномор'я до складу Російської імперії активно вкладались капітали в соледобувний промисел. Самосадні озера Південної України (кінбурнські або прогнойські, перекопські, керченські і евпаторські) становили основну частину подібних озер Європейської Росії. В 1863 році в самосадних озерах Росії було добуто 20 233 тис. пудів солі, в тому числі в Таврійській губернії 12 695 тис. пудів, тобто майже 63% солі, яку виломали в таких озерах. Продукція ж самосадних озер становила переважну частину виробленої в країні солі. В тому ж 1863 р. продукція кримських озер становила 53% солі, яку було вироблено в Росії¹. В першій половині XIX ст. поступово наростало видобування солі і в південнобессарабських озерах. Можливості зростання продукції промислу і значний постійний попит на неї на всеросійському ринку посилювали інвестиції в соледобування. Серед тих, хто брав на відкуп добування солі в регіоні (а в кінці XVIII ст. відкупна система широко практикувалась в ньому), були купці та представники інших верств населення Південної України й інших районів Російської держави.

Після указу від 4 березня 1794 року про віддачу кримських соляних озер на відкуп, серед відкупщиків був маріївський купець Смірнов, який вносив до казначейства щорічно 260 тис. крб. В 1799 році відкуп на добування солі в Криму взяли дуже впливові в фінансових і торговельних колах Росії компаньони — мільонери петербурзький банкір Абрам Перетц і херсонський купець Микола Штігліц². Таврійський цивільний губернатор у звіті за 1803 р. писав, що компаньони продали солі 382 тис. пудів на суму 516 тис. крб., з яких майже половина становила їх прибуток³ (М. Штігліц на соляному відкупі нажив великі суми грошей і в подальшому придбав 200 тис. десятин землі). В 1808 і 1809 рр. А. Перетц поставив в різні райони країни 3 347 тис. пудів солі⁴, що вимагало використання великого капіталу і принесло підприємцю, безсумнівно, великі прибутки.

Підвищення цін на сіль⁵, зловживання відкупщиків, низькі прибутки держави від промислу, вимоги громадськості підштовхнули царизм до скасування відкупів у галузі соледобування. В травні 1801 року було підписано царський указ, який встановив, щоб після завершення строку діючих контрактів соляні підприємства на відкуп не передавались. Приватні особи могли добувати сіль в озерах на поміщицьких землях і при виконанні певних умов і на окремих озерах,

які перебували у віданні казни. Південнобессарабські озера здавались у відкуп до 1823 року⁷.

З часом виявилось, що казенний соляний промисел переживає кризу, що проявилось у падінні видобутку солі і державних прибутків від нього. Це змусило царський уряд відмовитись від державної монополії на соледобування. В 1858 році були затверджені і в 1859 р. опубліковані «Правила, на основанні коих должны быть производимы добыча и продажа соли частным лицам из крымских казенных внутренних озер»⁸, що відкрило нові широкі можливості для вкладання капіталів у соледобувну промисловість. І знову ж таки частина капіталів надходила з інших районів Російської держави. В 1861 р. калужський купець Ілля Коробов звернувся до царя з проханням віддати йому у відкуп на 8 років кінбурнські озера. Він писав, що буде платити казначейству щорічно по 10 тис. крб., вдвічі більше своїх попередників. Серед відкупщиків І. Коробов згадує якогось Перетца, який тримав на відкупі кінбурнські і кримські озера⁹.

Добуванням солі на Півдні України займалось і багато дрібних підприємців, які оперували невеликими капіталами. Серед них було багато тих, хто приходив з інших губерній. В 1845 р. на південнобессарабських озерах добуванням солі займалось 658 дрібних підприємців, серед яких лише 254 були місцевими жителями¹⁰. Інші були з сусідніх і віддалених губерній. В описі Київської губернії кінця 40-х років відзначалось, що скупщики з цієї губернії діяли біля південнобессарабських озер¹¹.

Південна Україна мала сприятливі умови для розвитку рибальського промислу. В 50-і роки лише Азовське море за підрахунками академіка Г. М. Бера давало 16% вилова риби в Росії¹². Продукція промислу збувалась у різних районах країни. Капітали, які давали можливості значно збільшувати вилов риби, були і місцеві і ввезені з інших районів Російської імперії. В 1821 р. у Дніпровському повіті Таврійської губернії за офіційними даними рибальським промислом займались до 1200 тис. чоловік «хозяев с рабочими» «из числа жителей и приходящих из соседних губерний»¹³. В кінці 50-х років автор огляду Херсонської губернії А. Шмідт писав, що на Дніпро приїздили промисловці з Київської і Полтавської губерній¹⁴.

В риболовний промисел проникали й купці, які вкладали в нього значні капітали. Одним із шляхів проникнення великого капіталу в промисел було отримання відкупів на риб-

ні ловлі. За відкупи відбувалась гостра боротьба. В 1827 р. купці брати Антимонови за відкуп на 4 роки на чорноморські рибні ловлі готові були сплатити 216 тис. крб. Але в результаті конкурентної боротьби купців на торгах в Петербурзькій казеній палаті відкуп було віддано за 330 тис. крб.¹⁵. Інколи відкупщики не лише надавали за плату дрібним підприємцям і рибалкам можливість ловити рибу на тих чи інших ділянках акваторії, яка перебувала на відкупі, але й купували, розширювали існуючі чи засновували нові «рибні заводи». Окремі рибодобувні і рибообробні підприємства відкупщиків були порівняно крупними мануфактурами, в які вкладались великі для того часу капітали. В 1840 р. взяв у відкуп всі місця рибних ловель, які були підвідомчі Палаті державного майна в Ізмаїльському градоначальстві, варшавський купець Широков. Він витіснив дрібних підприємців прибрав до рук 35 «рибних заводів» побудував за 35 тис. крб. рибопереробне підприємство на острові в гирлі Дунаю. На побудову 47 баркасів було витрачено ще 10 тис. крб.¹⁶.

Інтенсивно ввозились капітали на початку ХІХ ст. і в галузі промисловості, які мали тісний зв'язок з розвитком зовнішньої торгівлі.

Перші канатні мануфактури на півдні України були засновані вихідцями з району розвиненого канатного виробництва на Брянщині. Інвестиції в розвиток цих підприємств здійснювали купці, які торгували в Південній Україні або знали про великий попит на канати в чорноморсько-азовських портах, про можливість отримувати великі прибутки від канатних мануфактур. Найбільш крупним центром виробництва канатів в регіоні стає Одеса. Перші канатні мануфактури були засновані на початку ХІХ ст. в 1803 році почало працювати підприємство по виробництву канатів брянських купців Іллі Новікова та Івана Макеева¹⁷. У 1809 році в місті діяли 3 канатні мануфактури І. Новікова, І. Макеева (компаньйони розділились) та Івана Утінкова (теж брянського купця)¹⁸.

В 1811 р. будівельний комітет відвів місце в Одесі для мануфактури брянському купцю Юхимові Некрасову¹⁹. У відомості «о фабриках и заводах за 1819 год» наведено дані про 7 підприємств у Херсонській губернії. Їх власниками були брянські купці Юхим Некрасов та Іван Утінков, калужський купець Панас Мешков, орловський — Петро Курянов, калужський міщанин Пилип Пічурін, херсонський купець Степан Соколов і одеський (в минулому брянський) купець

Ілля Новіков²⁰. В Миколаєві в кінці 50-х років одна з двох канатних мануфактур належала купцям Гридіну й Чалову. В січні 1835 р. херсонський цивільний губернатор називає власника канатної мануфактури в Херсоні Василя Гридіна брянським купцем²¹. Деякі канатні мануфактури Південної України працювали у кооперації з підприємствами в центрі Росії. Частина власників канатних мануфактур в південноукраїнських містах були і власниками таких же підприємств в Центральному промисловому районі Росії. «Ведомость о состоянии канатных заводов с 1797 по 1803 год», називає серед власників чи співвласників канатних підприємств в Орловській губернії Панаса Мешкова, Івана Утінкова та Івана Мешкова, якому в 20—30-х рр. належала канатна мануфактура в Одесі. В Брянську мав канатне підприємство й І. Новіков²². Власники канатних мануфактур в південноукраїнських містах, котрі мали в інших районах країни канатні або прядивні підприємства, використовували вироблене на них прядиво на підприємствах в цих містах²³.

Капітали, які ввозились на Південь України, надходили й в інші галузі промисловості. Відомостей про це збереглося за дореформений період мало, оскільки офіційні установи такі капітали не контролювали і не фіксували їх. Але в розпорядженні дослідників окремі відомості про такий ввіз є. В червні 1859 р. в Одесі почав працювати великий паровий млин Семена Яхненка, члена родини, яка займала провідні позиції в цукроварінні на Київщині. В 1859 р. він виготовив понад половину продукції всіх млинів міста²⁴. В 1852 р. кілька компаньонів почали будувати в Херсоні підприємство для обробки шкір. Серед компаньонів був власник вовно-мийні у Москві Роме²⁵.

Серед інвесторів були й переселенці з інших країн. Дехто з них нагромадив капітали в місцях попереднього проживання, інші вже на Півдні України.

Документи, які збереглися, не розкривали історію походження капіталів та національну належність їх власників. Це ускладнює вивчення ролі іноземних інвестицій у розвитку промисловості регіону, змушує висловлювати ті чи інші припущення.

В Одесі в 1859 р. було зібрано відомості про промислові заклади 50 власників. Прізвища 19 з них дозволяють говорити про їх іноземне походження. Якась частина з них могла ввезти капітал при переселенні до міста.

В дореформений період були здійснені перші спроби

впровадження в розвиток промисловості й акціонерного іноземного капіталу. В 1825 р. була спроба утворити іноземну компанію, яка мала не лише розгорнути торгівлю в чорноморсько-азовському басейні, але і побудувати в регіоні паровий млин. В 1849—1850 рр. в Одесі побудував паровий млин представник нарізької борошномельної фірми Ж. Гом. Це підприємство разом змином Яхненка в 1850 році виробило 82,7% продукції парових млинів міста²⁶.

Ввіз капіталів здійснювався найбільш широко в ті галузі промисловості, які були найтісніше зв'язані з всеросійським та світовим ринками.

Можливість отримання більш високих прибутків, ніж в інших районах Російської держави заохочували до інвестицій в регіоні ініціативних підприємців з деяких промислових центрів українських і російських губерній.

Підприємницька діяльність цих вкладників капіталів прискорювала розвиток промисловості на півдні України. В комплексі з іншими факторами це обумовило помітну роль краю в консолідації економіки України в ХІХ ст., що серйозно впливала й на інші сторони життя українського народу.

ПРИМІТКИ:

1. Военно-статистический сборник. Выпуск IV. Россия. СПб., 1871. С. 314.
2. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1853. Ч. П. С. 481.
3. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Симферополь, 1951. Т. 1. С. 112.
4. Киевская старина. 1884. № 1. С. 6.
5. Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 1152. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 7—8. Ф. 13. Оп. 2. Спр. 385. Арк. 1.
6. Херсонський цивільний губернатор повідомляв міністру внутрішніх справ у зв'язку з поданням звіту за 1805 р., що ціна на сіль «необыкновенно возвысилась». Підвищення цін на пуд солі відзначалось в цей час і в Катеринославській губернії (РДІА. Ф. 1281. Оп. 1. Спр. 16.5. Арк. 55. Спр. 184. Арк. 35).
7. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. П. С. 486.
8. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825. 1860. М., 1981. С. 173—175.
9. РДІА. Ф. 1307. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2—5.
10. Жуков В. И. Города Бессарабии 1812—1861 годов. Кишинев, 1964. С. 138.
11. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. Ч. 3. С. 519.
12. Дулов А. В. Географическая среда и история России (конец XV—середина ХІХ в.). М., 1983. С. 83.

13. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 1. Оп. 190. Спр. 68. Арк. 155—157.
14. Матеріали для географії та статистики Росії. Т. 24. Херсонська губернія. СПб., 1863. Ч. П. С. 281.
15. РДІА. Ф. 560. Оп. 7. Спр. 424. Арк. 9.
16. Дунайские рыбные ловли в Бессарабской области. // Журнал МВД. 1846. Ч. 13. С. 78—54; Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. П. С. 432—434.
17. РДІА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1—1.
18. ДАОО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1262. Арк. 92.
19. Там само. Спр. 1740. Арк. 3.
20. РДІА. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 290. Арк. 182, 184, 189—191.
21. Там само. Спр. 753. Арк. 124; Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832. СПб., 1833. Ч. П. С. 812.
22. РДІА. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 6. Арк. 21—22, 25—27.
23. Там само. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 290. Арк. 189—190; Спр. 191. Арк. 1—3; Ф. 1. Оп. 16. Спр. 6. Арк. 21—26; ДАОО. Ф. 1. Оп. 190. Спр. 11. Арк. 24.
24. Підраховано за даними Головного статистичного комітету Новоросійського краю. Див.: ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 7—11.
25. Матеріали для географії та статистики Росії. Т. 24. С. 431.
26. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1—74.

Н. М. ФРОЮК

ВКЛАД ЕТНІЧНИХ ГРУП ОДЕСИ У РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ В КІНЦІ ХVІІІ — 1-Й ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Протягом 1-ї половини ХІХ століття Одеса перетворилась на одне з квітучих міст, з розвинутою економікою та культурою. Цьому сприяв цілий ряд факторів. Це і вигідне географічне положення, що давало можливість успішно розвивати зовнішню торгівлю і ліберальне ставлення царського уряду, яке проявлялось, зокрема, в створенні сприятливих умов для швидкого заселення міста, вдалий добір ним адміністраторів для управління краєм. З перших днів свого існування Одеса була відкрита для людей різних соціальних станів, національностей та віросповідань. Тож першими жителями були колишні запорозьські козаки, українці та росіяни з різних губерній імперії, в тому числі і збігли селяни; іноземні купці чи просто переселенці, яких уряд гостинно запрошував для швидкої колонізації Південної України. Це сприяло формуванню інтернаціонального складу міста. Представники різноманітних національностей утворили свої етнічні групи, які внесли вагомий вклад у соціально-економічний розвиток Одеси.

На першому етапі свого розвитку економіка молодого чорноморського міста була орієнтована, в основному на торгівлю. Місцевий ринок поступово втягувався в систему всеросійського та світового ринків. Вигідне розташування порту — недалеко від гирел Дністра, Бугу та Дніпра — дозволяло отримувати товари з багатьох регіонів України та Росії. До того ж підвозити їх можна було і суходелом за допомогою гужового транспорту, який відіграв важливу роль у перевезенні вантажів у дореформений період. Так, наприкінці 40-х років не менше 3/4 хліба, основного товару експортної торгівлі, довозилось до Одеси гужовим транспортом портом, переважно на чумацьких возах¹.

Європейські країни були зацікавлені в торгівлі з Росією, їх вабили вовна, сало, пенька, льняне насіння і саме головне — пшениця. Тож Одеса стає одним із найважливіших чорноморських портів, через який ведеться активна зовнішня торгівля. Вже в 1795 році за своїм торговим обігом вона залишила позаду такі порти як: Херсон, Феодосія, Керч, Єнікале та Севастополь, а згодом Євпаторію і Таганрог. Але якщо в 1795 році з Одеси було вивезено товарів на суму 24 824 крб., то в 1817 році ця сума зростає до 10 949 347 крб. сріблом причому основну частину експорту складав хліб².

Вигідна міжнародна торгівля приваблювала до міста купців, і капітали з різних країн. «Ревізька казна» 1799 року³ дає певну уяву про склад одеського купецтва. Із 208 купців, які записані в цьому документі 126 прибули із-за кордону і лише 82 були росіянами, або ж народилися в межах Російської імперії.

Більшість із закордонних купців складали греки. Вони відігравали найбільш вагомую роль у зовнішній торгівлі, особливо напочатку XIX століття. Особливих успіхів вони досягли у справі зернового експорту. Найбільшою в Одесі експортно-імпоротною компанією була фірма братів Раллі, яка процвітала з 1815 по 1861 роки і мала великий вплив у міжнародній торгівлі⁴. І на середину XIX століття хлібна торгівля залишалась в руках у греків. Так у 1853 році в одеський порт прибуло 2.169 суден, з яких 923 — під грецьким, 266 — під російським, 433 — під італійським, 179 — під австрійським, 368 — під англійським прапорами. До того ж, найбільші торгові обіги цього року мали саме грецькі купці: Родоканакі (до 4 140 000 крб.); Іракліді і Тапудов (більше 2 млн. крб.); Раллі, Рокко, Севастопуло, Мавро (більше 1 млн. крб.)⁵.

Слід відзначити вагомий внесок у розвиток торгівлі німецьких купців. В 1805 році найбагатнішими купцями, чії торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, на думку І. Демідова були німці⁶.

В період, коли градоначальником був герцог Рішельє, до Одеси переселились багато французських, особливо марсельських торговців, в тому числі купець Карл Сікар та його брати. Завдяки їх зусиллям значно пожвавилась торгівля з Францією. Цар Павло I навіть змушений був признати одеського купця Івана Рено представником французької торгівлі в Одесі⁷.

Максимально сприяли розвитку міжнародної торгівлі італійські купці. Свої перші торгові дома вони заснували в 1807 році, а після введення порто-франко їх кількість значно збільшилась⁸. Це привело до значного збільшення кількості сардинських суден в одеському порту.

Торгівлею в Одесі активно займалися болгарські, вірменські та польські купці. Проте починаючи з перших десятиліть ХІХ століття все більший вплив в торгівлі почали набирати єврейські торговці.

За короткий період часу — з 1827 по 1858 роки кількість єврейських купців збільшилась з 336 до 3 148 осіб, тобто в 9 разів⁹.

Деякі з них були дуже багатими і займалися банківською справою, або мали свої торгові дома й приймали безпосередню участь у торгівлі зерном. За відомостями Х ревізії (1858 року) в Одесі проживало 88 єврейських купців І-ї гільдії, III — 2-ї та 1 949 осіб 3-ї гільдії¹⁰. Тож більшість торговців була не такою багатою: вони скуповували оптом товар у іноземних купців і продавали потім вроздріб у своїх крамницях.

Дрібні торговці мали чималий прибуток від торгівлі хлібом. Вони привозили його до Одеси з різних регіонів України, скуповуючи за безцінь у селян¹¹. Після відкриття біржі біржевими маклерами були в основному представники єврейської національності.

«Список одеських купців» (1859 року) дає можливість за прізвищами та іменами з'ясувати національний склад купців. При цьому слід врахувати можливість помилки, бо прізвище не завжди відбиває національну належність. Список дає уяву про кількість капіталів, а не людей. В нього занесені 869 купців. З них можна виділити 426 купців єврейської національності, 250 — російської, 51 — грецької, 27 —

української, 28 — німецької, 31 — італійської, 13 — болгарської, 8 — польської, 5 — вірменської, 6 — французької, 1 — турецької¹². На основі цих даних можна зробити висновок, що в 2-й половині XIX століття найбільшої ваги в торгівлі набувають єврейські купці, витісняючи на задній план грецьких, італійських та німецьких. Звертає на себе увагу і той факт, що значно зросла кількість російських та українських купців. Проте їх роль у галузі міжнародної торгівлі залишається досить незначною. В основному вони займалися торгівлею вітчизняних виробів таких як: канати, скло, залізні та мідні вироби тощо.

Російський статистик Протопопов, який зібрав значну кількість даних стосовно російської торгівлі цього часу, зробив висновок, що в Одесі не було жодного справді російського торгового дому, який би займався міжнародною торгівлею. Він поставив питання про необхідність створення програми торгової освіти для підготовки своїх вітчизняних торговців з іноземними державами¹³.

З 15 211 суден, які побували в одеському порту в період з 1848 по 1859 роки лише близько 11% ходили під російським прапором. В той час як 20% прийшли під грецьким, 20% — під італійським і близько 17% — під англійським прапорами¹⁴.

До того ж велика кількість суден, які ходили Чорним морем під російським прапором, насправді належала іноземним купцям, перш за все грекам, які прийняли російське підданство¹⁵.

Однак те, що переважна більшість впливових і умілих купців складали саме іноземці, сприяло широкому доступу іноземних товарів і капіталів в Одесу і експорту вітчизняної продукції за кордон.

Бурхливий розвиток міжнародної торгівлі вивів Одесу на 1 місце серед чорноморських та азовських портів. В найбільш сприятливий для зовнішньої торгівлі 1853 рік товарообіг одеського порту досяг 35 513 687 крб. сріблом, що становило більшу половину від загального товарообігу усього Новоросійського краю¹⁶.

Високі досягнення в торгівлі сприяли розвитку промисловості та транспорту, давали можливість підвищити життєвий та культурний рівень усього багатонаціонального населення Одеси.

ПРИМІТКИ:

1. Ващенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII — I-й половині XIX століття//Записки історичного факультету. Випуск 2. Одеса, 1996. С. 9.
2. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959. С. 258.
3. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 153.
4. Herlihi P. Odessa: A history. 1794—1914. Harvard Ukrainian Research Institute. 1986. P. 88.
5. Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1853 году//Новороссийский календарь на 1857 год. Одесса, 1856. С. 411—413.
6. Demidov I. Travels in South Russian and Crima during the year 1837. London, 1853. P. 14.
7. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса, 1850. С. 271.
8. Там же. С. 272.
9. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 27—46; Спр. 60. Арк. 33.
10. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 33.
11. Шмидт А. А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. СПб., 1863. С. 561.
12. Список одесских купцов (1859). Одесса, 1859. С. 1—15.
13. Herlihi P. Odessa: A history... P. 84.
14. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси//Историческое краеведение Одесщины. Сборник материалов. Випуск 3. Одесса, 1992. С. 38—39.
15. Herlihi P. Odessa: A history... P. 100.
16. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 46.

Т. Г. ГОНЧАРУК

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861—1862 рр.)

Журнал «Основа», що його в 1861—1862 рр. видавала в С.-Петербурзі українська громада, відомий передусім як громадсько-політичний та літературний часопис. Однак, маючи на меті, всебічне висвітлення життя України, організатори журналу приділяли увагу і економічній проблематиці. Хоча на сторінках «Основи» ґрунтовні економічні праці майже не друкувалися, відомості про стан українського господарства наводилися у статистичних та етнографічних оглядах окремих регіонів, кореспонденціях розділу «Вісті», літературних нарисах, розділі «Современная южнорусская летопись».

У висвітленні проблем українського села «Основа» най-

більше уваги приділяла поміщицьким маєткам, але не забувала й селянські господарства. Економіст Т. Рильський («З Маковиць, Київського повіту» в № 2 за 1862 р.) та етнограф П. Чубинський («Из Борисполя» в № 10 за 1861 р.) ретельно розглянули економічний побут селянства та бюджет середньої селянської родини. Вельми цікавим є перший «Лист з Дударів» «писаря» селянської громади В. Познанського, який доводив вигоди колективного селянського господарства. Більшість кореспондентів писали про незадоволення колишніми кріпаками «волею без землі». Економічного побуту селянства торкались і деякі юридичні дослідження: О. Баркова «Обычай наследования у государственных крестьян Южнорусского края» (1862 р. № 11); Г. Ге «О некоторых юридических обычаях у крестьян Полтавской губернии» (1862 р. № 2); числені статистичні та етнографічні нариси. Багато з матеріалів несли практичну інформацію для господарів: «Новый способковки жерновов» в № 7 за 1861 р.; «Отчет о молотье молотильною машиною завода Ренсала и Семса» в № 2 за 1861 р.; «Письма о пчеловодстве» Я. И. Кохановського в № 4, 6, 7 за 1861 р.; відомості про новий реманент, засоби боротьби з сараною, хворобами худоби тощо.

«Основа» торкалась також і проблем розвитку української промисловості. У № 8 за 1861 рік під назвою «Механические заведения и склады машин и орудий в Южнороссийском крае», наводилися докладні дані про тридцять одне найбільше підприємство України. Ця замітка, між іншим, мала на меті привернути увагу до українських фабрик потенційних споживачів. В тому ж номері «Основа» ґрунтовно висвітлила участь українських товарів у найбільшій промисловій виставці імперії (замітка: «Южнорусские экспортеры на С.-Петербуржской выставке русских мануфактурных товаров»). Зазначаючи, що від українських губерній експанувалося лише 45 виробів з 985 представлених на виставці (більшість була московського та петербурзького виробництва), «Основа» вказувала на причини, що не дозволили виставити свої товари іншим підприємствам України. Журнал явно вболівав за вітчизняного промислового виробника. Радів його успіхам, сподівався на майбутнє подолання невдач!

Виходу українських виробів на російський ринок був присвячений також нарис О. Нестеренко «Украинские товары в Москве», що вийшов в № 1 за 1862 р. «На перший раз» автор навів відомості лише про довіз у Москву українського

цукру та вовни, а надалі планував продовжити вивчення збуту українських товарів в російських губерніях у наступних публікаціях. Цей задум не вдалося здійснити (журнал незабаром було закрито). Спробам комплексно розглянути промислове виробництво українських губерній, відокремити його досягнення з загальноімперських економічних показників, дослідити товарообмін між Україною та іншими частинами імперії, що їх робила «Основа», хоч і бракувало ґрунтовності, але вони, безсумнівно, заслуговують на увагу. Бо для свого часу були новаторством, адже вивчення української економіки як єдиного цілого розпочалось, по суті, лише через пів століття.

Декілька невеликих нарисів, здебільшого дописувачів розділу «Вісті», було присвячено ярмаркам: «Екатеринославская, Коренная, Ильинская ярмарки 1861 г.» в № 3 за 1862 р. О. Незбудія; «Из Ромна» в № 5 за 1861 р. та «От марта до Петропавловской ярмарки» в № 9 за 1861 р. тогож автора; «Из Борисполя» в № 10 за 1861 р. П. Чубинського; «Хорол, який він тепер є» в № 6 за 1861 р. М. Димського та ін. Дані дописувачів «Основи»: про обіги ярмаркової торгівлі, географію постачання товарів, кількість торговців тощо, були подібними до тих, що їх друкували економічні часописи. Однак «Основа», мабуть, першою спробувала подивитись на ярмарки з боку інтересів українського селянства. Так автор нарису «Об ярмарках (До сільських парафіян)» в № 6 за 1861 р. навіть вважав ярмарки шкідливими, бо більшість селян поверталась з них обдуреними («Скільки там мошенства, неправди!»). В Кулик навпаки у першому нарисі «Дещо з Полтави» № 10 за 1861 р. писав про ярмарки як про гордість українців.

Автори розділу «Современная южнорусская летопись» докладно розглянули причини витіснення українських сільськогосподарських виробів з ринків Європи. Головною, на їх думку, (цей висновок не був новиною для економічної літератури середини XIX ст.) була відсутність досконалих шляхів сполучення в Україні. На сторінках тогочасних часописів («Одесского вестника», «Записок общества сельского хозяйства Южной России» та інших) вже не перший рік захистники українських економічних інтересів палко відстоювали в полеміці з певними колами С.-Петербургу необхідність передусім на Україні будувати залізниці, налагоджувати пароплавне сполучення. Не дивно, що «Основа» активно включалась у боротьбу на боці українських економістів: «Ясно, что

прежде всего нам необходимо как воздух — улучшение путей сообщения, железные дороги и преимущественно на Юге, если мы не хотим окончательно быть вытесненными с европейских рынков, соперниками с каждым днем усиливающейся»².

«Основа» приділяла увагу також і державному регулюванню економіки. Під рубрикою «Правительственные постановления касающиеся Южного края» друкувалися законодавчі акти, що регламентували промисловість, сільське господарство, ярмаркову торгівлю тощо. Про необхідність удосконалення державних кредитових установ для селян та міщан писали: М. Чорний в нарисі «С правого берега» в № 2 1862 р. та А. Переходовець в замітці «Вісті з Кременчуга» в № 3 за 1862 р. В деяких публікаціях «Основи» можна знайти відлуння сперичань про доцільність економічної політики держави, що мали місце у літературі ХІХ ст. Так, видатні українські економісти (І. Вернадський, О. Бутовський, М. Бунге та ін.) запекло критикували митний протекціонізм, але жоден з них не наважився наголосити, що внаслідок високих митних тарифів страждала передусім економіка України. В той же час В. Кулик у вищезазначеному нарисі прямо вказував на те, що відрізани російською митною політикою від цивілізованого світу українці мусили, продаючи свої сільськогосподарські вироби за кордон, віддавати зароблену таким чином валюту за неякісні і дорогі російські товари. Так, на думку автора, Україна власним коштом утримувала російську промисловість. «Наша Україна найбільше витерпіла від цього тарифу», — стверджував В. Кулик³. В оцінках автора, що здебільшого відомий як український поет, вражає як відвертість, так і глибоке розуміння суті економічного визиску України. Схожі думки з'явилися в українській літературі лише через 60—70 років у працях М. Стасюка, М. Слабченка, О. Оглоблина.

Для «Основи» був характерним розгляд економічних проблем в взаємозв'язку з національними. Так, С. Волошин, розглядаючи жалюгідний стан поміщицьких господарств після реформи, вважав однією з причин їх занепаду втрату українськими дворянами зв'язків з національними традиціями, а Б. Познанський, характеризуючи переваги господарської документації своєї селянської громади з гордістю відзначав: «щот (кошториси — Т. Г.) ведеться в нас рідною мовою»⁴.

Досліджуючи ярмарки, дописувачі «Основи» наводили

національний склад торговців. Наприклад, В. Кулик зокрема писав: «...коли нашу Ільїнську дробити по націям, можно вивести такий рішенець: більша груда товару йде з рук наших земляків, чи то панів, чи то простих, тут наші беруть гору і лічбою і капіталом», російські ж купці, за оцінкою кореспондента, «у своїх руках держут торг тільки невисоким красним товаром і то на половину з нашими. Залізо ж і ремінна робота уся в московських руках. Торг бакалеєю в руках у ормен, караїмів і греків... У татар торг шкурами й смухами». Що стосується євреїв, то за В. Куликом, «сей народ нічого не вироблює сам, а тільки перекупає і перепродає чуже — найбільш вовну, коні, смухи, бідні торгують, не маючи ніякого капіталу і якомсь перебиваючись».

Констатуючи, що українці у багатьох галузях торгівлі займали не кращі позиції («тут уже нашим землякам нема прсвіт, наш пан тільки купуватель на роздріб, а прості — за потикача»), В. Кулик не міг бути байдужим до боротьби, що її вело за контроль над вітчизняними ярмарками інонаціональне купецтво. Російські купці на думку дописувача «Основи», мали на українських торгах у особі євреїв (бердичівських і польських жвавих і сильних капіталом конкурентів». Тому перші за допомогою уряду намагалися «постягнувати наші ярмарки у Харків», де росіяни займали кращі торговельні позиції. (Російські купці, як писав В. Кулик, «гомонять ...себто на більшу користь усьому краєві, а навсправжки для того, щоб загарбати у свої руки усі торги на сім боці Дніпра, а потім посунутись і за Дніпр... Гарний та далекий нюх у того купецтва! Знаємо ми дуже добре ту ю московскую монополію...»).⁵ Опанування ринків Наддніпрящини російськими торговцями В. Кулик вважав вкрай шкідливим для українців. (Проти намірів перенести Ільїнський ярмарок з Полтави до Харкова виступав і О. Незбудій у нарисі «Екатеринославская, Коренная, Ильинская ярмарки 1861 г.»). Отже, висвітлюючи двобій за українські ринки російського та єврейського купецтва, В. Кулик схилявся на бік останнього. Схожі оцінки економічній діяльності єврейського населення пізніше висловлювали дослідники, що розглядали Україну як звичайну економічну колонію Росії (Д. Бованенко та ін.). Визначити ж загальні погляди на становище українського господарства в економічному просторі імперії самого В. Кулика внаслідок незначності його доробку на сторінках «Основи» неможливо.

Таку позицію займали далеко не всі з авторів журналу.

Деякі з них вважали економічну діяльність євреїв шкідливою для українського селянства. На це вказували А. Барвінок у нарисі «С Вольни» (1861 р. № 1); А. Нечуй-Вітер у творі «С дороги» (1861 р. № 2), Г. Ге в статті «Выдержки из записок мирового посредника» (1862 р. № 1) та інші. Митро Олелькович у своєму нарисі, присвяченому шинкарям-євреям (1862 р. № 1), ставив їм в провину навіть досвідченість та спритність у торгівельній справі, бо останнє, на його думку, не тільки дозволяло євреям посунути шинкарів-українців, а й поширювало пияцтво та прискорювало зубожіння народних мас.

В той же час В. Кулик не був єдиним з авторів «Основи», хто вважав, що для селянина-українця вигідніше торгувати з євреєм, ніж з росіянином. До цієї думки приєднувався і автор нарису «Ярмарок в Борисполі» з сьомого номеру журналу за 1862 рік, що сховався за псевдонімом Павло. «Воотче наш народ схотнее покупает у евреев, чем у великоросиян. С евреем можно торговаться. Еврей приветлив и терпелив...,— стверджував Павло,— ...Великорусский купец надует больше, но он делает это с чрезвычайной самоуверенностью и чувством собственного достоинства... Народ не любит гордого мошейничества, мошейничества более опасного...»⁶. Подібні оцінки були обумовлені не стільки вадами російського купецтва (так, А. Переходовець у замітці «Вісті з Кременчуга» в № 3 за 1862 р. писав про російських купців, як про людей «добрих та чесних»), скільки бажання авторів не припустити його беззастережного панування в Україні.

Певне національне забарвлення мали також і деякі рецензії, що виходили в «Основі». Так, автор під псевдонімом В. І. Л., (1862 р. № 4) докладно розглядаючи відому статистичну працю В. Павловича і доповнюючи її новими даними, був не згоден з твердженням останнього про начебто притаманні українцям лінівство, нездатність до підприємництва, як головні причини їх бідності. («Главнейшей причиной дурного положения помещичьих крестьян было крепостное право, к чему же в таком случае объяснять это врожденной ленью, беспечностью и невежеством малоруссов?» — запитував В. І. Л.).

Таким чином, незважаючи на невелику частку матеріалів з економічної проблематики на сторінках «Основи» й те, що серед авторів журналу фахових економістів було обмаль, матеріали ці мають безперечну цінність. По-перше, як свідчення значного інтересу діячів українського національного

відродження 1860-х до проблем розвитку вітчизняного господарства. По-друге, як приклади послідовного та досить відвертого для свого часу захисту українських економічних інтересів.

ПРИМІТКИ:

1. Южные экспоненты на С.-Петербургской выставке русских мануфактурных произведений 1861 г.//Основа, 1861. № 10. С. 107—116.
2. Современная южнорусская летопись//Основа, 1862. № 5. С. 15.
3. Кулик В. Дещо з Полтави//Основа, 1861. № 9. С. 180.
4. Познанський Б. Лист з Дударів//Основа, 1861. № 8. С. 90.
5. Кулик В. Вказаний твір. С. 177, 179.
6. Павло. Ярмарок в Борисполі//Основа, 1862. № 7. С. 89, 90.

З. В. ПЕРШИНА

ЩЕ РАЗ ПРО ІВАНА МАРТИНОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

Коли розглянути мемуарну та дослідницьку літературу про народницький рух 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії, то майже жодна робота не обходить згадуванням діяльність І. М. Ковальського та значення у суспільному русі першої відкритої вуличної антицаристської демонстрації в Україні, яка відбулася 24 липня 1878 р. під час оголошення йому військовим судом смертного вироку в Одесі. Цим подіям присвячена і значна кількість спеціальних статей та споминів, перші з яких надруковано у 1906 р., а потім — переважно у 20-х — на початку 30-х рр. Надалі висвітлення радянськими істориками ролі І. М. Ковальського у суспільному житті спіткала доля усіх народників: на протязі більш як двох десятиріч про них не згадували, або їхні погляди та діяльність піддавали нищівній критиці. Нова хвиля інтересу до цієї проблематики піднялася на зламі 50—60-х років. З того часу науковцями багато зроблено у вивченні архівних матеріалів і перегляді попередніх оцінок.

Характерно, що на протязі усіх цих часів дослідники намагалися перш за все визначити ідейну приналежність І. М. Ковальського до певної течії у народництві (пропагандист, терорист, змовник), іноді штучно перетягуючи його до того чи іншого табору, і майже зовсім не висували питання про значення його діяльності та подій з нею пов'язаних для українського національного руху.

Такий підхід притаманний і дослідженням істориків ук-

раїнської діаспори. Він яскраво віддзеркалений в «Енциклопедії українознавства»¹.

Нові часи в українській історіографії, що розпочалися в умовах розбудови української держави, дають можливість розважливо та всебічно, без ідеологічного тиску розглянути це питання. Тим більш, що велика джерельна база, на яку можливо спиратися, дозволяє зробити більш широкі спостереження та висновки.

При всій багаточисельності та різноманітності джерел (спогади, преса) на перше місце поставимо архівні документи та матеріали, найменш залучені ще дослідниками до вивчення. Серед більш як тридцяти багатотомних слідчих та судових справ про І. М. Ковальського та його однодумців, що зберігаються в архівах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Одеси, велику увагу привертають до себе документи, які потрапили до рук жандармів під час неодноразових арештів І. М. Ковальського.

Так, під час арешту І. М. Ковальського у 1874 р. у м. Миколаєві в нього було вилучено багато різних рукописів, які розкривали ідейне життя радикальної молоді Півдня України на початку 70-х рр. Вони збереглися у повному складі в фонді «Речових доказів» Особового присутствія Правительствующого Сенату — вищого судового органу царської Росії². Тільки окремі з цих документів потрапляли до цього часу у поле зору дослідників³.

Серед багатьох рукописних заміток та різних варіантів підготованих до друку статей, які накопичилися у І. М. Ковальського (від приїзду його з Подільської губернії до Одеси для вступу в Новоросійський університет у 1871 р. і до арешту у Миколаєві), одними з найраніших були кілька випусків першого рукописного часопису студентів університету під назвою «Сборник генварский». Вивчаючи ці тексти, можна зробити висновок, що І. М. Ковальський виступав не тільки як автор ряду статей, але й був переписчиком усього часопису. Крім того на полях до різних статей він залишив свої просторікуваті «примітки переписчика», як називав їх він. Статті та примітки І. М. Ковальського спричинялися до дискусійних відзвивів читачів, деякі з котрих теж знайшли місце на полях часопису.

В «Сборнике генварском» було багато статей з соціально-економічної тематики. Серед них І. М. Ковальському належали: «Зауваження про селянську реформу взагалі і як

вона прищепилася в Малоросії», «Смертність в Одесі за віком та статтями у 1871 р.» та інші.

У статті про впровадження реформи 1861 р. в Україні І. М. Ковальський описував тяжке життя селян у рідній йому Подільській губернії, наводив дані про нерівний розподіл серед них надільної землі, робив висновки про грабіжницький характер реформи. Він звертав увагу на те, що перевага в українському селі подворного землеволодіння нічим не краще від общинного землекористування в Росії і веде до того ж зубожіння більшості селян⁴. В іншій статті він аналізував стан селян в Херсонській губернії та експлуатацію їх хазяями-арендаторами землі⁵. Положення робітників в Одесі він розглядав у статті про смертність у місті⁶. Багато слушних приміток подано ним до статті Д. Мишкина про життя робітників на цукроварних заводах Правобережжя України⁷.

Ці та інші замітки І. М. Ковальського свідчать про його тяжіння до вивчення стану народних мас в Україні, де він, українець за походженням, народився й провів все своє коротке життя. Він був переконаний, що матеріальне становище народу краще за все забезпечать споживчі та виробничі асоціації, які мають спиратися в своїй діяльності на ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень та побутові традиції суспільного життя, склад ума в Росії — росіян, в Україні — українців.

Тому І. М. Ковальський надавав великого значення вивченню побуту, звичаїв, фольклору — всього того, що розкривало духовні якості українського народу, його традиції. У зошиті, де були записані зібрані ним «забобони і пересуди, прикмети та призвістки, віщі сні та закляття, прислів'я та приказки, пісні та казки, анекдоти... — словом всі твори народної великоруської і особливо малоруської поезії», він відмічав: «Я задумав збирати з вуст простого народу різні його твори, що в них виражається внутрішнє та зовнішнє життя його, ...зображується також характер простого народу та душа його. Так що жодна історія не може дати такого переконливого та ясного розуміння цього народу як власні його твори, разом взяті...»⁸ (переклад усіх цитат з матеріалів І. М. Ковальського зроблено нами — З. П.).

Як можна твердити, аналізуючи рукописи І. М. Ковальського, великий вплив на його погляди мала творчість Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, діяльність українофілів-хлопоманів. Так, у рефераті «Причини, що викликали гайдамач-

чину» на підтвердження своїх думок І. М. Ковальський за-лучає твори Т. Г. Шевченка. Полемізуючи з оцінкою гайда-маччини, що її наводив історик А. О. Скальковський, він спирався на оцінку цього народного руху, яку сповідував Т. Г. Шевченко. І. М. Ковальський писав: «Шевченко... вірно зрозумів картину життя Малоросії під час гайдамаччини»⁹.

Вивчаючи народні виступи в Україні, Ковальський цікавився співвідношенням таких корінних явищ в історії українського народу як запорізьке козацтво та гайдамаччина, знайомився з поглядами на них П. О. Куліша, Д. Л. Мордовцева і деяких інших українських авторів.

Він приходив до висновку, що Україна «знає деспотизму внутрішнього та зовнішнього»¹⁰. Але виступав проти авантюризму у визвольному русі. Для визволення з-під гніту треба «щоб ґрунт у самому народі був підготовлений історичними обставинами»¹¹. Оптимістично дивлячись на історичну перспективу, І. М. Ковальський писав, що «малоросійська голота та великоруська голота міркують: «Швидко й на нашій вулиці буде свято»¹², і вбачав безпосередній зв'язок народних рухів в Україні та Росії. «Невже ж гайдамаччина закінчилася нічим і збройною силою була придушена навіки російськими урядовими військами? Ні... гайдамаччина має найтісніший зв'язок з пугачовщиною і ...в народному русі перенесений центр тяжіння з Дніпра на Волгу»¹³, — писав він.

І. М. Ковальський не був теоретиком визвольного руху. Він був його енергійним та самовідданим практиком: вів революційну пропаганду серед селян, сектантів, робітників, матросів військового флоту в Миколаєві, складав та розповсюджував зі своїми однопдумцями антицаристські прокламації. Намагаючись дійти до серця та розуму кожного свого слухача, він враховував національний склад населення України і тому надавав великого значення агітації та пропаганді українською мовою. У списку літератури, рекомендованої для поширення серед народу, який склав І. М. Ковальський, та серед книжок і брошур, вилучених в нього при обшуку при арешті, були майже всі відомі на той час українською мовою твори як оригінальні, так і перекладні, що використовувалися в агітаційно-пропагандистських цілях. Це були: «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховського, «Розмова про небо та землю», яку відомий діяч українського визвольного руху С. Подолинський вважав за формою викладання «ідеалом для народної літе-

ратури»¹⁴, «Запорожці» І. Нечуя-Левицького, «Байки» Л. Глібова, «Дзвонар» (переклад «Звонаря» Д. Мордовцева), казка Андерсена «Нова одяга царська» та інші¹⁵.

Таким чином, І. М. Ковальський, стоячи на ґрунті соціалістичних уявлень народників, на відміну від багатьох з них, цікавився менталітетом українського народу, цінував його мову. Він не ігнорував визвольні прагнення українців, а вбачав в них важливий струмінь у загально-демократичній боротьбі проти імперської влади. Він підтримував зв'язки з українофілами, учасниками громад. Не випадково у політичній демонстрації проти смертного вироку І. М. Ковальському взяли участь найактивніші діячі українського національного руху (В. Г. Мальований та інші), яких було заарештовано та заслано. Все це доводить, що діяльність І. М. Ковальського знаходила відгук в Україні, і він теж кинув своє зернятко на ниву українського національного відродження.

ПРИМІТКИ:

1. Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів, 1994. С. 1062.
2. Державний архів Російської федерації (ДАРФ). Ф. 112. Оп. 2. Спр. 1077—1101.
3. Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років ХІХ ст.//Радянське літературознавство. 1964. № 2. С. 44—45; Його ж. Революційне народництво на Україні//Український історичний журнал. 1965. № 7. С. 18; Зенкова К. В. Революціонер-народник І. М. Ковальський и его литературно-критические статьи//Русская литература 1973. № 2.
4. ДАРФ. Спр. 1080. Арк. 3—6^{вб}.
5. Там само. Спр. 1079. Арк. 1—3.
6. Там само. Спр. 1092. Арк. 7.
7. Там само. Спр. 1078.
8. Там само. Спр. 1098. Арк. 12—12^{зв}.
9. Там само. Спр. 1088. Арк. 12—12^{зв}.
10. Там само. Арк. 11.
11. Там само. Арк. 6^{зв}.
12. Там само.
13. Там само. Арк. 17.
14. Там само. Ф. 1737. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 34^а
15. Там само. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 104; Оп. 2. Спр. 1100. Арк. 1.

З ІСТОРІЇ РОДИНИ ШЕЛУХИНИХ

Одна з гілок родовету Сергія та Андрія Шелухиних бере свій початок з XVII століття від полковника Панькевича, котрий був соратником Богдана Хмельницького¹. Документально родовід Шелухиних зустрічаємо на початку XIX століття. В 1810 році Василь Шолуха зі старшинського роду просив місцеву владу видати його 21-річному сину Якову свідоцтво про дворянське походження².

Через 102 роки в 1912 році в Одесі на вулиці Пушкінській, 21 С. Шелухин в одного з нотаріусів підтверджував своє і брата Андрія дворянське походження³.

В 1823 році у Якова Васильовича Шолухи та його дружини Тетяни з роду Панькевичів народився син, якого назвали Павлом⁴. Павло Якович зробив військову кар'єру в російській армії, правда, зі зміненним вже прізвищем на російський лад — Шелухин. Саме у Павла Яковича і його дружини Євдокії Григорівни народився 6 жовтня 1864 року в родовому маєтку с. Деньга Золотонішського повіту Полтавської губернії син Сергій⁵. За кілька днів він був охрещений у Михайлівській церкві с. Деньга. У 1881 році він закінчив Лубенську гімназію, після якої навчався на фізико-математичному (1885) та юридичному факультетах університету Св. Володимира в Києві, котрий закінчив у 1889 р. Під час навчання він був діяльним членом української студентської промади⁶. Слухав приватні лекції професора В. Антоновича, конспекти яких згодом опублікував доопрацювавши в 1890 році в «Елисаветградском вестнике» під назвою: «Антропологическая характеристика Украинской, Московской и Польской народностей». Також переклав їх українською мовою і опублікував у Львівському журналі «Правда», та окремим виданням⁷. Після закінчення університету С. Шелухин працював юристом в Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському та Кишиневі до 1902 року. Проживаючи в цих містах він займав активну громадянську позицію, часто публікувався у місцевій пресі на громадські, юридичні, історико-культурологічні теми. В 1898 році в Кишиневі у нього народилася донька Ксенія⁸. З переїздом до Одеси С. Шелухин активно включається в українське культурне життя. Часто виступає в «Народній аудиторії», стає членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті⁹. Його статті та замітки часто друкують одеські га-

зети «Одесские Новости» та «Одесский листок». Він також друкується в київських та галицьких виданнях під псевдонімом С. Павленко. С. Шелухин був діяльним членом низки одеських культурно-освітніх товариств: «Одеського товариства історії і старожитностей», Одеського юридичного та бібліографічного товариств, Одеського відділення Російського Технічного товариства, яке в 1911 році організувало в Одесі міжнародну виставку, на якій низку медалей і призів завоювали проекти і товари з Галичини, які експонувалися в українському павільйоні. Його дружина Любов Шелухина була вірним помічником і соратником своєму чоловікові. Вона була одним із ініціаторів проведення Різдвяних свят для дітей в Одесі. Після 1905 року з утворенням «Українського товариства «Просвіта» в Одесі», серед засновників якого був С. Шелухин, Різдвяні свята для дітей перетворилися в добру традицію. Так, в 1907 році на Різдвяну ялинку в помешканні «Просвіти» (Софіївська, 30) зібралося біля трьохсот дітей, які співали і декламували українською мовою в національних костюмах¹⁰. Любов Шелухина була й редактором однієї з перших в Одесі українських газет в 1906 році «Вісті»¹¹. В 1908 році С. Шелухин разом з І. Луценком були серед організаторів «Товариства об'єднаних слов'ян» в Одесі. Він взяв найактивнішу участь в XIV Всеросійському археологічному з'їзді в Чернігові, де виступив, не дивлячись на всі застереження українською мовою, що засвідчило рівень української мови не як «наречія», а самодостатньої мови в науці на форумі вчених. Після закриття «Просвіти» в Одесі в 1909 році С. Шелухин став одним із діяльних членів «Українського клубу» в Одесі, товариства «Українська хата». Проживав на Херсонській, 36 (тепер вул. Пастера). С. Шелухин був одним із організаторів збору коштів для відкриття українського університету у Львові. Під час першої світової війни він був редактором журналу «Листок Пчеловода» Одеського товариства сільського господарства. Його дочка Ксенія Сергіївна навчалась до 1917 року на історико-філологічному факультеті університету як вільна слухачка¹². Під час подій 1917 року С. Шелухин став головою революційного комітету в Одесі, був активним діячем партії соціалістів-федералістів, став членом Центральної Ради¹³. Згодом став Міністром внутрішніх справ в Уряді В. Голубовича (лютий—квітень 1918 року). В червні 1918 року брав участь у мирних переговорах з РРФСР, як голова української делегації. В липні став членом Державного Се-

нату та членом Генерального суду при гетьмані П. Скоропадському. В 1919 році за Директорії в уряді В. Чехівського займав посаду Міністра юстиції. Пізніше брав участь у мирних переговорах у Парижі від української делегації. Як бачимо, за всіх урядів української державності С. Шелухин як досвідчений фахівець брав найактивнішу участь без огляду на партійний світогляд та особисті амбіції. Для нього доля України була понад усе. Він був будівничим державності, а не її руйнівником. Свій широкий світогляд на це він сформував ще в Одесі, полемізуючи з представниками різних партій щодо місця «Просвіти» в українському русі. Свою точку зору він висловив в 1907 році у київській газеті «Рада»: «Кому не подобається, що Одеська «Просвіта» стоїть по-за політичною діяльністю, тому завважу, що се не політичне, а культурно-просвітне товариство, а культура й наука потрібні всім людям так само, як хліб насущний, до яких би політичних партій ті люди не належали. Культура й наука повинні єднати всіх людей, вказувати їм загальні мети і стояти над політикою всяких партій, гуртів, і т. д. До якого лиха доводить брак культури й науки, без яких не може бути ні національної самоповаги, ні національного самопізнання, сьому найкращі свідки теперішні часи з їх лихоліттям»¹⁴. Досить актуально звучать ці слова і на сьогоднішній день.

Залишившись на еміграції, С. Шелухин став професором, деканом факультету права і суспільних наук УВУ в Празі. Викладав кримінальне право і політичну історію України в УВУ та УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі у 1921—1938 рр. В 1938 році він помирає в Празі, де його було і поховано. Він залишив у спадок понад 60 праць з історії України.

Історичні відомості С. Шелухина черпав не тільки з блискучих лекцій В. Антоновича та різних літературних і наукових джерел, йому в цьому допомагав його рідний брат Андрій Шелухин, який народився 19 серпня 1871 року в родовому маєтку. Після закінчення Лубенської гімназії в 1889 році навчався на фізико-математичному і юридичному факультетах Київського університету. У 1897 році був відрахований за несплату грошей за навчання. Працював домашнім вчителем. З 1902 по 1911 рр. обіймав посаду хранителя музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського в Чернігові¹⁵. Збираючи експонати для музею А. Шелухин переписувався з Л. С. Маркевич, яка обіцяла передати до Чернігівського музею книги з бібліотеки покійного професора О. Мар-

кевича¹⁶. З 1913 по 1916 рр. А. Шелухин був помічником архіваріуса, тимчасово виконуючи обов'язки завідуючого Центральним архівом Стародавніх Актів при Київському університеті. Між братами велася інтенсивна переписка, часто вони зустрічалися, зокрема, в 1908 році на XIV Всеросійському археологічному з'їзді. В цей час А. Шелухин був членом Чернігівської (1902—1911 рр.), а згодом Саратовської (1916—1917 рр.) вчених архівних комісій, і членом «Союзу російських архівних діячів». З 1907 року він співпрацював з Чернігівською «Просвітою»¹⁷. Ще в 1904 році А. Шелухин був одним з ініціаторів святкування 35-літнього ювілею І. Нечуя-Левицького¹⁸. Запрошення на святкування цього ювілею надійшло від Київського Літературно-Артистичного Товариства до «Одеського товариства історії і старожитностей»¹⁹. В ході засідань ювілею були випрацьовані петиції «О предоставлении свободы малороссийскому печатному слову» до Голови комітету міністрів С. Ю. Вітте. Подібна петиція надійшла згодом і від Одеської міської думи, головою якої був у минулому редактор «Одесского вестника» П. О. Зелений²⁰.

В 1979 році в братів Шелухиних народилася молодша сестра Олена. У 1896 році вона закінчила Київське І жіноче єпархіальне училище. Пізніше завідувала літнім дитячим прихистком у с. Деньга. З 1901 року працювала викладачем учбової ткацької майстерні Золотоношського Земства²¹.

Такі неповні відомості про родину відомих українських діячів Сергія та Андрія Шелухиних подано вище. Справа більш повного дослідження цієї родини, у якій відбита еволюція від української старшини до російського служилого дворянства, а далі до свідомої української інтелігенції протягом 150-літнього періоду, ще попереду.

ПРИМІТКИ:

1. Черненко С. Повернення із забуття//Історичний календар на 1997 р. К., 1996. С. 216.

2. Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІАУ). Ф. 871. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1.

3. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 1.

4. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 1.

5. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 1.

6. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). Львів, 1996. С. 325.

7. Шелухин С. Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. (З географічною картою). Прага, 1929.

8. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. 45. Оп. 5. Спр. 14881. Арк. 1.
9. Пятнадцатилетне историко-филологическое общества при Императорском Новороссийском Университете. Одесса, 1905. С. 54.
10. Рада. 1907. № 56. С. 4.
11. ДАОО. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29.
12. ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 14881. Арк. 1.
13. Українська Центральна Рада (документи і матеріали). Т. 1. К., 1996. С. 239.
14. Рада. 1907. № 56. С. 4.
15. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.
16. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 2.
17. Там само. Спр. 27. Арк. 1.
18. Там само. Спр. 36^a. Арк. 1.
19. ДАОО. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 5.
20. Щеголев С. Украинское движение как этап южнорусского сепаратизма. К., 1912. С. 141.
21. ЦДІАУ. Ф. 871. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1.

Д. С. ШЕЛЕСТ

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ С. Л. РУДНИЦЬКОГО

Протягом останнього шестидесятиріччя неможливо було знайти в бібліотеках або в енциклопедичних виданнях України праці професора, академіка ВУАН, дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, вченого світової величини Степана Львовича Рудницького (1877—1937 рр.). Його ерудиція і творча праця не знала меж і була обірвана в Соловецькому гулазі. Праці з історії України, географії, політичної історії, геополітики, геології, соціально-економічної і політичної географії та інших гуманітарних і природничих наук¹ були в спецфондах або знищені. Наукові розвідки професорів О. Шаблія, В. Потульницького, М. Мушинки та інших відкривають шляхи подальшого поглибленого вивчення спадщини українських вчених, які заклали підвалини державно-політичного статусу незалежної України². Визначним явищем для українознавців був вихід у 1994 р. книги С. Л. Рудницького «Чому ми хочемо самостійної України?», на якій ми хочемо зупинитися в першу чергу. Вперше ця книга вийшла у світ у Відні 1916 р. під псевдонімом Ш. Левенко.

Чільне місце в концептуальній теорії С. Рудницького займає думка, що не класова, а національна боротьба є вирішальною в житті людей. Народ-нація є найважливішою збирною одиницею людства. Самостійний народ, вважає автор,

це велика громада людей, які мають овою самостійну і окремішну від інших рідну мову, свої звичаї, свою історію, свою культуру і свій кусень поверхні землі. На відміну від відомого класичного визначення націй, С. Рудницький доповнює характеристику такими суттєвими рисами, як «звичай та обичай, поспільне почуття добрих і злих хвиль, поспільно народом пережитих, що мають спільне устремління на будуччину, подібну між собою і відмінну від інших народів будову тіла»³. Підкреслюючи самостійність українського народу серед інших слов'янських народів (росіян, білорусів, поляків), він далекий від думки його зверхності над іншими людськими спільностями. Навпаки, святим обов'язком кожного українця С. Л. Рудницький вважав пізнання свого народу, вироблення національного світогляду і на його основі «поспільно та одностайно з земляками працювати для добра свого народу»⁴. Кровне змішання з іншими народами, на думку автора, є тим ферментом, що обумовлює кращий розвиток племен та народів⁵.

Досліджуючи історичні основи української національної ідеї, вчений вважає стару Київську державу початком української історичної традиції. Адже в цей період при княжій устрої існувало виборне правління, основою і джерелом всякої влади було віче, тобто загальний збір промадянства, яке вирішувало принципові питання життя і висувало людей для виконання постанов. Важливу роль у відродженні української держави відіграла Запорізька Січ та визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Самостійна Українська держава з демократичною традицією не могла знайти спільності з монархічною Російською державою та Польщею.

Витоки ідеї слав'янської федерації С. Л. Рудницький вбачає в Кирило-Мефодіївському братстві, ідеях Т. Шевченка і М. Костомарова. Українська республіка і інші члени федерації мали б бути радикально демократичними державами. М. Драгоманов в книзі «Вільна спілка» виробив програму майбутньої Федеративної республіки. З 20 членів федерації 5 були українськими: Поліська, Київська, Одеська, Харківська, Кубанська. З симпатією С. Рудницький відноситься до задумів М. Драгоманова, але невиповненість цих ідей він бачить у темноті народних мас, відході інтелігенції від української національної ідеї і переході молоді до революційної діяльності⁶.

Особливо високу оцінку в розробці національно-держав-

ницької теорії дає М. С. Грушевському. Він «величавими науковими творами і політичною діяльністю довів, що без національного розвитку всякий суспільно-політичний розвиток неможливий. Головне в українській історичній традиції — глибокий демократизм, любов до народоправства і свободи всіх громадян. Для цього треба мати власну державу. «Тільки в своїй хаті, — підкреслює С. Рудницький, — своя правда і сила, і воля»⁷.

Як С. Рудницький розуміє самостійність України, її суспільно-політичний устрій? Перш за все, шлях до самостійності може проходити різні етапи. Це може бути національна або національно-територіальна автономія в складі іншої держави. Україна може бути однією із держав середньоєвропейської чи південноєвропейської зв'язки держав. Від цих нижчих ступенів самостійності Україна повинна прийти до цілковито незалежної держави, де її жителі будуть єдиними господарями на своїй землі. Політичний устрій самостійної України повинен сполучати сильний національний парламент — Центральний Сейм, виборного Президента Української Республіки разом з урядом, з одного боку, і широку місцеву самоуправу з опорою на землі і округи з широкою автономією, з виборною земською радою і виборними урядниками, сільськими і міськими громадами. Така загальнодержавна організація гарантує від партикуляризму і відкриває для народу широке поле діяльності. Суспільний устрій України не може копіювати західноєвропейські держави, зважаючи на її інші умови і історичний шлях, велику витрату часу на боротьбу за незалежність. Політична рівність, суспільно-економічна справедливість, вирівнення майнової різниці між громадянами зведе до мінімуму або зовсім усуне класову боротьбу в межах України. Цікаві конкретні пропозиції щодо прогресивного оподаткування, введення аграрного закону про передачу землі у руки виробників, громадське управління промислами і торгівлею, які врешті решт унеможливають збагачення одних і економічне поневолення інших.

Для С. Рудницького українська справа — це проблема нової великої національної держави в Європі. Це не повинна бути ні супер- чи інтернаціональна, чи мозаїчна держава типу Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Німеччини, які поневолювали інші народи, силою тримаючи їх в одній державі. Історично оправдані дрібні держави, де політичне співжиття і спільні економічні інтереси загоюють національ-

ну ворожнечу. Національно мішані держави, що обіймають кілька народів, не можуть існувати, — такий висновок зробив С. Рудницький на початку ХХ століття і це підтверджує новітній історичний досвід. Однією з причин було не визнання ними національного принципу. Націоналізм ХХ століття був для імперських держав дуже небезпечним.

Термін «Україна» у XVIII ст. був поширений в західно-європейській науці, але більш як географічна назва, а не самостійний народ чи держава. Зміцнена Петром Великим і його наслідниками сильна «Русская», а потім Російська держава, розповсюджена майже на всю Східну Європу, знищення Гетьманщини примусили Європу забути про український народ і його державу. В цьому напрямку добре працювала офіційна московська і неофіційна польська наука, які заперечували існування української нації. Образ України передавався дуже перекоханим і далеким від правди. Однак не можна погодитися, що московські та польські впливи «не потрібні і дуже шкідливі». Адже культурні взаємовпливи були реальними і корисними. С. Рудницький доводить, що революція 1917 року, хоч і розвалила самодержавство, але не знищила великодержавницької психіки і думки. Як перший революційний уряд Росії, так і більшовитський уряд наполегливо продовжували імперіалістичну, централістську політику, борючись проти самостійної України.

Прагнення українського народу до самостійного політичного існування розбивається об загальну війну між собою всіх партій, псевдопартій, різних політичних сил. Кожен хоче бути «діячем», але проявляється нерозуміння всякої справи, неуміння думати по-громадянськи. Інтелігенція не може виконувати роль лідера у боротьбі за українську державність внаслідок: 1) малої загальної освіти; 2) недостачі здорової національної свідомості. Для того, щоб вийти на правильний державотворчий шлях, треба з'ясувати суть українського націоналізму вже не для чужинців, а для самих себе.

С. Рудницький визначив своє розуміння політично-державних форм устрою України. Він вважав, що західноєвропейські політична і державні форми — монархізм, феодалізм, бюрократія, мілітаризм, парламентаризм у «буржуазному» розумінні та інші — українська історична традиція не сприйме. Для цього не має ні відповідної соціальної структури, ні досвіду, ні чітких політичних структур. Внаслідок низького рівня освіти та недостатнього національного від-

чуття інтелігенція вела не національно-державну, а класову політику. Реальна політика вимагає організувати політично українське селянство і на цій основі будувати велику селянську державу.

Основою української історичної традиції є своєрідний республіканський устрій і своєрідна демократія з федералістичною окраскою. Початок їх йде від вічево-земського елементу у часи Київської і Литовсько-Руської держави, запорізького і козацького устрою часів Гетьманщини, конституції Орлика і т. д. Насправді ж після 1917 року українська інтелігенція була антиреспубліканською і антидемократичною. Центральна Рада та Директорія в кінці кінців прагнули до централізму, а Гетьманщина 1918 року — до монархізму і бюрократатії. Вони не були народними заступниками, а отже, не було основи республіканського ладу, мова йшла про автономію і федерацію земель. Однак ціль новітнього українського націоналізму — створення Української національної держави на всіх етнічних землях. Форма цієї держави повинна бути республікансько-демократична й опиратися на тісну федерацію автономних українських земель, — С. Рудницький в роботі «Українська справа зі становища політичної географії» допускав входження України до складу Балтійсько-Чорноморської федерації разом з Фінляндією, Естонією, Білорусією. Політико-географічне обґрунтування такої федерації він вбачав в єдності регіону розташування держав та прагненні цих країн як колишніх окраїн Росії до незалежності⁸. До такої федерації прихильно відносився і М. Грушевський. Польща та Росія не включалися в цю федерацію, оскільки перша належала своїм укладом до Середньої Європи, а в другій панувала деспотична форма влади, яка не може бути сприйнята Україною.

Підсумовуючи, слід відзначити новий геополітичний підхід С. Рудницького до проблем національно-державного статусу України. Він вважає республіканську форму правління такою, що найбільше відповідає духові української нації та забезпечить участь широких народних мас в управлінні державою. На наш погляд, державотворчі пропозиції цього вченого можуть бути цікавими і для сучасних дослідників державотворчого процесу, бо дають наукове розуміння причин, шляхів, чинників успішного процесу її становлення, зміцнення і розвитку української самостійної держави.

ПРИМІТКИ:

1. Рудницький С. Козацько-польська війна 1625 р.//ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 17; Його ж. Руські землі польської корони наприкінці XV ст.// Там само. Т. 31; Його ж. Українські козаки в 1630—1635 рр.//Там само. Т. 32. Його ж. Огляд національної території України. Берлін, 1923; Його ж. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923; Його ж. Україна — наш рідний край. Львів, 1923; Його ж. До основ українського націоналізму. Відень — Прага, 1923; Його ж. Політична географія України. Одеса, 1943, та інш.

2. Шаблій О. Передмова до книги С. Рудницького «Чому ми хочемо самостійної України?». Львів, 1994. С. 5—34; Його ж. Академік С. Рудницький. Львів — Мюнхен, 1993; Потульніцький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). С. 275—286; Мушинка М. Степан Рудницький — основоположник української наукової географії//Тези доповідей і повідомлень наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. 3.

3. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? С. 38, 39.

4. Там само. С. 45.

5. Там само. С. 48.

6. Там само. С. 67.

7. Там само. С. 69.

8. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. С. 137—138.

Ю. І. СУРАЯ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА РОСІЇ І УКРАЇНИ ПРО РОЛЬ І МІСЦЕ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)

Вивчення історії загальноросійської громадсько-політичної думки показує, що в другій половині ХІХ ст. формуються три основні напрямки, які представляють більш-менш оформлені системи поглядів і відображають ідеологію і політичну практику певних суспільних сил: консервативно-монархічний, ліберально-демократичний та революційно-демократичний. В цей період починається концептуальне оформлення поглядів ідеологів цих напрямів на роль і місце періодичної преси в житті суспільства.

Значний внесок у формування консервативно-монархічної системи поглядів на періодичну пресу внесли М. І. Греч і Ф. В. Булгарін. Поряд з пропагандою прогресивних ідей громадянського патріотизму в статтях М. Греча, опублікованих на сторінках свого журналу «Сын Отечества», виразно звучить охоронний мотив, заклик до лояльного відношення до дарованої монархом свободи друку¹. Але найбільш повно ці погляди проявились в теоретичній і практичній ді-

яльності М. Н. Каткова. Його концепція преси являлась складовою частиною ідеології самодержавства післяреформенного періоду. Обґрунтовуючи роль преси в житті суспільства, Катков бачив її згуртуванні різnorodних соціальних груп її народностей під егідою самодержавства, в пропаганді ідеї єдності, неподільності Російської імперії. Така позиція Каткова дала право його сучаснику М. Любимову зробити висновок, що «Катков був творцем російської преси»². Пізніше консервативно-монархічні погляди на місце і роль преси в суспільстві розвивали О. С. Суворін, М. Данилевський, С. Вітте та інші³.

Особливий інтерес у дослідників, а також у журналістів та політиків може викликати вивчення системи поглядів про пресу як суб'єкта історичного процесу представників ліберально-демократичного напрямку. Як свідчать роботи П. М. Мілюкова, свої ідейні витoki ліберальні демократи знаходили в творах громадських діячів і філософів Заходу: Мільтона, Руссо, Гегеля. У всесвітньо відомій роботі Мільтона «Промова про свободу преси» стверджується, що «свобода усного і друкованого слова може принести велику користь для в'яснення тих проблем, які складають предмет суперечок і хвилювань»⁴. Висловлювання Мільтона визначний лідер ліберально-демократичного напрямку назвав «безсмертним памфлетом на захист свободи преси»⁵. Велике місце в розвитку теоретичних і практичних питань періодичної преси займає спадщина видатного літератора і громадського діяча М. К. Михайловського. По визначенню В. Г. Короленка, Михайловський стояв «більше 40 років на вершинах російської журналістики»⁶. Визначивши природність різних політичних напрямків в пресі і політичних оцінок суспільного життя, М. Михайловський разом з тим не був прибічником концепції партійності преси⁷. Його статті середини 90-х років XIX ст. визивали різку критику з боку В. І. Леніна та інших марксистів.

На кінець XIX ст. ліберально-демократична думка була найбільш популярною і авторитетною в країні. Важливим документом, що характеризує цей напрям, була «Записка о нуждах русской печати» від 8 січня 1895 року. Серед авторів цієї «Записки», адресованої царю, знаходимо імена В. І. Вернадського, майбутнього президента Всеукраїнської Академії Наук, видатного діяча культури В. Немировича-Данченко, А. П. Чехова та багатьох інших діячів науки і культури. Ос-

новний зміст «Записки» — вимога перегляду законів про пресу і цензуру⁸.

Серйозну увагу суспільній ролі преси приділяв П. Мілюков. В уже згадуваній нами роботі він обгрунтовував не лише суспільну, а й психологічну необхідність свободи друкованого слова. Він, зокрема, писав: «В дійсності преса є дуже тонка, найбільш досконала із існуючих, форма суспільно-психологічної взаємодії і коли громадська солідарність досягає якогось значного розвитку, преса стає необхідною формою взаємодії так само, як необхідне вдосконалення шляхів сполучення на певній ступені розвитку економічного, або як необхідна нервова система для підтримки організмів вищого типу»⁹.

В працях однодумців П. Мілюкова розглядалися соціологічні аспекти періодичної преси. Так, відомий представник ліберально-демократичного напрямку С. Прокопович підкреслював, що періодика повинна займатися не лише пропагандою з метою організації широкого громадського руху, а й виступати генератором ідей. Далі він стверджував, що преса повинна інтегрувати інтереси різних соціальних груп і виробляти «спільну соціально-політичну концепцію», тобто зміцнювати центристські основи в громадсько-політичному житті країни¹⁰.

Третім напрямом в громадсько-політичній думці був революційно-демократичний і соціалістичний напрям, представляючий собою ліворадикальну систему поглядів. Теоретичні проблеми періодичної преси з революційно-демократичних позицій розглядалися в роботах В. Белінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова. На думку Белінського друкований орган повинен активно і послідовно захищати свій напрям, вести полеміку з іншими виданнями, мати бойовий, наступальний характер. «В епоху боротьби і зіткнення думок і суджень», — вважав попередник політичного радикалізму, — не можна уникати боротьби, не можна зберігати «дух якоїсь поміркованості і відстороненості від різних суджень»¹¹. До цього потрібно додати, що в українському питанні Белінський часто притримувався охоронних позицій. В роботах Белінського ми знаходимо вже ідеї, які в майбутньому, стануть одним із наріжних каменів концепції партійності у російських марксистів. Серед останніх найбільший внесок в розробку концепції революційної преси вніс В. Ленін. Проте, використовуючи теоретичну основу К. Маркса і Ф. Енгельса, Ленін абсолютизував багато положень марк-

сизму, зокрема, принцип партійної преси. Навіть виступи соціал-демократів в буржуазних газетах він гнівно затаврував як антипартійні¹². На думку Леніна періодична преса повинна бути політичною зброєю в боротьбі за владу.

Марксистські погляди поміркованого, реформістського спрямування репрезентував Г. Плеханов. Він відмежовувався від ліворадикальних поглядів В. Леніна і розглядав пресу як засіб досягнення політичної мети шляхом пропаганди еволюційного шляху розвитку суспільства¹³. Погляди Г. Плеханова на роль преси розділяв інший відомий соціал-демократ Р. Потресов. В своїй роботі «Наши заключения», виданій у збірнику «Этюды о русской интеллигенции», він дав оцінку ролі преси у формі різкої полеміки з В. Леніним. Розглядаючи ленінські положення про роль і функції газети, сформульовані в книзі «Что делать?», Потресов ставить під сумнів не лише організаторську функцію преси, а силу її впливу на суспільство¹⁴.

В Україні найбільше уваги аналізу ролі преси в громадсько-політичному житті приділяв видатний громадський діяч і мислитель, соціаліст за переконаннями М. П. Драгоманов. Вивчаючи і переосмислюючи теоретичну спадщину представників революційно-демократичного (пізніше соціалістичного) напрямку, М. Драгоманов виступив в 60-ті — 90-ті роки як оригінальний і глибокий мислитель, симпатизуючий українським національно-визвольним ідеям. Як талановитий публіцист Драгоманов цінив друковане слово, активно виступав в журналах «Друг», «Вестник Европы», газетах «Санкт-Петербургские новости», «Киевский телеграф» та ін. Притримуючись демократичних поглядів на роль і місце періодичної преси, він критично оцінював «Московские ведомости» Каткова, «Киевлянин» та інші консервативно-охоронні видання¹⁵. Глибокий аналіз українським і російським періодичним виданням був зроблений М. Драгомановим в одній із найбільш відомих його робіт «Література російська, великоруська, українська і галицька», опублікованій в 1873 р. Розглядаючи проблему підписки на російські газети і журнали в Україні, М. Драгоманов враховує фактор «обрусіння населення», літературно-політичні симпатії публіки, цензурну політику. Популярність центральних російських видань в українських губерніях Драгоманов пояснює також постійним друкуванням в них матеріалів, присвячених життю не лише Східної України, а й Галичини¹⁶.

Революційно-демократичних поглядів на роль преси в

суспільстві притримувався і видатний мислитель, філософ і поет України І. Я. Франко. Він звертав увагу на необхідність ідейно-політичного спрямування періодичних видань, вірності демократичним принципам, правдивості друкованого слова, колегіальності в оцінці матеріалів до друку¹⁷.

Серед представників української соціал-демократії велику увагу проблемам преси приділяв В. К. Винниченко. Високо оцінюючи громадсько-політичну роль преси, Винниченко писав, що по становищу преси і кількості підписників можна визначити міру «пробудженого чуття української маси»¹⁸. Ці маси, відзначав він, «в друкованому слові, в світлі розумової свідомості шукали вияснення зміцнення, узаконення своїх вибухливих настроїв»¹⁹. Систематичний аналіз матеріалів партійної періодики, що торкались проблем війни і миру, взаємовідносин України і Росії в 1917 р., проведений Винниченком, свідчить про те, що він надавав великого значення ролі преси в боротьбі політичних сил в революційну добу.

Окремо слід сказати про позицію з цих питань одного з найвидатніших українських істориків і політичних діячів М. С. Грушевського. Вже 31 грудня 1905 р. в першому номері провідної української газети «Громадська думка» він наголосив на винятковому значенні українського друкованого слова²⁰. В своїх роботах М. Грушевський давав всебічну оцінку пресі своїх політичних опонентів, виступав на захист української періодики²¹.

Таким чином, розгляд громадсько-політичних поглядів найбільш помітних представників Росії і України на роль і місце періодичної преси показує, що на 1917 р. в Російській державі викристалізувались три основні концепції періодичної преси: консервативно-монархічна, ліберально-демократична і революційно-демократична (соціалістична). Ці концепції не мали завершеного характеру, зазнавали взаємовпливу, певної інтеграції і безперервного розвитку. При цьому всі вони являли собою певний спосіб розуміння місця преси в історичному процесі, відображали систему поглядів і політичну практику відповідних соціальних сил. Падіння царизму і криза монархічної ідеї привела після Лютневої революції до розпорошення прибічників консервативно-монархічної концепції, відмирання даної системи поглядів. Ліберально-демократична концепція народжувалась і формувалась як опозиційна до офіційної ідеології. Її прибічники внесли великий вклад в справу захисту свободи преси, розвитку

гласності, боротьби з цензурою. З перемогою демократичної революції в лютому 1917 р. більшість представників цього напрямку еволюціонували в бік консервативно-охоронної ідеології. Найбільш складну еволюцію пройшла революційно-демократична система поглядів. В її основі в момент народження лежала ідея преси, як вільної від цензури трибуни революційних поглядів, як засіб революційного оновлення країни. Великий вплив на формування революційно-демократичної, а пізніше соціалістичної концепції мав марксизм. На початку ХХ ст. в соціалістичному русі оформились дві політичні течії: реформістська і революційна, по різному розуміючи роль і місце преси в політичній боротьбі. Українські соціалісти тяжіли до реформістського, демократичного розуміння ролі друкованої пропаганди в громадсько-політичному житті. Вони розглядали пресу як засіб пропаганди своїх політичних поглядів, як трибуна консолідації національно-демократичних сил. Разом з тим вони відводили газетам значну роль в вихованні національної свідомості українського народу. Однак, український соціалістичний рух і його ідейно-політична платформа не були однорідними, а система поглядів на роль і місце періодичної преси в історичному процесі зазнавала постійних змін. Цей аналіз приводить до загального висновку про необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

ПРИМІТКИ:

1. Сочинения Николая Греча. Т. III. СПб., 1855. С. 321.
2. Михаил Никифорович Катков и его историческая заслуга. По документам и личным воспоминаниям Н. А. Любимова. СПб., 1889. С. V.
3. Див.: Письма русских писателей к А. С. Суворину. Л., 1927. С. 19; Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М., 1991. С. 287; Витте С. Ю. По поводу непреложности законов государственной жизни. СПб., 1914. С. 372.
4. Мильтон. Речь о свободе печати. СПб., 1905. С. 50.
5. Милуков П. Н. Субъективное и социологическое обоснование свободы печати//В защиту слова. СПб., 1905. С. 13.
6. О Н. К. Михайловском. Сборник статей. СПб., 1904. С. VI.
7. Последние сочинения Н. К. Михайловского. Т. 2. СПб., 1905. С. 385.
8. Самодержавие и печать в России. СПб., 1906. С. 9—12.
9. Милуков П. Н. Вказ. праця. С. 22.
10. В защиту слова. СПб., 1904. С. 183.
11. Белинский В. Г. Поли. собр. соч. в 13-ти тт. Т. 1. М., 1953. С. 89.
12. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 14. С. 61—62.
13. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах. Т. 1. М., 1956. С. 109.
14. Потресов А. Н. Этюды о русской интеллигенции. СПб., 1906. С. 289.

15. Див.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт. Т. 1. К., 1970. С. 45, 60, 84.
16. Там само. С. 87—88, 92—93.
17. Див.: Франко І. Я. Твори в 20-ти тт. Т. 16. С. 250; Т. 20. С. 575.
18. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. Київ—Відень, 1920. С. 77.
19. Там само. С. 78.
20. «Громадська думка». 1905. 31 грудня.
21. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони? К., 1991. С. 15, 29.

О. Г. ШИШКО

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА ПРОБЛЕМУ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. в Україні на порядок денний було поставлено практичне вирішення національного питання, найважливішою складовою якого була ідея державності. Провідну роль у теоретичній розробці цієї ідеї, організації роботи по втіленню її в життя зіграли новоутворені українські політичні партії.

Знаменно, що програмний документ першої в російській Україні партії (РУП) мав назву «Самостійна Україна». Та вже невдовзі виявилось, що головна ідея брошури М. Міхновського (перш за все національне визволення і утворення самостійної української держави) не знайшла широкої підтримки серед членів партії, яка на перших порах об'єднувала представників різних політичних напрямків. Сторонники поглядів Міхновського виокремилися першими в 1902 р. і заснували нову партію (НУП). А основна частина РУП все активніше почала переходити на позиції соціал-демократії.

Ідеологічна еволюція РУП проходила одночасно з пошуком і утвердженням нових підходів до вирішення національного питання в Україні, й проблеми державності зокрема. Починаючи з 1903 р., РУП спочатку відкрито відмовилась від своєї першої програмної брошури, а згодом і від самої ідеї самостійності. В першому числі «Гасла» за цей рік у статті «Від редакції» читаємо про «Самостійну Україну» таке: «Велику помилку зробив би той, хто вважав би світогляд тої брошури тепер типічним для нашої партії»¹. А у четвертому числі «Гасла» з'являється «Нарис програми Революційної Української партії», запропонований Київською вільною гро-

мадою, в якому найближчою задачею партії визначалось «цілковите знищення царату і заміну його федеративною республікою з поділом держави відповідно історичній і національній різниці земель з повною автономією кожної області у внутрішніх справах»². А вимогу державної самостійності України сформульовано як перспективу далекого майбутнього, як збереження «права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості її людності, висловленого голосуванням».

Для України «Нарис» вимагав «повної автономії України у внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населюючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, як законодавчими зборами».

«Нарис» передбачав самоуправу народу в громадах і право народу приймати або відкидати прийнятий Народною Радою закон. Окремі пункти документа передбачали забезпечення незалежності судів, ліквідацію станів і повну рівноправність всіх громадян незалежно від статі, національності і раси.

В заключній частині документа зазначалось, що цими положеннями програми в своїй діяльності керується Київська вільна громада і вона ж пропонує їх для ознайомлення в інших громадах. Окремо було поміщено пояснення, чому Київська громада перейшла на позиції автономізму. Це звучало таким чином: «Ставлячи пункт автономії України Київська вільна громада керувалась слідуючим: практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату є важливішим й істотнішим, ніж пункт самостійної України. Крім того, автономія є етапом на шляху до самостійності. Через це Київська громада вважає, що самостійна соціалістична Україна мусить лишитися лише ідеалом (який визнається), в програмі ж мінімум ця вимога цілком позбавлена рації і значення»³.

Отже, та частина українських політичних діячів, яка все більше орієнтувалася на соціал-демократичні ідеї, і, більш вірогідно, під їх впливом на позиції автономізму. І, скоріше, по інерції згадувала про ідею самостійності України. Вони були переконані в тому, що демократизація Росії, вирішення соціально-економічних питань призведе до зменшення гостроти, а то й самого національного питання. А так як таких було більшість в партії, то згодом цей проект став із деякими змінами офіційною програмою РУП і УСДРП. Це

була програма М. Порша, який відтепер стає провідником партії⁴.

Але навіть така позиція партії щодо автономії і самостійності України не знаходила підтримки серед певної групи членів партії. Вони пріоритетною визнавали політичну і соціальну свободу, незалежно на якому ґрунті вона буде базуватись, національним чи ні. Тому після невдалої спроби провести II з'їзд РУП, вони відокремились і утворили нову партію — «Спілку». У січні 1905 р. ця партія випустила листівку під назвою «Розлам Революційної Української партії», в якій заявлялось, що повернення «Спілки» до часів «Самостійної України» є неможливим. В національному питанні партія бачила своє завдання в заміні «реакційного принципу дрібної буржуазії — націоналістичної боротьби, революційним принципом пролетаріату — солідарності націй, підкорення своїх вузькокласових інтересів більш високим інтересам революційної боротьби всього пролетаріату Росії»⁵.

РУП продовжувала розвиватись в напрямі самостійної організації українського пролетаріату. Але в ній стали проявлятися нові розбіжності з таких питань як організаційне, аграрне й національне. Щоб їх усунути було вирішено відкрити дискусію. Але почалася революція і тому в «Праці» з'явилось лише декілька статей з національного питання, а по суті з приводу майбутнього політичного устрою України. Наскільки це була складна проблема і в теоретичному, і в практичному плані свідчить полеміка, яка розгорнулася на сторінках часопису «Праця» між Д. Антоновичем і М. Поршем.

Першим порушив цю справу Д. Антонович, що стояв на чолі течії, яка вважала національне питання за «неіснуюче» і, відкидаючи самостійність України, задовольнялася обласним самоврядуванням, при якому, на її думку, національна справа розв'яжеться сама собою. Вся аргументація статті Д. Антоновича «Неіснуюче питання» зводиться до висновку про те, що національне питання видумала буржуазія для того, щоб затемнити класову свідомість пролетаріату, а для «пролетаріату воно не існує»⁶.

Та в наступному числі часопису він знову повертається до цієї проблеми, змінивши при цьому деякі підходи. У статті «Ще раз про «неіснуюче питання» Антонович наголошує, що раз національне питання існує для пролетаріату, то в партійній програмі годі обмежуватися автономією і федерацією, бо ці напівміри не пристойні для програми проле-

таріату, потрібно «радикально його розв'язати поставленням у своїй програмі виразної точки — самостійної демократичної української республіки від гір карпатських до гір кавказьких». Хоч тут же він вказує на «видиму утопічність те-пер думки про самостійну Україну»⁷.

Та навіть з таким підходом до цієї проблеми, на позицію самостійності України Д. Антонович перейшов би лише за однієї умови. «Нехай би хтось довів, що край, що більше або менше співпадає в своїх межах з територією українського народу, стоїть до центру Росії в становищі колонії до метрополії, або у відношенні Австрії до Угорщини, то тоді очевидно, що пролетаріат повинен поставити в своїй мінімальній програмі відділення України від Росії. Відділення повне—і воно не буде тоді опиратися на якісь націоналістичні тенденції, що затемнюють класову свідомість пролетаріату, а якраз навпаки, буде лише доказом тривалого розуміння пролетаріатом своєї політики. Та, на жаль, маленька остановка за тим, що ніде наука не довела, щоби прилучення України потягло за собою спинення розвою продуктивних сил, або перенесення ваги державних обов'язків з центру на Україну», — писав він.

Як бачимо, Антонович заперечував економічну залежність України від Росії, про інші ж види залежності навіть не згадує. І взагалі його заперечення існування національного питання означало заперечення ідей автономізму, федералізму, не говорячи вже про самостійність України.

Та в РУП з цього приводу існували й інші думки, які і виразив М. Порш у своїй статті «З приводу «неіснуючого питання»⁸. Вона починається з роздумів про те, що сама по собі демократизація політичного життя, що наступить після повалення самодержавного ладу, не призведе до розв'язання питання про вільний економічний, політичний і культурний розвиток усіх націй, тобто до розв'язання національного питання, якщо «не будуть здобуті такі політичні гарантії та утворені такі політичні форми, які б забезпечували відсутність національного гніту, або ж зводили його до мінімуму».

Далі він доводить, що «нікчемні думки» Антоновича про байдужість національного питання для пролетаріату розминаються зі суттю соціал-демократичної теорії, і обстоює боротьбу пролетаріату з денационалізацією. «Пролетаріат мусить подумати над здобуттям собі таких політичних форм, котрі гарантували б йому відсутність гніту і широко класо-

ву самодіяльність», — зазначав М. Порш. На його думку, для цього вистачить автономії, якій потрібно тільки надати національно-територіальний характер.

Далі, полемізуючи з Антоновичем, М. Порш доводить, що якщо навіть відсутня економічна залежність, але політикою денационалізації народ позбавлений своєї освіти, літератури, науки, коли від нього відбираються політичні права, то невже народ не може подумати над здобуттям собі таких форм правління, які б гарантували йому повнокровне життя. Тому, — продовжує автор — ті справи, в яких виявляється гніт, треба відібрати від центральної влади і передати до рук нації.

Але нація сама по собі не може бути суб'єктом певних прав, то потрібно надати їй юридично-державну організацію. Такою готовою організацією і є національно-територіальна автономія. Така форма автономії зможе розв'язати національне питання, якщо в основі його не будуть лежати конфлікти економічного характеру. Якщо ж такі конфлікти виявляться і будуть загострюватися, то тоді пролетаріат мусить прийняти в свою програму постулат політичної самостійності.

Як видно з «Нарису програми РУП», зі статті М. Порша, не дивлячись на певні розбіжності, партія утверджується на позиції автономії для російської України і зовсім відмовляється від лозунгу її самостійності.

Свідченням цьому є і «Проект програми Революційної української партії, утворений центральним комітетом», вміщений в останньому числі «Праці», що побачив світ у травні 1905 р. Цей проект із незначними змінами затверджений на II з'їзді РУП, або установчому УСДРП⁹.

В першому розділі програми, який називався «Політичний програм», партія домагалася «демократичної республіки, вища державна влада в котрій в усіх міжнародних і тих внутрішніх справах, що торкаються людности усїєї російської держави, належить одному виборному законодавчому Зібранню народніх представників»¹⁰. Тобто в першому пункті цього розділу партія вбачала можливість перетворення самодержавної Росії на демократичну республіку, де б центральна влада мала обмежені повноваження загального характеру. Які саме повноваження і хто їх буде визначати в програмі не вказувалось, тільки зазначалось, що вони будуть належати виборному законодавчому органу.

У другому пункті першого розділу УСДРП домагалась «автономії України з окремим представницьким Зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що торкаються тільки люду, який мешкає на території України». Тут уже чітко зазначена позиція партії стосовно автономного статусу України з власним законодавчим органом, який визначає внутрішнє життя України. Які саме повноваження матиме український сейм знову не вказується.

Отже, хоч прямо термін федерація в даному випадку не вживається, саме федеративний устрій Росії з федеральним урядом і федеральними законами, який буде включати автономні державні утворення, в тому числі й Україну, стає визначальним для УСДРП. Загалом в цій програмі було закладено багато важливих положень демократичного суспільства, визначені елементи державного ладу в Україні. Але в той же час тут ще не зафіксовано чіткого розмежування повноважень федеральних органів влади з одного боку і на рівні автономної України — з іншого.

Тільки окреслені в програмі УСДРП елементи майбутнього устрою України в якійсь мірі були деталізовані в резолюціях, які були прийняті на з'їзді партії. Так, в резолюції «Про автономію України» не тільки повторюється положення про автономію, а й наводиться аргументація доцільності її запровадження. «Процес економічної централізації є лише однією стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, котра тягне за собою децентралізацію політичну», — говорилось в резолюції¹¹.

Окрема резолюція була присвячена національному питанню, де підкреслювалося, що УСДРП «якнайенергійніше буде боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоючи право націй на самовизначення, на такі політичні інституції, котрі забезпечували б їм вільний культурний і громадський розвиток»¹².

ПРИМІТКИ:

1. Гасло. 1903. № 1.
2. Там само. № 4.
3. Там само.
4. Дорошенко В. Революційна Українська партія (РУП). 1900—1905 рр. Нарис з історії української соціал-демократичної партії. Львів — Київ, 1921. С. 23.

5. Розлам Револуційної Української партії//Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. К., 1926. С. 384.
6. Праця. 1905. № 11.
7. Там само. № 12.
8. Там само. № 13—14.
9. Дорошенко В. Вказ. праця. С. 40.
10. Центральний державний історичний архів України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 132.
11. Там само. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 678. Арк. 34.
12. Там само.

О. І. ДОМБРОВСЬКИЙ

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД

Лютневі події 1917 р. в Петрограді дали поштовх до розгортання національно-визвольного руху в різних регіонах Російської імперії, в тому числі і на Україні.

Особливого розмаху цей рух набрав в армії де в умовах першої світової війни була зосереджена найбільш активна частина чоловічого населення. З 15 755 тис. мобілізованих за період війни до російської армії понад 6 млн. були з України¹. Всюди де служили українці утворювалися окремі українські підрозділи з тим, щоб потім можна було повернутися на Україну і влитися в національні збройні сили.

Важливою подією у справі українізації армії став перший український військовий з'їзд, який, на наш погляд, ще не дістав достатнього висвітлення. Він або зовсім замовчувався в радянській історіографії або, у кращому разі, згадувався кількома рядками в негативному плані. Лише в останні роки появились аналітичні дослідження, присвячені цьому з'їзду². Тим часом резолюції та постанови першого українського військового з'їзду мають неперехідне значення для розуміння революційних подій в Україні у 1917 р., так і для поглибленого вивчення перебігу подій сучасного життя, і зокрема, діяльності по творенню власних національних збройних сил.

Скликаний за ініціативою Українського військового комітету при підтримці Центральної Ради, перший український військовий з'їзд розпочався у Києві у приміщенні Педагогічного музею 5 травня 1917 р. В його роботі взяли участь понад 900 делегатів від українських груп і організацій армій усіх фронтів, Балтійського й Чорноморського флотів,

окремих гарнізонів і округів не тільки України, а й Росії, які представляли понад 1,5 млн. військових українців. Скликаючи з'їзд, Рада звернулася до української фракції Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з проханням сприяти тому, щоб усі делегати змогли прибути на з'їзд і остання підтримала її звернення³.

З'їзд відкрив голова Центральної Ради М. С. Грушевський. Військовий комісар Київського військового округу полковник К. М. Обручев, російський есер, який невдовзі очолив округ, вітаючи делегатів з'їзду, підкреслив свою прихильність до українського руху у військах. Він побажав, щоб з'їзд вирішував не тільки суто військові, а й соціальні та національні питання.

На першому засіданні головував С. В. Петлюра, який виступав з промовою про завдання з'їзду і закликав делегатів до спокійної, виваженої роботи.

На вечірньому засіданні того дня з'їзд схвалив такий порядок денний: 1) ставлення до поточних подій, Тимчасового уряду, Рад робітничих і солдатських депутатів; 2) ставлення до війни; 3) українізація військ; 4) підтримання дисципліни і боротьба з дезертирством; 5) земельне питання; 6) питання освіти; 7) майбутній військовий з'їзд; 8) вибори Тимчасового Українського військового Генерального Комітету (УГВК)⁴.

Як відзначив у своїй праці П. Христюк, «з'їзд цей, як і пізніші військові з'їзди і взагалі весь військовий український рух, відіграв досить визначну роль в українській визвольній боротьбі. Стоючи на становищі єдності загально-російського революційного фронту і уділивши багацько уваги скріпленню фронту і піднесенню його боєздатності, зокрема спливши докладно на справі боротьби з дезертирством і не захоплюючись самостійницькими гаслами, — з'їзд в той же час рішуче і в категоричній формі підтвердив ухвали Національного Конгресу і зажадав їх негайного здійснення»⁵.

Доповідь з першого питання зробив Ф. О. Салецький. Відзначивши, що самодержавство повалено повсталим народом, він наголосив на тому, що всі народи повинні бути вільними. Але ні Тимчасовий уряд, ні Ради робітничих і солдатських депутатів не можуть дбати про інтереси українського народу, оскільки в складі уряду не було жодного представника від України, а в Радах робітничих і солдатських депутатів українці представлені недостатньо. Він висунув ряд вимог до Тимчасового уряду, виконання яких забезпе-

чило б йому підтримку українського народу — затвердження в його складі поста міністра у справах України, який би захищав інтереси українського народу і представляв рішення його представницького органу — Центральної Ради; негайне оголошення Тимчасовим урядом акта про автономію України; пропорційне поповнення Рад робітничих і солдатських депутатів представників від української демократії; створення українського війська⁶.

Ці вимоги підтримані рядом ораторів — прапорщиками Микитюком (від Саратовського гарнізону), В. Потішком (від фронту), Величковським, підпоручиком Сукуренком.

Від Одеського українського коша виступив військовий лікар І. М. Луценко, який висловив побажання перебудувати Росію на федеративних засадах. Водночас він звернув увагу на вороже ставлення кадетів до українського питання і висловив сумнів, що Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, навіть реорганізована, змінить свої погляди на нього⁷.

6 травня на з'їзді головував М. І. Міхновський. На цьому засіданні прапорщик Різник зачитав постанову Калузької Ради робітничих і солдатських депутатів, в якій вона відмовила українцям в організації національних частин. Він закликав делегатів з'їзду не чекати надання Україні автономії до Установчих зборів, оскільки може статися, що «ніхто її не дасть». Капітан Плюйко повідомив, що солдатів на фронті хвилює доля УЦР і вони вимагають, щоб Тимчасовий уряд оголосив автономію України. Інший делегат Герасимів, що прибув на з'їзд з Петрограда, розповів присутнім про ставлення до українізації частини з боку Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів⁸.

Характеризуючи роботу першого українського військового з'їзду, Д. Дорошенко звернув увагу на те, що «Петлюра і Винниченко старалися вдержати з'їзд в рамках лояльності щодо Тимчасового Правительства і не допустити його до «націоналістичних» і «мілітаристичних» ухилів⁹. Саме на цьому засіданні В. К. Винниченко виступив з великою промовою, в якій відзначив, що революція, зроблена робітниками і селянами, дозволила українцям збиратися і організовуватися. «Ото ж не треба кидати нашого спільника, російську демократію..., заявив він, — хоча де в чому з нею ми не згодні... Ми зв'язані історично, політично, економічно, культурно з Російською державою, а значить і з російською демократією». І на завершення він сказав: «Ми не збираємось би-

тись на штики з російською демократією, але не допустимо, щоб і вона йшла з штиками проти нас»¹⁰.

Проект резолюції з першого питання порядку денного вніс В. К. Винниченко. Ряд делегатів запропонували взагалі не приймати ніякої резолюції, але їм слушно зауважили, що на неї чекають у військах. Крім цього проекту, було подано ще два, і з'їзд ухвалив передати їх для узгодження до комісії, до складу якої ввійшло 8 чоловік.

На цьому засіданні з'їзд одностайно прийняв остаточний текст резолюції «Про автономію України», запропонований В. К. Винниченко. В інтересах припинення національних конфліктів на Україні і на фронті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах якнайбільшого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні, — зазначалося в ній, — Український військовий з'їзд вважає необхідним вимагати від Тимчасового правительства та Ради Солдатських і Робітничих Депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, якнайкращого забезпечення всіх національно-політичних прав. Українського Народу і всього краю. Першим кроком до реального здійснення цього акту З'їзд вважає необхідним негайне призначення при Тимчасовому урядові міністра по справах України¹¹.

Великий інтерес виявили делегати з'їзду до питання про ставлення до війни. На виступ записалося близько 30 чоловік, серед них — О. Шаповал, М. І. Міхновський, Білокінь, М. Д. Масюк, І. М. Луценко та ін. Головне, що вони відстоювали у своїх виступах, — це домагатися автономії України в Федеративній Російській республіці та створення українських підрозділів. Підкреслювалося, що це забезпечить їх боекватність. Висувалася також вимога припинення війни й укладення миру без анексій і контрибуцій. Ряд ораторів приєдналися до заклику Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів вести війну до переможного кінця, активно захищати на фронті завойовані свободи¹².

На вечірнє засідання 6 травня прийшло близько 100 представників українського кооперативного з'їзду, що на той час відбувався в Києві. Вітаючи їх М. І. Міхновський наголосив на тому, що об'єднання «сил землі і зброї» становить таку силу, яку не здолає ніхто¹³.

За зачиненими дверима з'їзд розглянув питання про українізацію армії. З доповіддю про будівництво національного війська виступив С. В. Петлюра, який вніс проект ре-

золюції, розробленої Президією. В ній відзначалося, що старий принцип формування армії з представників різних національностей був антидемократичним, послаблював сили кожної нації. По-друге, наголосив він, після трьох років війни армія значно втратила свою боєдатність. З'їзд визнав одним із справді могутніх заходів піднесення духу армії негайну «націоналізацію армії на національно-територіальнім принципі» і, зокрема, необхідність організації української армії. Для цього пропонувалось у всіх тилкових військових частинах військових-українців, солдатів і офіцерів виділити в окремі підрозділи. На фронті це виділення мало проводитися поступово, залежно від воєнного стану, щоб воно не викликало дезорганізації армії.

Щодо флоту з'їзд ухвалив, щоб Чорноморський флот, більшість особового складу якого становили українці, і надалі поповнювався виключно ними. На Балтійському флоті з'їзд запропонував укомплектувати українськими командами тільки деякі кораблі.

Для практичного здійснення програми будівництва національної армії з'їзд постановив створити Тимчасовий Український Військовий Генеральний Комітет (УГВК) при Центральній Раді, який мав відати всіма військовими справами і працювати в тісному контакті з російським Генеральним штабом¹⁴.

В останній день роботи з'їзд постановив вимагати асигнування Українській Центральній Раді коштів з казни на національні потреби, оскільки вона «робить велике державне діло». В іншій резолюції — щоб весь склад адміністрації на Україні був негайно поповнений пропорційно представниками всіх національностей, які проживали в краї. Визнавши УГВК державною установою, з'їзд окремою резолюцією ухвалив, що він утримуватиметься на державні кошти. Визначити дату скликання наступного військового з'їзду доручалося УГВК.

У гострій боротьбі проходили вибори членів до УГВК, оскільки від того, хто увійшов би до складу, значною мірою залежав дальший розвиток українського військового руху. До комітету було обрано 18 осіб: військовий чиновник С. В. Петлюра (голова комітету), солдат запасу В. К. Винниченко, військовий лікар І. М. Луценко, підполковники В. Павленко, В. Р. Поплавко, О. М. Пількавич, Ю. Е. Капкан, матрос С. Д. Письменний, генерал-майор М. Іванов, військовий чиновник І. М. Гореміка-Крупчинський, підпоручики М. І.

Міхновський, А. Чернявський, прапорщики М. М. Полоз, Ф. О. Салецький, А. В. Певний, В. Потішко, солдати Д. Д. Ровинський та С. Граждан¹⁵.

Перший український військовий з'їзд ухвалив ряд рішень, які мали важливе значення для розвитку національного руху в цілому на Україні та поза її межами. Одночасно він сприяв зростанню національної свідомості військових-українців і відіграв значну роль у розгортанні боротьби за створення українських національних частин.

ПРИМІТКИ:

1. Кедровський В. Українізація в російській армії.//Укр. історик. 1967. № 3—4. С. 56.
2. Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)//Укр. іст. журн. 1992. № 5; Щусь О. М. Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992.
3. Киевская мысль. 1917. 6 мая.
4. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Травень. № 7.
5. Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Відень, 1921. Т. 1.
6. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Травень. № 7.
7. Робітнича газета. 1917. 7 травня.
8. Там само.
9. Дорошенко Дмитро. Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород, 1923. Т. 1. С. 353.
10. Робітнича газета. 1917. 9 травня.
11. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Травень. № 7.
12. Нова Рада. 1917. 7 травня.
13. Киевская мысль. 1917. 9 мая.
14. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Травень. № 7.
15. Там само.

Т. С. ВІНЦОВСЬКИЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ В ОДЕСІ

Після Лютневої революції 1917 року в Росії та створення в березні цього ж року в Києві Центральної Ради, хвиля українського національного руху докотилась і до Одеси. Проявом цього руху було створення різних українських громадських організацій, куди входили люди, які прагнули створення Української держави. Але навесні 1917 року, цей рух ще не набув масового характеру. В цій ситуації дуже важливе значення мало створення 17 квітня Одеської Української Військової Ради¹.

Незабаром, 26 квітня, відбулись установчі збори військової організації регіону, де було затверджено статут, проведено вибори й прийнято назву — «Одеський Український Військовий Кіш», районом діяльності якого визначено Одеський Військовий округ, Чорноморський флот і Румунський фронт. Центральним органом являлась Одеська Військова Рада, яка складалася з делегатів окремих військових частин армії. Головою Ради обрано д-ра І. Луценка².

Роботу великої ваги проводив І. Луценко, керуючи діяльністю Військової Ради. Лікар та громадський діяч, член Центральної Ради та Українського Генерального Військового Комітету, він загинув літом 1919 року на посту військового лікаря під час боїв за залізничну станцію Антоніни на Волині³. Багато в чому допомагав йому і І. Липа, майбутній комісар міста Одеси, міністр релігій, віросповідань, юстиції та охорони здоров'я УНР часів Директорії⁴. Будучи членами української партії соціалістів-самостійників, вони вже в цей час, на відміну від представників інших українських соціалістичних партій, бачили Українську державу незалежною, а не автономною в складі Російської федерації. І робили все, що було в їхніх силах, зокрема, організовували українські військові з'єднання, першим з яких був гайдамацький полк⁵.

Вже з травня 1917 року Українська Військова Рада, в якій великий вплив, як зазначалось вище, мали представники соціалістів-самостійників, поширювала серед війська заклики до солдат-українців залишатися в Одесі, а не йти на фронт. Незважаючи на всі зусилля командування російської армії, в Одесі почали скупчуватися українські військові відділи⁶. Врешті, в червні, це призвело до конфлікту між командуванням російської армії та Військовою Радою. Цей конфлікт мав вирішитися на засіданні Виконавчого Комітету Ради солдатських і робітничих депутатів за участю начальника штабу військового округу ген. Маркса та представників Військової Ради. Від Військової Ради на цьому засіданні виступали Луценко та Гаврилюк, які, скориставшись моментом, виголосили вимогу політичних прав для України та право на власні збройні сили⁷.

Разом з розгортанням національно-визвольного руху на території всієї України, стає дедалі вагомішою і позиція Української Військової Ради як в Одесі, так і в регіоні в цілому. Особливо яскраво це проявилось після прийняття 7 листопада 1917 року Центральною Радою III Універсалу, за

яким проголошувалася Українська Народна Республіка. В цей час Виконавчий Комітет Ради робітничих депутатів з обережністю ставиться до можливості активного виступу проти Військової Ради, знаючи, що остання користується великою популярністю в українського населення Одеси⁸.

Навпаки, член Виконавчого Комітету Ради робітничих депутатів Власов був уповноважений заявити, що Виконком прагне об'єднатися з Військовою Радою на ґрунті підтримки заходів військового керівництва в Києві, залишаючи відкритим питання про політичне об'єднання⁹. Ще раніше, в жовтні, Румчерод (виконком депутатів рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської округи) оголосив, що вважає за необхідне в межах Одеського військового округу працювати в контакті на паритетних умовах з Одеською Військовою Радою. Тоді ж, Військова Рада виступає за прискорення формування гайдамацьких куренів в Одеському військовому окрузі¹⁰.

В листопаді 1917 року в Одесі створюється ще один орган влади — Революційний комітет Херсонщини, з яким тісно співпрацювала Військова Рада. Головними положеннями Революційного комітету були наступні: 1) Революційний комітет Херсонщини вважає стару владу скинутою і вимагає створення однорідної революційно-демократичної влади як в центрі, так і на місцях; 2) громадянська війна повинна бути негайно зупинена; 3) в межах Херсонської губернії Революційний комітет буде працювати в тісному контакті та згоді з Українською Центральною Радою; 4) всі розпорядження Генерального секретаріату по Херсонській губернії проводяться через Революційний комітет Херсонщини¹¹. До складу Революційного комітету входило 25 чоловік, з них 2 — від Військової Ради. Одним з них був військовий комісар Одеси полковник В. Р. Поплавко¹².

Слід зазначити, що в тісному контакті з Українською Військовою Радою працювала і Українська Морська Рада. В листопаді 1917 року під головуванням члена Центральної Ради Є. Савченка в приміщенні Військової Ради відбулося зібрання всіх моряків-українців з суден, які стояли на одеському рейді, та морського батальйону. Була обрана Українська Морська Рада в складі 15 осіб. Головою обрано В. Пелишенка (член Центральної Ради), товаришем голови — Харченка, писарем — Дзигору, його помічниками — Іщенко та Короленка, скарбничим — Скибочку¹³.

Негаючи часу матроси-українці при Морській Раді ви-

несли слідууючу резолюцію: ми цілковито приєднуємося до Центральної Ради в Києві та протестуємо проти резолюцій зібрання матросів-неукраїнців про непризнання Центральної Ради, про невідкорення українізації Чорноморського флоту.

Наприкінці осені 1917 року погіршилися відносини між Військовою Радою та революційними органами влади, такими як Румчерод, та Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, через небажання першої втручатися в події на Дону, де відбулося зіткнення військ Каледіна з військами революційного комітету Донського краю. Українська Військова Рада, згідно вказівки з Києва, дотримувалась нейтралітету, наголсшуючи, що всі бажаючі воювати з Каледіним, можуть залишити Україну, але не організованими частинами, за що була піддана нещадній критиці зі сторони ряду партій та організацій, в тому числі частини УСДРП та УПСР¹⁴. Представник Військової Ради Вербицький вказував, що не використані ще всі мирні шляхи для владнання конфлікту на Дону. В цьому його підтримували В. Чеховський — голова місцевого Українського комітету по охороні революції при Центральній Раді і Пальниченко (від УСДРП) на об'єднаному засіданні Рад робітничих, матроських та селянських депутатів від 29 листопада 1917 року¹⁵. Військову Раду підтримала і Морська Рада, яка заборонила всім морякам-українцям приймати участь в каральній експедиції на Донщину.

Незважаючи на вищевказані протиріччя, процес зближення Військової Ради з Радами робітничих та солдатських депутатів продовжувався. 5 грудня 1917 року відбулося об'єднане засідання Рад робітничих, солдатських, матроських та селянських депутатів і Військової Ради, від якої в президії був представлений Вербицький. Головним пунктом на зібранні було питання про злиття Військової та Морської Рад з Радою солдатських депутатів та Радою матроських депутатів¹⁶. Полковник В. Р. Поплавко, вітаючи злиття, виражає побажання, щоб воно відбулося не на словах, а щоб Ради злилися «душою й серцем».

На цьому засіданні за основу об'єднання було взято слідууючий проект: 1) Військова і Морська Рада зливаються з гарнізонною радою солдатських, офіцерських та матроських депутатів і становлять одну раду військових депутатів м. Одеси. 2) Виконавчий комітет Української Військової та Морської Ради зливається з виконавчим комітетом Ради солдатсь-

ких депутатів і становлять один спільний виконавчий комітет військових депутатів м. Одеси. 3) Виконавчий комітет військових депутатів по своїм спеціальним питанням, як, наприклад, національний та, який має відношення до флоту і т. д., створює особливі секції. 4) Рада військових депутатів та виконавчий комітет являються вищим органом всіх військ гарнізону і флоту м. Одеси. 5) Рада військових депутатів та виконавчий комітет являються частиною спільної Ради робітничих, військових, селянських депутатів і є тільки військовою секцією спільної Ради. 6) Склад виконавчого комітету і Ради військових депутатів в теперішньому вигляді є тимчасовим і в найближчий час повинна бути скликана Рада військових депутатів для перевиборів Виконавчого комітету¹⁷. Разом з тим, Вербицький зазначає, що в проекті не вказано про відношення Ради військових депутатів до Центральної Ради, без чого об'єднання неможливе. Він також наполягає, що гарнізон повинен підкорятися Центральній Раді. Така позиція є природною, зважаючи на те, що Військова Рада активно співпрацювала з Губерніальною Радою в Одесі, як органом Центральної Ради в регіоні. Тісними були зв'язки і з самою Центральною Радою, особливо з військовим генеральним секретаріатом. Незабаром після об'єднання Рад, а саме 18 грудня 1917 року, головний начальник Одеського військового округу генерал-майор Єльчанинов підписує наказ № 1853, згідно якого, до опублікування законопроекту про організацію армії Української республіки, комітетом всіх ступенів в українських частинах дати наймення «рада»: 1) ротні ради, 2) полкові ради, 3) дивізійні ради, 4) гарнізонна рада¹⁸.

А вже в січні 1918 року полковник В. Р. Поплавко видає наказ про підпорядкування більшості військових частин, які знаходяться в місті, Військовій Раді. Рада робітничих депутатів відмовляється виконувати цей наказ, але процес реформування вже йде. Зрештою, 14 січня влада в Одесі перейшла до рук більшовиків у вигляді крайової Ради народних комісарів і на цьому закінчила діяльність Одеської Української Військової Ради. Причиною цього було декілька моментів, серед яких можна назвати, з однієї сторони, організаційну та військову міць Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, а з другої — недостатньо продумана політика Військової Ради в стосунках з іншими органами влади.

ПРИМІТКИ:

1. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 — січень 1918 рр.). Одеса, 1958. С. 80.
2. Дорошенко Д. Історія України, 1917—1923. Т. 1. Б. м., б. р. С. 63.
3. Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994. С. 1386.
4. Одесский вестник. 1996. 30 апреля. № 84.
5. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. Львів, 1994. С. 124.
6. Там само.
7. Там само. С. 125.
8. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 65.
9. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 65.
10. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 — січень 1918 рр.). Одеса, 1958. С. 113.
11. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 16.
12. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 14.
13. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 15.
14. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 126^б. Арк. 28.
15. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 126^б. Арк. 30, 31.
16. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 — січень 1918 рр.). Одеса, 1958. С. 145.
17. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 126^б. Арк. 32.
18. ДАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Спр. 100^а. Арк. 131.

Н. В. АГАФОНОВА

ОСНОВНІ АКЦЕНТИ В ОСВІТНІЙ ПОЛІТИЦІ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (на архівних матеріалах)

Встановлення українськими партіями влади Директорії відбувалося за активної участі представників організованого освітнього руху, правове становище яких за гетьманату часто нагадувало становище часів імперії: переслідування, звільнення, арешти, що були прямим свідченням перемоги антиукраїнського фронту, учасники якого запобігали, навіть, до практики фізичного винищення ідейних опонентів. Так, в ніч на 31 липня 1918 року від руки вбивці загинув І. Стещенко — міністр освіти УНР¹. Мотиви вбивства ілюструє «вітальний лист» надісланий «захисниками» російської школи до міністерства освіти на адресу Синявського, Дорошкевича та ін.: «Прохвосты-мазепинцы, еще так недавно лизавшие зад русскому правительству, задумали уничтожить русскую школу в Малороссии. Но помните, прохвосты-

мазепиці, ширіє суки, що ваша українізація даром вам не пройде — вас жде участь нещасного Эйхгорна і Стешенко. Помніть, собачьи голови: кара Божья настигне вас вскорі, не думайте панувати»².

Прихід до влади Директорії, як відомо, передбачав ренесанс національної ідеї. Орієнтація на інтеграцію національних сил послаблювала практику вирішення нагальних соціальних проблем, породжених процесом дворічних змагань за владу. А історичний досвід доводить, що в момент соціальної загостреності, конфліктності національні ідеї набирають ознак дратівників, що і сталося, по суті, за Директорії, коли спостерігається всезростаюча неузгодженість між пропонованою нею практикою і планованим споживачем — українським суспільством.

26 грудня 1918 р. за наказом Директорії міністром освіти призначено П. Холодного, що поклало початок відновлення роботи комісій у справі єдиної школи та всенародного навчання. Діяльність комісій мала своїм результатом остаточну редакцію проекту програми єдиної школи, за яким процес навчання плановано двоциклическим: основна школа та колегія, Курс основної школи — 8-річний, колегії — 4-річний. За даним проектом у 1919 році діяло лише декілька шкіл на Поділлі³. В регіонах, що були під владою більшовиків реформування школи проводилося за вимогами «Положення про єдину трудову школу», ухваленого Всеросійським виконавчим комітетом 12 вересня 1918 року.

Практиковану за гетьманом централізованість в системі управління освітою, Директорія скасовує затвердженням 24 лютого 1919 року (м. Рівне) законом управління, який передбачав колегіальне керівництво через представників від земств (члени місцевого самоуправління), влади (комісар народної освіти) та організованого учительства (виборні члени учительських спілок).

Але Міністерство освіти за Директорії не відновлює скасовані за гетьманату національні Ради освіти всіх рівнів, що засвідчило часткове ігнорування принципу національно-персональної автономії⁴. Для прикладу, в губерніях плановано лише єдину раду освіти, до складу якої входять представники всіх національностей. Пояснення до звуження прав національних меншин, як свідчать матеріали наради в Міністерстві освіти, у «міжнаціональних проблемах», «національній незгоді», що виникли на черзі дня⁵. Така практика певною мірою підживляла попередню політику Центральної Ради

в даному питанні, де були зрушення і досягнення як на законодавчому рівні, так і практичному: кадастрування населення України, рідна школа для кожної нації, розмежування шкіл між національностями.

Центром ваги, як свідчать архівні матеріали, стає кадрова політика. Так, на нараді за участю міністра освіти І. Огієнка 18 січня 1919 року прийнято рішення «усунути з посад директорів та вчителів» «в зв'язку з демократизацією і націоналізацією». Дане питання зведено в ранг першорядних — адже Радою міністрів визнано, що «причина кризи влади багато залежала від того, що всі люди часів старого режиму остались на своїх посадах»⁶. Керована, більшою мірою почуттям помсти. Директорія вдається до примітивних методів встановлення справедливості у вирішенні кадрових питань. 23 січня 1919 року відповідно до Постанови Директорії звільнено з посад «всіх урядовців підлеглих Міністерству народної освіти інституцій, що були призначені на службу за часи гетьманщини»⁷. Наказом № 83 від 5 липня 1919 року проголошено, що «всі учителі, голови педагогічних рад, директори, інспектори, начальниці та інші служачі, яких було призначено урядом УНР, а під час більшовицького нападу усунуто більшовицьким урядом, негайно повертаються до своїх посад і до виконання своїх обов'язків. Всі учителі, голови педагогічних рад та інші служачі, яких було звільнено урядом УНР, а при більшовицькому урядуванні повернено, негайно усуюються зі своїх посад»⁸.

Рада Міністрів надсилає до Міністерства освіти наказ від 15 липня 1919 року, в якому не просто заперечується, скасовується напрацьоване за більшовиків і гетьманату законодавство в освітній галузі, а й оголошуються недієздатними, видані за означених режимів, «свідоцтва про освіту чи про скінчення шкіл, курсів всіх ступенів і типів». Вони «не визнаються законодайними і не надають ніяких прав для переходу і вступу до других шкіл»⁹. Даний акт, розуміється, аж ніяк не сприяв утвердженню влади Директорії, а лише збільшив, чисельно, опонуючу сторону, додавши до неї, позбавлене прав, учнівство і студенство.

Всезростаючу опозицію ілюструє підбірка архівних матеріалів, яка за Директорії отримала назву «Антинаціоналістичні настрої». Це інформація виключно з місць, що засвідчує «відторгнення» українізації, яка на той час вже не сприймалась навіть в традиційно українських регіонах. Для прикладу, до міністра народної освіти надходить пові-

домлення від Подільського губернського комісара освіти Є. Шириці, який наводить фактичні дані про відкрите шкідництво»: директор Немирівської гімназії Синіцин та учитель Червинський неприховано виступають проти ідеї національної освіти. Червинський, учитель української мови за штатом, на першій лекції заявив учням наступне: «Я вас могу научить прекрасному русскому языку, я вас могу познакомить с белорусским, литовским языком, но этой заборной, базарной, так называемой, украинской мове, я не беру вас научить»¹⁰.

Переживши за гетьманату з боку русифікаторськи настроєної педагогічної громадськості повне ігнорування проблем процесу українізації освітньої галузі, яка розцінювалась як руїна російської культури в Україні; пам'ятаючи панівне положення державних російських шкіл (за того ж гетьманату), що мешкали в розкішних будинках, садибах, мали багаті книгозбірні, (українські ж «ютилися» в непристосованих для занять будинках, часто функціонуючи у 2—3 зміни)¹¹, Міністерство освіти УНР доби Директорії «виготворяє юридичний акт, яким українським гімназіям призначаються певні будинки. Такими будинками можуть бути будинки казенних російських гімназій»¹².

Список «винуватців» «розстрою і перебоїв», що мають місце в практиці державного будівництва, продовжують книги. На засіданні Ради міністра народної освіти від 23 серпня 1919 року заступник міністра К. Григоріїв подає до обговорення проект про виключення з ужитку в Україні книжок і шкільних підручників з державних і приватних бібліотек, «які тенденційно вороже освітлюють національну державну справу»¹³. Учасники наради нагадали, що в часописах такий список надруковано. К. Григоріїв, в свою чергу, вдається до уточнення: то був циркуляр для користування в межах відомства, «а теперішній законопроект передбачає боротьбу з шкідливими впливами книжок і шкільних підручників в загально-державному масштабі»¹⁴.

У процесі обговорення проекту постанови позиція членів Ради була далеко неодностайною. Так, радник С. Сірополко зауважив, що «з приводу життя тих чи інших книг не повинно бути ніяких обмежень. Цей метод старих царських часів ніколи не доводить до добра. Виключенням деяких книжок лише збільшиться їх вартість в очах читаючої публіки. Окрім того, всяка книжка має свою вартість. Я проти виключення яких би то не було книжок з громадських і приватних біб-

ліотек»¹⁴. До позиції С. Сірополка приєдналася С. Русова, та К. Григоріїв продовжував наполягати: «За те, що ми толіруємо ворожі впливи та ворожі книжки, які настроюють населення неприхильно до нас і до національної державної ідеї, ми розплачуємось кров'ю кращих синів нашої землі. Автори, котрих тут жаліють, з боку української державності шкідливі»¹⁴.

М. Шугайвський, член Ради, стояв на платформі К. Григоріїва: «Шкідливі книжки треба нищити, бо вони мають дуже шкідливий вплив на шкільну молодь, а через те підпризму законопроект»¹⁴.

Вагу даного законопроекту визначає той факт, що у дебатованому списку була і Пушкінська «Полтава». Рада постановила: виключити з ужитку школи шкільні підручники і книжки, які вороже і тенденційно освітлюють українську національно-державну справу. І це в період, коли влада Директорії набирає все більше характеристик номінальної.

Із збільшенням відстані між ставкою Директорії і Києвом посилюються репресивні методики упровадження обраної освітньої політики. Після укладення угоди України з Польщею, що дало можливість відновити функції Міністерства народної освіти, проголошено наказ Головного комісара уряду УНР (Лоський) від 27 квітня 1920 р., в якому констатовано ігнорування попередніх розпоряджень уряду щодо вживання української мови в державних установах. З метою усунення даної проблеми керівникам всіх установ наказано «подбати про прийом вчителів української мови (для викладання в установах, організаціях — від автора), причому задля плати учителям робити вичоту з платні всіх урядовців, що не знайомі з українською мовою в слові і на письмі в розмірі 30% оклада, до того часу поки вони цією мовою не володітимуть»¹⁵. Відповідальність за виконання даного наказу покладалась на керівників. Комісар закликав: «...і пропоную тим із них, хто не вважатиме себе в силі виконати цей наказ, заздалегідь податися до демісії»¹⁵.

Аналіз дійсності доводить, що у 1920 році в Україні спостерігався небачений (за визначенням Готалова-Готліба, Г. Гринька, Я. Ряппо) ріст безпритульності, який викликав об'єктивну необхідність посилення уваги до соціального захисту дитинства. Того часу як радянський уряд України розроблює державну програму соціального виховання (забезпечену річним досвідом), Міністерство освіти УНР (яке діє паралельно в даний період), констатувавши «слабке вира-

ження» цього напрямку в освітній галузі, на наказово-розпорядчому рівні забезпечує соціальний захист громадян, що емігрували до Польщі, Чехословаччини, Румунії¹⁶. Урядом УНР розроблено програму. Вона передбачала облік осіб («Бюро біженців з України»), забезпечення їх роботою та матеріальну підтримку¹⁷.

Постановою Директорії засновано притулки для дітей осіб, що емігрували з України з петлюрівською армією¹⁸. Діють школи для інтернованих в таборах Стрільково (Стржалково) і Ланцуті¹⁹. Функціонери означених освітніх установ регулярно надсилають звіти до Кам'янець-Подільська. Директорія продовжує законотворчу діяльність, яка передбачала першочерговість асигнувань на адресу Міністерства народної освіти, що направлялись на допомогу урядовцям і установам за межами України: Петлюрівський мандрівний університет. Педагогічна місія у Відні і т. ін.

Отже, Директорія, запрограмована на відродження національної ідеї, потрапивши у цей час, втрачає здатність моделювати (результативно) практику дій в галузі освіти. Її законодавчо-розпорядча ініціатива набуває все більше характеристик агонії.

ПРИМІТКИ:

1. Білецький Л. І. Стешенко//Вільна Українська Школа: Орган Всеукраїнської Учительської Спілки. К., 1918—1919. С. 2.
2. Вороги і приятелі української школи//Вільна Українська Школа. К., 1918—1919. Т. 1. С. 56.
3. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 122.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2201. Оп. 1. Од. зб. 85.
5. Там само. Ф. 2582. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 10.
6. Там само. Арк. 21.
7. Там само. Од. зб. 4. Арк. 11.
8. Там само. Од. зб. 2. Арк. 105.
9. Там само. Арк. 98.
10. Там само. Од. зб. 5. Арк. 7.
11. Сімашкевич М. Наша «не своя школа»//Вільна Українська Школа. К., 1918—1919. № 6—7. С. 59.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2582. Оп. 1. Од. зб. 3. Арк. 21.
13. Там само. Арк. 38.
14. Там само. Арк. 39.
15. Там само. Оп. 2. Од. зб. 22. Арк. 27.
16. Там само. Од. зб. 66. Арк. 1—72.
17. Там само. Од. зб. 80. Арк. 1—13.
18. Там само. Од. зб. 27. Арк. 1—312.
19. Там само. Од. зб. 94. Арк. 1—21.

ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РУХ ОПОРУ В УРСР В СЕРЕДИНІ 1950-х—1980-х рр.

Значна частина істориків ще здивовано сприймає термінологію «рух опору», «національно-визвольний рух», коли вона вживається у зв'язку з історією України в так звані «хрущовське десятиліття» та період «застою». Науковці ще не домовилися про термін. Поширенішою є характеристика виявив опозиції тоталітаризму та імперському диктатові в Радянському Союзі післясталінської доби як «дисидентство», «дисидентський рух», а носіїв цієї опозиції відповідно називали й називають «дисидентами»¹. Слово «дисидент» (від лат. *dissidentis* — незгодний) — 1) в країнах Західної Європи особа, релігійні погляди якої розходилися з догмами пануючої церкви. 2) Відступник². В 10-томному словнику української мови пояснюється як застаріле, — «віровідступник» (т. 2). В Етимологічному словнику української мови історії слова не знаходимо. Це не випадково. Новітнє «дисидентство» як явище в радянському суспільстві неможливо було без вказівки згори вивчати науковцям та звертати на ньому увагу громадськості. Поширення явища загрожувало системі, й вона це усвідомлювала.

«Дисидентами» в брежневські роки називали окремих осіб за рішуче неприйняття ними догматів пануючої ідеології. Це поняття фактично поширювалося на всіх учасників опозиції, тому й вживають його часто як синонім означення «опозиціонер» чи «учасник руху опору»³. Дослідження питання дає підстави стверджувати про неточність термінології «дисидентський рух», «дисидент» для означення всього розмаїття процесів, пов'язаних з опором системі та осіб, які не погоджувалися з існуючим порядком. По-перше, чимало самих «інакомислячих» не вважали себе «дисидентами» або неохоче називали себе так⁴. По-друге, серед ґрунтовних дослідників поступово переважає тенденція характеризувати події як «рух опору». Першим з них аргументував перевагу терміну «рух опору» М. Прокоп. Він вважав, що назва «дисидентський рух» неповна й навіть невдала, бо дії більшості учасників руху спрямовані набагато далі, ніж лише «непогодження з існуючим ладом й умовами на Україні», бо ті, «хто в Радянському Союзі не погоджуються з диктатурою КПРС, рівночасно видвгають свою власну проекцію суспільно-політичного ладу, а також міжнаціональних взаємин»⁵.

Вітчизняний історик Ю. Курносов вже називає свою працю «Інакомислення в Україні...»⁶. Учасники руху віддавали перевагу терміну «інакомислячий» перед «дисидент». Вдалішою уявлялася назва «правозахисник»,— згадують емігранти,— «в ній звучала «правота»⁷. Але «правозахисниками» були не всі учасники руху. Більшість дослідників умовно вважають правозахисну діяльність лише як течію руху опору (чи дисидентського руху) в Україні. Г. Касьянов в перших своїх розвідках ще не визначається з дефініціями, але в 1995 р. з'являється його книга, в якій автор віддає перевагу терміну «рух опору». Проте, у Г. Касьянова йдеться про рух, як про зміни, еволюцію духовного світогляду частини суспільства, моральне, а потім вже політичне протистояння тоталітарній системі⁸.

Рух опору в Україні має давні традиції. В умовах тривалого перебування її під владою сильних сусідніх держав з певними застереженнями рух опору можна ототожнювати з національно-визвольним, національним рухом, а під останнім більшість дослідників розуміє і національне відродження⁹. Отже, розвиток руху опору в післясталінській Україні знаменує чергове національне відродження. Щоб відокремити зазначені роки від попередніх традицій, назвемо їх **останнім періодом** руху опору в Україні (серед. 1950-х — поч. 1990-х рр.). Автор зробив першу спробу виділити етапи в цьому, сподіваємося, останньому періоді, продовжив спостереження А. Камінського, що поділяє період на цикли за активізацією репресивних заходів проти учасників руху опору¹⁰. Щодо хронологічних рамок цього періоду. Поширеними є дві точки зору стосовно його початку. 1. А. Жуковський, О. Субтельний, Ю. Зайцев, Ю. Курносов, ін.— серед. 1950-х рр.¹¹, 2. Г. Касьянов, І. Курас. ін.— 1960-ті рр.¹². Більшість закінчують період 80-ми роками.

Перші спроби осмислення руху опору в Україні зазначеної доби з відомих причин почалися на Заході. Поштовхом до цього було налагодження з середини 60-х рр. системи передачі з СРСР повідомлень про репресії, «захалавної» літератури тощо. Події висвітлюються в передачах українських редакцій радіо «Свобода», «Голос Америки». Передусім, це були повідомлення про репресії, хронологія подій, політична публіцистика. Особливо велику роль в поширенні інформації про події в Україні відіграє часопис «Сучасність», а також «Визвольний шлях», пресова служба УГВР, видавництва «Сучасність», «Пролог», «Смолоскип» та інші. З'являють-

ся публікації з приводу різних подій в Україні, статті, зокрема, С. Олійника про боротьбу на Україні на тлі рухів за свободу в світі, З. Семеніва та А. Камінського про «справу юристів», Я. Білінського про книгу І. Дзюби, політичні сподівання дисидентів в Україні, Б. Боцюрківа про інтелектуальне дисидентство та інші¹³.

Проте науково-аналітичних праць було небагато. Серед них треба згадати публікації М. Прокопа, А. Камінського, Б. Кравціва, І. Кошелівця, О. Зінкевича. М. Прокоп — «один з найкращих знавців визвольних рухів у новітній історії України»¹⁴, автор праці «Україна і українська політика Москви» (1956, 1981), редактор збірки «Українська інтелігенція під судом КГБ» (1970), автор багатьох статей про національні проблеми в СРСР, підіймає питання про учасників руху «із соціологічного погляду», терени вияву руху, його програмові ідеї, позицію і еволюцію лідерів. Ряд публікацій присвячує демократичному рухові в СРСР, російському рухові та його відношенні до неросійських народів¹⁵. А. Камінський — американський політолог, автор праць «На новому етапі» (1965), «За сучасну концепцію української революції» (1970), збірки есеїв, багатьох статей. Звертає увагу на проблеми стратегії і тактики боротьби, російської політичної ментальності, безідейності радянської служлої бюрократії, пошуку паралелей сучасної ситуації з подібними у минулому, імперської політики Москви з політикою інших імперій, зв'язку дисидентського руху з армією, циклічності репресій та інші¹⁶. Б. Кравців, та І. Кошелівець багато уваги надають процесам, що відбуваються в українській літературі. Подається аналіз умов її розвитку, фактів брутального ставлення до окремих літераторів, «прогромаництва», робляться екскурси в історію становлення української радянської літератури та визначаються перспективи її подальшого розвитку¹⁷. Мабуть першим з дослідників почав вивчати витoki шістдесятництва та дав ґрунтовий аналіз творчості його найяскравіших представників І. Дзюби та І. Світличного О. Зінкевич. Він і в подальшому уважно стежить за умовами творчої праці в Україні, упорядковує і редагує величезну кількість документальних матеріалів про діячів руху¹⁸.

Рух опору стає предметом і академічної зацікавленості. 22—23 жовтня 1971 р. у Мек-Мастерському університеті в місті Гамільтоні біля Торонто відбулася міжнародна наукова конференція на тему «Рух опору в Радянському Союзі».

Серед доповідачів було двоє професорів-українців Б. Бощорків та Р. Шпорлюк. Перший звернув увагу на український релігійний рух опору, другий — на дисидентство серед неросійських народів СРСР¹⁹. Однією з перших ґрунтовних праць стала книжка англійського дослідника Д. Берча «Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 року»²⁰. Автор розглянув структуру, склад, методи діяльності й програмові засади руху опору в Україні. Спирається головним чином на матеріали самвидаву, але дослідження досить об'єктивне і змістовне. Закінчує автор песимістичними прогнозами: головним результатом руху опору стала репресивна реакція на нього з боку влади, а тому й перспективи бачилися не кращими (писалося це ще напередодні «генерального погрому» 1972 р.)²¹. У 1980 р. вийшла книга дослідника із США К. Фармера «Український націоналізм у післясталінську еру»²². В дослідженні (241 стор.) аналізується період з 1957 до 1972 року. Дається детальний аналіз прагнень радянських українців 60-х років, особливо, коли йдеться про боротьбу за оборону мови, літератури, національної культури взагалі, але недостатньо надається уваги політичним процесам в Україні. Автор аналізує демографічний і фаховий склад учасників руху опору, використовує майже всі доступні джерела. В 1983 р. побачила світ збірка статей «Україна після Шелеста» за редакцією дослідника руху опору в Україні Б. Кравченка. Р. Сольчаник (в цій збірці) розглядає політику партії в національному питанні, Б. Нагайло — процес придушення правозахисного руху, М. Шкандрій — події у видавничому та організаційному житті літераторів. В кінці Б. Кравченко аналізує доступні статистичні дані й дає свої власні оцінки деяких національних характеристик населення²³. А через два роки з'являється його ж монографія «Соціальні зміни й національна свідомість в Україні ХХ століття» з ґрунтовим аналізом причин виникнення руху опору в Україні, його демографічної, фахової, національної і територіальної структури²⁴. Одним із найскурпульозніших досліджень проблеми є монографія Я. Білоцерковича «Дисидентство Радянської України: дослідження політичного відчуження». Автор аналізує й попередні етапи боротьби, пов'язуючи з ними рух опору післясталінської доби, дає класифікацію типів і проявів незгоди, простежує формування поглядів відомих діячів руху²⁵. Виразно відрізняються від інших неординарністю мислення і підходами до проблеми

публікації І. Лисяка-Рудницького — «людини дисципліни думки»²⁶.

На Заході вийшли праці й російських авторів з неупередженою оцінкою як руху опору в Україні, так і окремих його діячів. Не, передусім, книга Л. Алексеевої «История инакомыслия в СССР», статті Е. Ільїної та інших²⁷. Західні дослідники зробили вагомий внесок у вивчення руху опору в післясталінській Україні, але це студії «по гарячих слідах». Головною їх вадаю є брак архівних матеріалів, певна однобічність у висвітленні подій, неможливість (з об'єктивних причин) використати всю джерельну базу, науковий потенціал авторських колективів і інституцій.

ПРИМІТКИ:

1. Див.: Rudnytsky Ivan L. The Political Thought of Soviet Ukrainian dissidents//Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 477—487; Дисидентський рух 60—80-х років ХХ ст. в Україні//Короткий довідник з історії України/І. Курас, М. Багмет, І. Фельков та ін. К., 1994; Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України. 1995. 21 березня; та ін.

2. Словник іншомовних слів. К., 1974.

3. Див.: Зайцев Ю. Вказана праця.

4. Див.: Дзюба І. З відстані чвертьстоліття//Вітчизна. 1990. № 8. С. 89—107; Вайль П. Генис А. 60-е. Мир советского человека. М., 1996. С. 176.

5. Див.: Прокоп М. Анатомія українського руху опору//Його ж. Напередодні незалежної України. Н.-Й., Львів, 1993. С. 309—320.

6. Курносов Ю. Инакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). К., 1994.

7. Див.: Вайль П. Генис А. Вказана праця. С. 176.

8. Див.: Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці//Віче. 1994. №№ 10, 11; Його ж. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995. С. 4.

9. Див.: Колесник І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії//Записки історичного факультету. Вип. 1. Одеса, 1995. С. 69.

10. Камінський А. Шестилітки КГБ в національній політиці Кремля//Сучасність (далі — Суч.) 1979. № 7—8. С. 128—134; Фесик О. Місце Української Гельсінської Групи в національно-визвольному русі України//Народний Рух України: місце в історії та політиці. Одеса, 1996. С. 43—44.

11. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1993. С. 137; Зайцев Ю. Вказана праця; Коваль М., Кульчицький С., Курносов Ю. Історія України. К., 1992. С. 390.

12. Див.: Касьянов Г. Вказана праця; Короткий довідник з історії України. К., 1994. С. 73.

13. З приводу процесу над Погружальським//Суч. 1965. № 2. С. 78—83; Знищення вітражу Т. Шевченка в Київському університеті//Суч. 1965. № 6. С. 104—107; Олійник С. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу в світі//Суч. 1969. № 2. С. 89—106; Се-

- менів З. Терор, про який заговорив тепер світ//Суч. 1968. № 3. С. 70—76; Камінський А. З приводу справи юристів//Суч. 1968. №3. С. 77—84; Білінський Я. Публіцистична мужність і висока якість//Суч. 1969. № 7. С. 110—113; Його ж. Political aspiratsion of Dissenters in Ukraine//Український історик (далі — УІ). 1978. № 1—3 (57—59). С. 30—39; Бошюрків Б. Intellektual Dissent in Contemporary Ukraine//УІ. 1972. № 1—2 (33—34). С. 146—147.
14. Кедрин І. Про книжку і її автора//Прокоп М. Вказана праця. С. 7.
15. Прокоп М. Вказана праця. С. 123—507; Його ж. XXIV з'їзд КПРС і національне питання//Суч. 1971. № 6. С. 80—93; Його ж. Україна, її сусіди і меншості//Суч. 1973. № 10. С. 95—108; Його ж. Ще про «Програму демократичного руху Радянського Союзу» і про «російську націю»//Суч. 1970. № 11. С. 100—105; Його ж. НТС і неросійські народи//Суч. 1971. № 5. С. 100—110 та ін.
16. Камінський А. Вказані праці; Його ж. Імперіальні паралелі//Суч. 1971. № 2. С. 115—125; Його ж. Дисидентський рух і Радянська Армія//Суч. 1973. № 6. С. 83—97; Його ж. Чи тільки підпілля?//Суч. 1983. № 11. С. 51—57 та ін.
17. Див.: Кравців Д. Під прапором погромництва//Суч. 1973. № 5. С. 35—50; Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. Мюнхен, 1965 та ін.
18. Зінкевич О. З генерації новаторів. Балтимор, 1967; Його ж. Цензура на Україні в час перебудови...//Слово. Зб. 12. Н.-Й., 1990. С. 146—156; Українська Гельсінська Група. 1978—1982. Документи і матеріали. Торонто, Балтимор, 1983. 998 с. та ін.
19. Міжнародна конференція про рух опору в Радянському Союзі//Суч. 1972. № 3. С. 123—124.
20. Birch J. Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. London, 1971.
21. Касьянов Г. Незгодні... С. 6.
22. Farmer Kenneth T. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era... London, 1980.
23. Ukraine after Shelest. Edmonton, 1983.
24. Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Edmonton, 1985.
25. Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of Political Alienation Boulder and London, 1988.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. К., 1994.
27. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс, М., 1992; Ільїна Е. Післямова перекладача до книжки Михайла Осадчого «Більмо»//Суч. 1979. № 7—8. С. 135—139 та ін.

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Т. Н. ПОПОВА, В. Б. ПАНАСЮК

ОБ ИНФРАСТРУКТУРЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Термин «инфраструктура» (intra — нижнее, structura — строение) с середины 1950-х гг. был введен американскими экономистами, которые позаимствовали его из военного лексикона для обозначения условий, необходимых для развития экономики¹. В 70—90-е гг. эта терминология получила широкое распространение в экономических исследованиях. Проблемы инфраструктуры изучались в разных аспектах: функциональном, структурном, региональном². Вместе с тем, в литературе не сложилось единого мнения о сущности, месте, роли инфраструктуры в общественном производстве. В энциклопедических изданиях констатировалось: «Под инфраструктурой стали понимать совокупность отраслей и видов деятельности, обслуживающих как производственную, так и непроизводственную сферу экономики с целью создания основы и фундамента для нормальной деятельности... но все же конкретное содержание инфраструктуры остается расплывчатым и спорным»³.

При всем многообразии дефиниций инфраструктуру рассматривают как сложную, многогранную и комплексобразующую систему, обладающую большим числом «генетических и каузальных зависимостей»⁴. В связи с этим некоторые авторы считают, что «правильнее было бы именовать данное понятие инфрасистемой, однако традиция уже настолько крепко связала это с термином «инфраструктура», что изменить такое положение трудно»⁵. Эволюция в понимании инфраструктуры характеризовалась переходом от признания ее как некоей нерасчлененной целостности к утверждению дифференцированного подхода. Один из вариантов последнего — выделение в инфраструктуре ряда аспектов: материально — производственного, социально — институционального и персонального⁶. При всей вариативности подходов главная, смысловая нагрузка этого понятия — обеспечение, обслуживающая сфера какого-либо вида деятельности⁷.

С 80-х гг. проблемы инфраструктуры стали объектом науковедческих исследований и этот термин вошел в лексикон историографов. В специальной литературе под инфра-

структурой науки стали понимать «совокупность обслуживающих ее видов деятельности, использующих материально-технические, информационные, трудовые и финансовые ресурсы»⁸. Обслуживая научное производство, инфраструктура науки во многом взаимосвязана с инфраструктурой всего общественного производства и имеет иерархическое строение, т. к. разделение общественного производства на структурообразующие отрасли и инфраструктуру происходит в рамках общего, частного и единичного разделения труда, а также в таких его формах, как отраслевое и территориальное разделение труда. В связи с этим демаркация инфраструктуры связана с трудностями, обусловленными наличием многих признаков ее ограничения. В числе этих признаков: 1) вид удовлетворения социально-экономических потребностей (содержание основного производства); 2) уровень общественного разделения труда (общее, частное, единичное); 3) форма разделения труда (отраслевое, территориальное). Эти критерии как классификационные признаки выделения инфраструктуры позволяют определить ее типичные образования: 1) инфраструктура общественного производства — магистральная; 2) инфраструктура сферы деятельности — отраслевая или региональная; 3) инфраструктура предприятия, объединения, учреждения (локальная, внутриведомственная). Используя те же принципы, рассматривают инфраструктуру науки: 1) в рамках общего разделения труда это будет инфраструктура отрасли «наука и научное обслуживание»; 2) частного — инфраструктура отраслевой и академической науки; 3) единичного — инфраструктура научного учреждения, организация, объединения⁹.

Проблема разделения труда в науке еще малоизучена. Существует разнообразная классификация видов и форм разделения труда в сфере научной деятельности¹⁰. В науковедческой литературе в зависимости от «образа» науки (как системы знаний или особого рода производства) выделяют типы разделения труда: 1) разграничиваются представители отдельных отраслей знаний, дисциплин, направлений, участников научных проектов и др.; 2) по видам деятельности различают теоретическую, прикладную и экспериментальную научную деятельность; 3) по результатам научной деятельности грань проходит между трудом, генерирующим новое знание; трудом, обеспечивающим решение практических задач, и трудом по обеспечению и обслуживанию научного процесса¹¹. В качестве главных признаков, выделяющих ин-

фраструктуру из системы общественно организованного научного труда, называют два: 1) инфраструктура представляет труд обеспечивающий; 2) в связи с этим, результаты труда инфраструктуры, минуя фазу собственно исследовательского цикла, непосредственно в виде целесообразной деятельности удовлетворяют ту или иную потребность научного производства, обеспечивая тем самым успешное его проведение, но не выступая в форме нового научного результата. Поэтому и «состав инфраструктуры по функциональным группам работающих включает управление, научное, техническое, производственное и хозяйственное обслуживание»¹². Потребность науки становится одним из основных факторов, определяющих образование научной инфраструктуры. Поэтому инфраструктура часто создается на основе соединения различных, но необходимых для проведения научных исследований видов деятельности, которые являются чужими по отношению к собственно научному процессу действиями. В зависимости от уровня функционирования инфраструктуры меняется и состав ее элементов¹³.

Историки исторической науки «вышли» на проблему инфраструктуры через проблему факторов исторической науки. В процессе разработки теоретико-методологических вопросов историографии в 60—80-е гг. в научном сообществе историографов сложилось понимание различных групп факторов, влияющих на развитие исторической науки (вне зависимости от того, применялся ли сам термин «фактор» и при наличии значительного диапазона в их содержании и рубрикации). М. В. Нечкина выделяла «общие условия» и «главные стороны развития исторической науки», включая во второе понятие — «изменение в организации научной работы». А. М. Сахаров — «специфические условия» развития исторической науки, к которым относил: систему научных учреждений и исторического образования, подготовку кадров историков, условия использования исторических материалов, возможности публикации исторических трудов и распространения исторических знаний, индивидуальную исследовательскую работу — ученых — научную деятельность и др. Н. А. Ерофеев рассматривал общественные потребности и деятельность ученых (как «силы», которые «движут» исторической наукой) и внутренние закономерности самой науки (в т. ч. — уровень организации науки и др.). Н. В. Ефременков организацию науки, включая подготовку кадров и деятельность исторической периодики, выделял как один из четырех ком-

понентов, детерминирующих развитие науки. Л. Е. Кертман ввел понятие «частных историографических процессов», в содержание которых включал изменения в кадровом составе ученых, научных учреждений и принципов организации науки, относя их к «внутренним» процессам развития науки¹⁴. Триада факторов (предметное содержание самой науки, социально-экономические и культурно-исторические условия и личные особенности ученого) была характерна для концепции науки ряда ученых¹⁵.

И. Д. Ковальченко одним из первых ввел в историографическую литературу термин «инфраструктура»: «Важное значение имеет та, если можно так сказать, инфраструктура, в условиях которой развивается наука. С одной стороны, это — наличие, система подготовки и квалификация кадров, материальная база, возможности введения в научный оборот и внедрения в практику результатов научных исследований, организация науки и т. п., с другой — факторы, определяющие сам исследовательский процесс»¹⁶. Более четкое понятие «инфраструктура» было представлено в исследованиях Д. -П. Урсу: «Успешное функционирование любой современной науки, и в том числе — исторической, невозможно без существования широкой сети исследовательских учреждений, научных обществ и периодических изданий, без наличия национальных кадров ученых высокой квалификации. Эта совокупность материальных, организационных и людских ресурсов составляет внутреннюю структуру (инфраструктуру) науки, которая, как и сама наука, проходит длительный и сложный путь становления. Предметом истории исторической науки является не только раскрытие процесса исторического знания, его закономерностей, смены теоретических концепций, но также изучение эволюции форм и методов организации научных исследований, жизни и деятельности отдельных ученых»¹⁷.

Таким образом, в литературе сложились два принципиальных подхода к пониманию содержания термина «инфраструктура науки». В науковедении в традициях экономических наук инфраструктура науки рассматривается как специфический вид сервисной деятельности, то есть это не собственно наука, но лишь условия ее обеспечения, сфера обслуживания, система компонентов, функционально нацеленных на поддержание жизнедеятельности самой науки, научного творчества. В связи с этим «дистанцированием» инфраструктуры науки от самой науки и ее субъекты — ученые-

исследователи выводятся за пределы понятия инфраструктуры. Второе понимание инфраструктуры науки, спонтанно складывающееся в сообществе историков исторической науки — историографов предполагает рассматривать инфраструктуру науки в комплексе «внутренних» условий развития самой науки, составляющих сам процесс ее развития.

Логическая схема инфраструктуры исторической науки должна не просто отражать условия ее развития, как системы материальных, организационных и людских ресурсов, но и представлять собой как «овеществленные» подсистемы материально-производственных и персональных ее аспектов, так и «не овеществленные» (не материализованные), т. е. социально — институциональные. Если к первым можно отнести: материально-техническую базу исторической науки ее финансовую систему, технические средства, различные исторические учреждения, архивные и библиотечные фонды, людей — кадры науки и проч, то ко вторым — системы социальных институтов, регламентирующих деятельность исторических учреждений, научных сообществ и индивидуальную научную работу. Основываясь на историографическом багаже в разработке данного вопроса, инфраструктуру исторической науки можно рассматривать как систему второго уровня историографического процесса, первым уровнем которого выступает когнитивная система¹⁸. Инфраструктурная система в качестве своих компонентов включает относительно самостоятельные «подсистемы»: научное общество историков-профессионалов; система организации науки, исторического образования; система архиво- и книгохранилищ; доступность источников и условия работы с ними; система издания научной продукции; историческая периодика; система внедрения в практику результатов научных исследований; материально-экономическая база науки; система информационных служб и др. Номенклатура компонентов инфраструктуры исторической науки имеет подвижные грани и ее содержание может корректироваться в зависимости от разработки основного понятия «историографический процесс», от «образа» самой исторической науки.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. В военных науках этот термин означает комплекс тыловых сооружений, обеспечивающих действие вооруженных сил.

2. См.: Козак В. Е. Непроизводственная сфера, вопросы теории. К., 1979; Непроизводственная сфера СССР, М., 1981. Хомелянский Б. Н. Современные тенденции развития социально-экономической инфраструк-

туры//Изд. АН СССР. Сер. Эконом. 1979. № 1; Развитие производственной инфраструктуры стран-членов СЭВ и проблемы их сотрудничества в этой области: Реф. сб. М., 1980; Одесса: город—агломерация—портово-промышленный комплекс. Одесса, 1994 и др.

3. БСЭ. Т. 10. С. 338—359.

4. Носова С. С. Социалистическая инфраструктура в воспроизводственном процессе. М., 1984. С. 40.

5. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология. М., 1977. С. 111.

6. См.: Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура: сущность и пути развития. М., 1980; Jochimsen R. Theorie der Infrastruktur. Tübingen, 1966; Rau G. F. Development and Planing of Infrastrukture' Long Range Planing. 1977. Vol. 4. № 2. Pp. 47—54.

7. Семенкова Т. Инфраструктура и сфера услуг//Мировая экономика и международные отношения. 1971. № 3; Hirschman A. The Strategy of Economic Development. Nern Haven, 1958.

8. См.: Кореланов Е. Н. Материальная инфраструктура науки в СССР: Аналитический обзор. М., 1984; Жамин В. А. Предисловие//Шульгина И. В. Инфраструктура науки в СССР. М., 1988. С. 3.

9. Шульгина И. В. Инфраструктура... С. 25—26.

10. См.: Келле В. Ж. Институционные аспекты науки как факторы ее развития//Социологические исследования. 1981. № 4; Вааль Д. Разделение труда и организация сотрудничества в научно-исследовательских коллективах//Социологические проблемы научной деятельности. Л., 1978; Бараусова Л. Д. Основания разделения труда в науке. Источники и движущие силы научно-технического прогресса//Научно-техническая революция и общественные науки. Л., 1978. Вып. 2; Мирская Е. З. Разделение труда в науке//Проблемы деятельности ученого и научных коллективов. М., 1969; Кугель С. А. Профессиональная мобильность в науке. М., 1983 и др.

11. См.: Шульгина И. В. Инфраструктура... С. 35—36.

12. Там же. С. 50—51, 121.

13. Там же. С. 29.

14. См.: Нечкина М. В. О периодизации истории советской исторической науки//История СССР. 1960. № 1. С. 81; Очерки истории исторической науки в СССР. Т. IV. М., 1966. С. 12; Сахаров А. М. Методология, история и историография. Ст. и выступ. М., 1981. С. 115—120; Ерофеев Н. А. К вопросу о предмете и задачах историографии//Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки: Межвузов. тематич. сб. Калинин, 1980. С. 8; Кертман Л. Е. Историографическая ситуация//Там же. С. 25.

15. См.: Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли. М., 1988. С. 77—78; Райнов Т. И. О типе разностороннего ученого//Соц. реконструкция и наука. 1934. Вып. 10. С. 114—115; Ярошевский М. Г. Структура научной деятельности//Вопросы философии. 1974. № 11; Холтон Дж. Тематический анализ науки. М., 1981 и др.

16. Ковальченко И. Д. Методы научного исследования. М., 1987. С. 4; Методологические и теоретические проблемы... С. 19.

17. Урсу Д. П. Современная историография стран Тропической Африки (1960—1980 гг.): Автореф. дис. докт. ист. наук. М., 1984. С. 17.

18. См.: Попова Т. Н. О понятии «историографический процесс»//Исторія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. Вип. 1. Харків, 1995. С. 45—59.

МОДЕЛЬ ИСТОРИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Т. Н. ГРАНОВСКОГО

Творчество Т. Н. Грановского неоднократно становилось предметом специального исследования как в российской, так и в советской историографии¹. При этом акцентировалось внимание на роль Т. Н. Грановского в развитии российской исторической мысли, на его общественно-политические позиции, довольно подробно анализировались его методологические и специально — исторические взгляды. Но одна проблема до сих пор оставалась без внимания — это системность взглядов Т. Н. Грановского, понимание им истории как целостной, внутренне связанной (как онтологически, так и гносеологически) системы. По сути, взгляды Т. Н. Грановского на историю представляли собой логически стройную **модель истории**. Раскрытию этой модели и посвящена данная работа.

Обсуждение поставленной проблемы имеет еще и ту ценность, что творчество Т. Н. Грановского приходится на период, когда принцип развития, принцип историзма выходит на первый план не только в общественных, но и в естественных науках². Сами историки начинают всерьез рассматривать свою деятельность как научную и пытаются выработать критерии научности истории³. И Т. Н. Грановский был одним из первых в российской историографии, кто стал заниматься этими проблемами.

Т. Н. Грановский находился под влиянием философских идей романтизма и в основе его исторических взглядов лежали философские концепции немецких романтиков. Поэтому, прежде чем рассматривать собственно исторические взгляды Т. Н. Грановского, необходимо в общих чертах раскрыть основные принципы немецкой романтической философии. Эти принципы можно разбить на три группы: онтологические, гносеологические и принципы практико-преобразовательной деятельности Человека. К числу онтологических принципов можно отнести следующие принципы: 1. Принцип всеединства мира: мир един, бесконечен, целостен и не разделен в своей сущности; все различия, все противоположности снимаются в этом мировом всеединстве. 2. Понятие Абсолютного Я = Бога = Мирового Духа, как сущности, как носителя мирового всеединства: «все в Боге»; видимые нам вещи суть лишь проявления, акциденции Мирового Духа, поэтому «Бог

во всем». 3. Принцип историзма или развития: Мировой Дух является нам в материальных вещах как нечто развивающееся в определенном направлении, к определенной цели. Цель эта — Абсолютное Я, сам Мировой Дух. Говоря другими словами, Мировой Дух предстает перед нами как развивающийся от самого себя к самому себе через материальный мир, природу, через свои проявления. 4. Принцип закономерности развития в сочетании с принципом абсолютной свободы воли Мирового Духа: материальный мир, природа развивается по определенным законам, но законы эти задает Мировой Дух, который в этой своей функции законодателя (как, впрочем, и в других) абсолютно свободен. 5. Принцип единства и борьбы противоположностей в сочетании с принципом отрицания, как главный движитель развития: Мировой Дух, чтобы предстать перед нами в качестве развивающегося, должен разделить в самом себе на два противоположных начала, борьба этих двух противоположных начал, отрицание Абсолютным Духом самого себя как Абсолюта и является главным условием его проявления для нас. Но одновременно, чтобы сохранить себя как Абсолютный Дух, он должен сохранить себя в своей противоположности, как ее сущность, поэтому окончательный продукт Абсолютного Духа есть отрицание первого отрицания, тождество, единство, снятие противоположных начал в конечном продукте.

К числу гносеологических принципов можно отнести следующие принципы: 1) требование рассматривать свой объект как целое, единое во всех своих проявлениях; 2) требование рассматривать целое в его развитии, в его истории; 3) требование рассматривать развитие как борьбу и единство противоположностей, как непрерывный процесс отрицания отрицания; 4) требование рассматривать развитие целого, исходя из его сущности, абсолюта. Отсюда основной метод — дедукция; 5) требование постижения сущности объекта путем непосредственного проникновения в нее. Отсюда повышенное внимание к гению, интуиции, откровению и т. п.

И, наконец, принципы практико-преобразовательной деятельности Человека: 1) понятие идеала как цели, к которой должен стремиться в своей практической деятельности человек. Отсюда, требование рассматривать реальный мир, относится к нему с точки зрения идеала, в том числе и иронично, т. е. не воспринимать реальный мир как нечто абсолютное, наивысшее, наилучшее; 2) требование рассматривать практическую деятельность человека как акт свободного творче-

ства, творения мира в соответствии с идеалом. Отсюда, повышенное внимание к искусству, поэзии, литературе как формам свободной творческой деятельности человеческого Духа.

Т. Н. Грановский начинает построение своей модели истории с положения, что процесс общественного развития есть этап в общем процессе саморазвития Абсолютного Духа. Отсюда им делается несколько основополагающих выводов. Во-первых, исторический процесс есть целенаправленный, прогрессивный процесс. Конечная цель — самопознание Абсолютным Духом самого себя. А поскольку на этапе общественного развития самопознание Абсолютного Духа осуществляется через самопознание Человека, то исторический процесс определяется как все более углубляющийся, все более совершенствующийся процесс познания Человеком самого себя⁴. Во-вторых, поскольку процесс саморазвития Абсолютного Духа и самопознания Человека не завершен, то и конечная цель пока не может быть определена с абсолютной достоверностью. Поэтому история не должна подчиняться логическим схемам философов истории, ибо эти схемы являются сами лишь частью общего процесса самопознания, а не взгляд на этот процесс со стороны. Исходным материалом для историка должен служить сам исторический процесс, а не абстрактные логические схемы. Историк должен восходить от частного к общему, а не наоборот⁵. Но это не значит, что историк может абсолютно отвлечься от господствующих философских систем. Так или иначе эти системы неизбежно будут оказывать влияние на его построения, ибо каждый начинает исследования с наиболее общих идей, определяющих его общий взгляд на науку⁶. В-третьих, исторический процесс есть закономерный процесс. Но это не значит, что в истории господствует фатализм, ибо законы истории имеют две стороны: свободную творческую деятельность Духа и внешние условия, в которых действует человеческий Дух. И законы истории могут быть поняты лишь как сочетание этих двух сторон исторического процесса⁷. В-четвертых, все законы, как естественные, так и общественные подчиняются одному высшему закону — закону борьбы противоположных сил, которая разрешается в конечном результате этой борьбы, снимающем прежние противоположности. Но в природе этот процесс совершается как однообразное круговращение, а в истории — как спиралевидное развитие, ибо на каждом новом витке истории в борьбу вступают новые силы и из их борьбы исходят вечно новые результаты⁸. И, наконец, в-пя-

тых, поскольку исторический процесс — этап целостного процесса саморазвития Абсолютного Духа, то и он сам должен рассматриваться как целостный процесс. То есть, объектом исторического исследования должно быть все человечество в целом, или, говоря другими словами, история как наука — это всеобщая история, а не история отдельных народов⁹. Но всеобщую историю необходимо отличать от всемирной истории. Всемирная история рассматривает историческое познание как механическое накопление фактов и расположение их в пространственно-временной последовательности, а всеобщая история рассматривает человечество как единый, целостный, развивающийся организм¹⁰. Таким образом, Т. Н. Грановский определяет историческую науку как всеобщую историю, имеющую своим предметом прогрессивный закономерный процесс развития человеческого Духа, т. е. процесс все более углубляющегося, все более совершенного познания Человеком самого себя, который по своему внутреннему содержанию проявляется как постоянная борьба противоположных сил, а по форме — как спиралевидный процесс развития всего человечества, как единого организма.

Определив таким образом историческую науку, Т. Н. Грановский далее конкретизирует предмет исторического познания. Во-первых, предметом исторического исследования должны стать переломные эпохи в истории человечества, периоды, где наиболее ярко, в наиболее концентрированной форме проявляется борьба противоположных сил, великие перевороты, которыми начинаются новые циклы развития¹¹. Во-вторых, поскольку человечество представляет собой не механическую сумму его частей, а единый целостный организм, пронизанный единым человеческим Духом, то предметом исторического исследования должны становиться те народы, в истории которых наиболее ярко проявляется Дух человечества, народы, являющиеся носителями общественного прогресса. История остальных народов не имеет для историка существенного значения¹². Однако и народ представляет собой не механическую сумму частей, а единый целостный организм, пронизанный единым народным духом, являющимся движущей силой народной истории. Поэтому и предметом исторического исследования должен стать дух того или иного народа. Но сущность духа сама по себе непроницаема, таинственна, поэтому дух народа может быть познан лишь через его проявления — дела народа, его судьбы, учреждения, религию, язык, искусство и т. п.¹³. По своему внутренне-

му содержанию народного духа, как и духа общечеловеческого, есть процесс постоянной борьбы противоположных сил и на ту борьбу должно быть прежде всего направлено внимание историка¹⁴. Но кроме того, история народа совершается не произвольно, а по вполне определенным законам, в формировании которых вынужден действовать народный дух. Среди этих условий одну из важнейших ролей играют географические условия¹⁵. Для раскрытия сущности народного духа, границ, которых достигали народы в своем развитии, немаловажное значение имеет и антропология¹⁶. Среди форм народной жизни главенствующая роль в раскрытии народного духа принадлежит церкви и государству. Государство есть путеводная нить в истории народа, но содержание свое он получает от других духовных сил, именно от религий, в которых дух народа гораздо непосредственнее и чище отражается¹⁷. В целом же история народа, как и жизнь человека, представляет собой процесс, проходящий несколько стадий в своем развитии. В младенчестве жизнь народов, связанная природой, обычаем, верой, течет тихо и однообразно в рамках родового строя. Историческое время открывается переходом из юности к возмужалости, пробуждением духа и природы, началом борьбы возникающих противоположных сил, результатом которой становятся сменяющие друг друга разнообразные формы народной жизни. С непрерывно ускоряющейся быстротой повторяются эти переходы от периодов спокойного образования к переворотам, разрушающим старые формы и создающим новые, до тех пор, пока не наступит время, когда истощенные силы перестанут производить новые формы и содержать в порядке уже существующие. Тогда наступает старость народа. Народ, дошедший до такой степени, может обновиться только через принятие нового начала жизни¹⁸. И, наконец, в истории человечества чрезвычайно важна роль выдающихся личностей. В великих людях необходимо видеть «избранников Провидения, призванных на землю совершить то, что лежит в потребностях данной эпохи, в верованиях и желаниях данного времени, данного народа»¹⁹. При изучении каждого великого человека мы должны обращать внимание на три обстоятельства: его личность, почву, на которой он вырос, и время, в которое он действовал²⁰.

Такова была модель истории, предложенная Т. Н. Грановским в качестве основы развития исторической науки.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. См.: Ветринский Ч. (Чешихин В. Е.). Грановский и его время. 2-е изд. СПб., 1905; Каменский З. А. О воззрениях Т. Н. Грановского на исторический процесс//Известия АН СССР. Серия истории и философии. 1946. Т. 3. № 6. С. 489—496; Кертман Л. Е. Эволюция исторических взглядов Т. Н. Грановского//Наукові записки Київського державного ун-ту. 1947. Т. 6. Вип. 1. С. 91—126; Асиновская С. Из истории передовых идей в русской медиэвистике: Т. Н. Грановский. М., 1955; Грановский Тимофей Николаевич: Библиография (1828—1967). М., 1969; Гутнова Е. В., Асиновская С. А. Грановский как историк//Грановский Т. Н. Лекции по истории Средневековья. М., 1987. С. 336—362 и др.
2. См.: в области астрономии — Лапласа, в области геологии — Лайеля и Стеффенса, в области физики — Риттера и Гюльзена, в области биологии — Сент-Илера и Дарвина и др.
3. Попытки до этого времени рассматривать историю как науку носили спорадический характер и не превращались в традицию, в непрерывный систематический процесс.
4. Грановский Т. Н. Курс лекций по Древней истории 1848/49 гг.//Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья. М., 1987. С. 310, 313; Грановский Т. Н. Курс лекций по средней истории 1848/49 гг.//Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья. М., 1987. С. 239—240.
5. Грановский Т. Н. Курс лекций по истории средних веков 1839/40 гг.//Лекции Т. Н. Грановского по истории средневековья. М., 1961. С. 41—42.
6. Там же. С. 42.
7. Грановский Т. Н. О современном состоянии и значении Всеобщей истории//Грановский Т. Н. Сочинения. Изд. 3-е, дополненное. Ч. 1. М., 1892. С. 18—23.
8. Грановский Т. Н. Курс лекций по истории средних веков 1839/40 гг... С. 43—44.
9. Грановский Т. Н. Курс лекций по Древней истории... С. 299, 307—313.
10. Там же; Грановский Т. Н. Курс лекций по истории средних веков 1839/40 гг... С. 43—44.
11. Там же. С. 43—49.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Грановский Т. Н. О современном состоянии и значении Всеобщей истории... С. 12.
16. Там же.
17. Грановский Т. Н. Курс лекций по истории средних веков 1839/40 гг... С. 43—49.
18. Там же.
19. Грановский Т. Н. Четыре исторические характеристики//Грановский Т. Н. Сочинения. Изд. 3-е, доп. Ч. 1. С. 337—338.
20. Там же. С. 338—339.

ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИИ В НАУЧНО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Е. Н. ЩЕПКИНА

Развитие отечественной философской и исторической мысли в конце XIX — в начале XX вв. (и конкретно, формирование взглядов Е. Н. Щепкина), происходило в тесной связи с деятельностью западноевропейских научных школ и направлений, существенно обогативших методологические концепции ученых и значительно расширивших диапазон их исследовательских интересов. И если во второй половине XIX века непосредственное влияние на научное мировоззрение оказывали идеи позитивизма (на позитивистской теоретико-методологической основе «воспитывалось» целое поколение известных историков; в Московском университете — П. Г. Виноградов, М. М. Ковалевский, Н. И. Кареев и т. д., в том числе и Е. Н. Щепкин), то начало XX века в отечественной историографии определяется как период смены «ведущих позиций одного методологического течения другим»¹, методологической переориентацией от классического позитивизма к неокантианству. Позитивизм, оказавший сильное воздействие на развитие гуманитарных областей знания, подвергся серьезной критике и коренному пересмотру, вызванному изменениями не только в экономической, социально-политической, идеологической, психологической областях существования общества, но и прогрессом самой исторической науки. «Так на заре XX столетия история в сущности удовлетворила запросы современного человечества, всецело втянутого в экономическую, социальную и расовую борьбу», — полагал Е. Н. Щепкин².

«Напряженное и сосредоточенное внимание Евгения Николаевича к вопросам исторической методологии было одним из характерных свойств его научного мирозерцания», — подчеркивал впоследствии профессор А. В. Флоровский³. Наряду со многими идеалистическими течениями, занимавшимися поисками нового методологического обоснования специфики исторического познания, особый интерес у Е. Н. Щепкина вызывали создатели баденской (фрейбургской) школы неокантианства Вильгельм Виндельбанд (1848—1915) и Генрих Риккерт (1863—1936), изложившие главные положения неокантианской концепции в работах: «История и естество-

знание» (1894) и «Границы естественно-научного образования понятий» (1896), теоретически продемонстрировавшие особенности исторического познания и методов «наук о человеке».

На выявление особенного, индивидуального, неповторимого в истории (посредством «идеографического» метода) ориентированы наиболее перспективные направления современного исторического знания, акцентирующие свое внимание на психологические основы практического поведения людей изучаемой эпохи. «Психологический аспект исторического исследования,— пишет А. Я. Гуревич,— необходимая его сторона, отвечающая природе истории»⁴.

Риккертская классификация наук стала основополагающей для теоретических построений Е. Н. Щепкина, но наиболее сильное влияние на его методологические позиции оказала школа психологов и «притом психологов с оттенком волюнтаризма»,— отмечал сам ученый⁵. «Все здание истолкования исторической жизни зиждется по преимуществу на постулатах суждения по субъекту и деятельности сообразно воли и цели, т. е. на психологии индивидуального и коллективного духа; его по справедливости надо назвать психологическим толкованием»⁶. Видными представителями этого направления были Христоф Зигварт (1830—1904); Георг Зиммель (1858—1918), основоположник формальной социологии; и Вильгельм Вундт (1832—1920), один из основателей экспериментальной психологии.

«Лишаючись в основном идеалистом і еkleктиком,— писал о Е. Н. Щепкине профессор К. П. Добролюбский,— він вже той час приділяв велику увагу економічним і соціальним відносинам»⁷. Допуская, что конечные этапы отдельных звеньев исторического процесса предопределяются экономическими факторами и мотивами, Евгений Николаевич признавал, что более позднее или более раннее наступление такого конечного этапа, осуществление его именно в данное время и в определенном месте обуславливается психикой народа и его выдающихся руководителей, их разумом и волей. «Следуя приемам подмеченным в «институте для исследования Австрийской истории» в Вене, Е. Н. в практический курс методологии истории вводит не только всестороннее изложение частных критического метода, но и краткий обзор вспомогательных наук истории, а именно средневековой палеографии, хронологии, дипломатики»⁸.

Используя различные приемы и методы, Е. Н. Щепкин

обосновывает свои теоретические взгляды (в очень ярком и живом изложении с многочисленными примерами из области астрономии, ботаники, зоологии, криминалистики, физики и т. д.)⁹ в сохранившихся курсах лекций, прочитанных профессором в Имп. Новороссийском университете и на Одесских высших женских курсах (ОВЖК).

Еще во время своего годовичного пребывания на кафедре всеобщей истории в Нежинском историко-филологическом институте в 1897/98 учебном году, Е. Н. Щепкин читал спецкурс «Характеристика исторического метода». Но уже летом Евгений Николаевич оставил Нежин и переехал в Одессу, где с осеннего полугодия 1898 г. начал свою преподавательскую деятельность в университете, а затем и на ОВЖК.

В Новороссийском университете Е. Н. Щепкин разработал новый теоретический и практический курс «Методологии истории», используя при этом труды западноевропейских ученых: Э. Бернгейма (Ernst Bernheim. Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie) — это новое 4-е издание, «обновленное идеями Зигварта, Зиммеля, Вундта, Барта, Мюнстерберта»; В. Вундта (W. Wundt. Logik) — «его учение о методах все еще остается лучшим очерком Логики истории»; Г. Зиммеля (G. Simmel. Die Probleme der Geschichtsphilosophie); историка экономического направления Э. Селигмана (E. Seligman. The Economic Interpretator of History), «выступавшего за торжество экономических задач в историографии»; представителя позитивистской историографии во Франции Ш. Сеньобоса, написавшего «труд об историческом методе в социальных науках» (Ch. Seignobos. La Methode Historique appliquee aux Sciences Sociales), а также П. Барта, А. Ксенопола, работу Н. О. Лосского «Основные учения психологии с точки зрения волюнтаризма» (СПб., 1903 г.) и других исследователей¹⁰.

Свою первую лекцию «Историческая методология» Е. Н. Щепкин прочел в 1900/01 учебном году на историко-филологическом факультете Новороссийского университета для студентов исторического отделения V—VIII семестров. В дальнейшем экстраординарный профессор Е. Н. Щепкин два часа в неделю читал теоретический курс «Методологии истории» в 1902/03, 1904/05 учебные годы (до увольнения из университета в 1906 г.) и в 1917/18 учебном году, после возвращения на кафедру¹¹. Слушательницы Одесских высших женских курсов, желающие приобрести право на преподавание в женских гимназиях ведомства Министерства народного

просвещения, на лекциях Евгения Николаевича изучали «Методологию истории» (с 1913/14 учебного года), «Методику преподавания истории (схему исторической жизни)» (с 1916/17 учебного года); «Основные вопросы философии истории» (в 1914/15, 1915/16 учебные годы)¹².

«Вдумчивое и серьезное отношение Е. Н. Щепкина к вопросам методологии истории весьма благоприятно отразилось на методах его преподавания, которое как видно из литографированных курсов его стоит на высоте, удовлетворяющей требованиям и запросам научности, доступности, ясности», — писал в отзыве о трудах магистра Е. Н. Щепкина профессор М. Г. Попруженко¹³. Кроме основных работ, в которых ученый защищал ту историографическую школу, к постулатам которой он примкнул (Предисловие к кандидатской диссертации «Русско—Австрийский союз во время Семилетней войны. 1746—1758 гг.»; «Речь произнесенная 20.01.1903 в Московском университете перед защитой диссертации» и др.), в научной библиотеке ОГУ сохранились в литографированном виде курсы лекций, непосредственно касающиеся методологии истории (это 38 лекций и статья «Идея Психологии народов», без года издания со штампом библиотеки ОВЖК). Методологии и философии истории посвящены курсы лекций: «Новой истории Западной Европы» (составлены слушательницами исторического отделения ОВЖК в 1903—1904 академическом году); «Истории средних веков» (составлены на ОВЖК слушательницами IV курса в 1908—1909 академическом году); «История философии Генриха Риккерта» (в личном фонде Е. Н. Щепкина в Государственном архиве Одесской области) и т. д.

«Первая задача методологии истории, — такими словами начинал свой курс лекций по методологии истории Е. Н. Щепкин, — определить место истории среди других дисциплин научного знания. Науки можно различать по содержанию, по объектам изучения, но для методологии важнее различие в методах... историю и нужно отмежевать от соседних наук по ее методу»¹⁴. Мир бесконечно разнообразен и велик и только путем «упрощения» материала, непосредственно воспринимаемого из внешнего мира, возможен познавательный процесс. Методы и есть приемы для упрощения исторического материала, составляющие «главный предмет методологического знания». Ученый выделяет три основных метода (естественно — научный, исторический и статистический) и, по примеру представителей баденской школы, две группы наук: номо-

графические (устанавливающие общие законы) и идиографические («устанавливающие особенности предмета во времени и пространстве бесконечного комплекса событий»), а между ними «лежит обширная промежуточная полоса», которую Г. Риккерт называл «относительно — исторической», а Е. Н. Щепкин предпочел термин В. Виндельбанда — «относительно» — идиографическое знание». «Где нет места ни для опытной индукции, ни для статистического метода, — утверждал Е. Н. Щепкин, — там остаются особые приемы, которые и называются историческим методом»¹⁵.

На основе краткой обработки части курса методологии истории, прочитанном в Новороссийском университете и ОВЖК, Е. Н. Щепкиным была написана статья «Вопросы методологии истории», изданная отдельно в 1905 г. и напечатанная в том же году в Летописи Историко-филологического общества. Данная работа состоит из двух частей: «Психологическое толкование исторических фактов» и «Значение идей в истории». Подчеркивая тезис о том, что «история имеет дело с человеческой деятельностью», ученый рассматривает в ней четыре основных принципа «всякого психологического понимания»¹⁶ и приемы для «установления психологической связи между событиями» с помощью психологии, «изучающей механизм познания вообще, и ценность людских высказываний, свидетельских показаний в частности». Считая, что историческая жизнь и историческая наука не имеют никаких особых законов¹⁷ и сам историк не в состоянии ничего предсказать с достоверностью, он объяснял уже наступившее событие, пытаясь установить между предыдущими и последующими фактами «психологически понятной для нас связи», прослеживая в событиях действия психологических законов. «Для исторической науки в пределах знания, способного быть общеубедительным, — писал Е. Н. Щепкин, — особенно плодотворно было то течение философской мысли XIX в., которое старалось понять идеи с чисто психологической точки зрения, как силы, доступные, имманентные миру ощущений»¹⁸.

Таким образом, отмечал Л. В. Черепнин, — «понятие объективного исторического закона автор заменил понятием целепологающего исторического процесса, движущими силами которого являются психические мотивы как отдельных людей, так и человеческого коллектива»¹⁹.

Несмотря на «крайне идеалистические, субъективные позиции»²⁰ Е. Н. Щепкина, его исследования остаются важным

источником не только для понимания характера воззрений самого ученого, его идей, взглядов, концепций, но и для изучения общей тенденции процесса формирования и становления в системе высшего исторического образования методологии истории как самостоятельного курса теоретического характера.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Рамазанов С. П. Кризис буржуазной исторической науки: сущность и периодизация//Методологические и историографические вопросы исторической науки. Томск, 1990. С. 165.

2. Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории://Летопись историко-филологического общества ИНУ. 1905. Т. 12. С. 275.

3. Флоровский А. В. Памяти Е. Н. Щепкина//Народное просвещение. 1922. № 6—10. С. 69.

4. Гуревич А. Я. История и психология//Психологический журнал. 1991. Т. 12. № 4. С. 7.

5. Щепкин Е. Н. Речь, произнесенная перед защитой диссертации//Записки Новороссийского университета. 1903. Т. 94. С. 74.

6. Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. С. 297.

7. Добролюбский К. П. Профессор — коммунист Е. М. Щепкин//Молодая гвардия. 1940. 3 грудня. № 156. С. 3.

8. Доброклонский А. П. Биография и деятельность Е. Н. Щепкина//Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф. 157. Оп. 1. Д. 46. С. 12—13.

9. Е. Н. Щепкин считал, что «только путем упрощения возможно непосредственно созерцаемый в мире материал, непосредственно данное в ощущениях переработать в систему научного знания», а для упрощения жизни нужно сравнивать ее с простыми явлениями в области азартных игр, в которых «знание и предвидение переплетаются со случайностями». — См.: Щепкин Е. Н. Курс методологии. Б. м., б. г. С. 10.

10. См.: Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. С. 278.

11. Обзорение преподавания в ИНУ за 1900—1901, 1902—1903, 1904—1905 acad. гг. Одесса.

12. ГАОО. Ф. 45. Оп. 4. Д. 16 (1918). С. 93.

13. ГАОО. Ф. 334. Оп. 3. Дд. 7539, 7654, 7657, 7658.

14. Попруженко М. Г. Отзыв о трудах магистра Е. Н. Щепкина//ГАОО. Оп. 4. Д. 2702. С. 204.

15. См.: Щепкин Е. Н. Курс методологии. С. 1.

16. Там же. С. 21.

17. «Наблюдения и предположения, которые пока еще не поддаются доказательству относительно своей общеобязательности и общеприложности, но которые должны быть приняты как постулаты, без признания их окружающая жизнь стала бы недоступной для познания и понимания». См.: Щепкин Е. Н. Вопросы... С. 280. «История не точна для теоретического построения естественных законов, но обладает достаточной приблизительной точностью для того, чтобы, как сама жизнь, ложится, на правах фактического материала к нормам, в основание практической деятельности человека». См.: Там же. С. 307.

18. Там же. С. 312.

19. Черепнин Л. В. Очерки истории исторической науки в СССР./Под ред. М. В. Нечкиной. М., 1963. Т. 3. С. 260.

20. Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования.//История СССР. 1962. № 6. С. 92.

Л. С. ПОХИЛА

КУЛІШ ОЧИМА М. ДРАГОМАНОВА

Питання про взаємовідносини між М. П. Драгомановим та П. О. Кулішом — видатними українськими мислителями, діячами національного відродження України тривалий час не повертало до себе уваги дослідників, джерельна база для вивчення цього питання, в якій на першому місці стоять твори М. Драгоманова та П. Куліша, особливо рецензії М. Драгоманова на твори П. Куліша¹, значно поповнилась внаслідок публікації на рубежі XIX—XX ст. листування між ними та різними іншими громадськими та культурними діячами². В 30-х роках О. Лотоцький знайшов в особистому архіві М. Драгоманова та надрукував 36 листів до нього П. Куліша³. Це суттєво розширило джерельну основу вивчення даної теми.

Можна виділити кілька аспектів в оцінці М. Драгомановим творчої та громадської діяльності П. Куліша. Це—оцінка історичних поглядів П. Куліша, його поглядів на шляхи українського національного відродження та визначення ролі П. Куліша в цьому процесі.

Серед історичних праць П. Куліша М. Драгоманов високо цинив його статтю «Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами»⁴, яку він вважав «однією з найліпших наукових праць, які писано по історії України!»⁵. Він вважав за необхідне захистити від ніщивної критики з боку багатьох українських діячів історичну монографію П. Куліша «Историю Воссоединения Руси», показавши не тільки її слабкі сторони, але й позитивні здобутки⁶.

Принципові непогодження викликали у М. Драгоманова стаття П. Куліша «Козаки по отношению к государству и обществу»⁷ та історична монографія П. Куліша «Отпадение Малороссии от Польши», якій він відмовляв в історичності⁸.

В статті «Чудацькі думки про українську національну справу», оглядаючи стан національних справ в Україні в контексті європейської історії та пропонуючи свою програму національного розвою українців, М. Драгоманов зупинявся на стані розвитку української історичної науки. За-

стерігаючи проти переоцінки вартості національного фактору в минулому та сучасному житті України, він вказував на безпорадність деяких українських істориків у визначенні історичної ваги козацтва в історії. Серед прикладів він наводив погляди П. Куліша — «одного з найбільших наших національників і козалибів», який «став дуже гостро нападати на наше козацтво, називаючи його чистим розбишацтвом, похваляти польських панів, що не хотіли терпіти козацтва, Петра I й Катерину II, що зруйнували Січ, й т. ін.»⁹. М. Драгоманов вважав, що причиною таких історичних оцінок П. Куліша було те, що «він, як звичайно наші вчені, огляда нашу історію без порівняння з історією других народів»¹⁰. Методом П. Куліша, зазначав він, в історії західноєвропейських народів можна віднайти факти і довести, «що всі корпорації й класи — рицарі, міщани, студенти, навіть монахи, а нарешті й інституція королів — були розбишаки і всі революційні рухи, як і державні війни, були розбоями»¹¹. На жаль, відзначав М. Драгоманов, українські історики не змогли виставити проти позиції П. Куліша ніяких інших доказів, окрім лайки. «Безпірно, — робив висновок М. Драгоманов, — П. Куліш переселив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного, та ще й хвиливого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби... Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна тільки рівняючи її з історією других народів Європи...»¹².

Цей програмний підхід до вивчення історії М. Драгоманов ще ширше обґрунтував в своїй рецензії на листування П. Куліша з Й. Крашевським та М. Павликом. На його думку, П. Куліш відступив від «строго наукового методу «із-за кількох «хиб» в його «філософії історії України»¹³. Перша з них та, що П. Куліш «оберта історію в якусь судову палату, в котрій процеси історичні, майже цілком фатальні, розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючи абсолютну вагу на всі віки і народи»¹⁴. Друга — «Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹⁵. М. Драгоманов, таким чином, був єдиним серед критиків П. Куліша, хто розглядав оцінки П. Кулішем історичних подій у безпосередньому зв'язку з його узагал-

нюючими історіософічними позиціями, а не зводив пояснення їх тільки до впливу польської історіографії, як це робили інші його сучасники.

М. Драгоманов намагався визначити значення творів П. Куліша у вивченні історії українського козацтва. Тільки еволюційний підхід, на його думку, та огляд історії козацтва в порівнянні з історією інших народів дасть змогу вчинити «правдивий суд» над козацтвом, «над його вартістю й хибами», «над причинами його смерті», «над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в ньому є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу»¹⁶. З такого погляду критична перевірка П. Кулішем козакофільської історії України, розвінчання ним ідеалізації ролі козацтва і українського простолюду в історії була, на думку М. Драгоманова, корисною, могла в певній мірі прислужитися подальшому розвитку історіографії, підштовхнути до критичного перегляду ряду історичних оцінок, що устоялися¹⁷.

Були розбіжності між М. Драгомановим і П. Кулішем і в оцінці українсько-польських відносин у XVI — першій половині XVIII ст., у визначенні передумов відпаду України від Польщі, прилучення її до Росії та наслідків цих історичних подій. М. Драгоманов відмічав, що П. Куліш у ворожнечі українців і поляків «винив більш усього попів, — латинських, як і православних, — а потім ще більше козацтво і чернь українську, — за панство ж польське він оступається, як за елемент культурний»¹⁸. М. Драгоманов заперечував релігійний фактор як вирішальний у цих подіях. Він врахував геополітичні передумови: Польща — держава Балтійського басейну, Україна — Чорноморського. Польська шляхетська нація гнітила українську селянську. Українська — демократична культура неодмінно мусила вступити у боротьбу з аристократичною культурою поляків як воюють «скрізь плебс і аристократія, котрі мають економічні інтереси»¹⁹.

М. Драгоманов відкидав тезу П. Куліша про руїницьку роль українського козацтва та простолюду в часи як до відокремлення України від Польщі, так і після прилучення її до Росії. «Царська самоволя заїла вольності українські»²⁰, — писав він у своїй статті «Пропавший час». Нова неволя спричинилася тому часу, який знався в українській історії руїною. Це був пропавший час для українського народу, його культури.

Позиції П. Куліша та М. Драгоманова дуже зближувалися, коли йшлося про подальші шляхи розвитку української спільноти, проблеми національного відродження України. Вони обидва були противниками насильницьких методів в історії. Так, для П. Куліша мірилом прогресу був не тільки поступ до рівності, яку він розумів як «громадську рівновагу», яка б дозволяла «людині потужної голови і ручого плеча знятись із грязі хочби й у князі»²¹. Для нього, був важливим і спосіб досягнення цього. П. Куліш, як і М. Драгоманов, виступав проти будь-якого пролиття крові. Для нього шлях культурного поступу був єдиним і правильним шляхом. В концепції національного відродження М. Драгоманова культурна праця тісно пов'язувалася з політичними вимогами. Він писав: «...теперішнім революційним оружжєм є голодова картка на виборах (підкреслено М. Д.). Будьте спокійні: вона культури не знищить!»²². Він обґрунтував свої погляди на необхідність тісного поєднання культурної праці з політичною програмою українського національного відродження. І хоча П. Куліш не поділяв цих поглядів М. Драгоманова, але назвав його «Чудацькі думки про українську національну справу» — «політично спасеними» (підкреслено П. К.)²³.

М. Драгоманов схвально оцінював роль П. Куліша у розвитку національної самосвідомості українського народу. За часи П. Куліша боротьба за Україну була перш за все боротьбою за окремішність та самотність української мови, культури, їх вільний розвиток.

В «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов нагадував, що саме П. Куліш першим почав писати критичні, наукові та популярні статті з історичної тематики українською мовою. Увагу М. Драгоманова привертала думка П. Куліша про «простонародність» в українській літературі. Він поділяв думку П. Куліша про те, що «простонародність» — «не сором, а сила сієї словесності»²⁴, особа прикмета серед інших літератур. М. Драгоманов зізнався, що така ідея була в свій час і його мрією: виробити літературу з народної мови, яка б виражала інтереси «найбільшої маси людності нашого краю» і в той же час була б пронизана найвищими ідеалами європейської цивілізації²⁵. Оригінальні українські твори П. Куліша, «непростонародні по сюжетах» дуже вбагачали, зазначав М. Драгоманов, українську літературну мову. Виступаючи проти вузько-національної обмеженості української літератури, він відмічав, що, перекладаючи П. Куліша

на українську мову творів У. Шекспіра, Д. Байрона та інших класиків світової літератури, найбільш вдалі серед інших, розширяють «українську літературу за границі простонародності»²⁶.

Велике значення надавав М. Драгоманов подвижницькій діяльності П. Куліша над перекладом на українську мову Біблії. Це була постійна тема листування П. Куліша з М. Драгомановим. «Моя справа така,— писав П. Куліш М. Драгоманову,— щоб виробити в Біблії рідну мову...»²⁷.

Він часто звертався до М. Драгоманова за порадами щодо іноземної літератури з біблійстики, одержував від нього книги, замітки. У своєму листі від 27 березня 1895 р. він писав М. Драгоманову: «...коли б не Ви, не було б **такого** (підкреслено П. К.) перекладу Біблії, який буде тепереньки...»²⁸.

Дуже влучно про значення діяльності П. Куліша для національного розвою українців висловився М. Драгоманов у листі до М. Павлика, який запитував у нього, що він думає про погляди та діяльність П. Куліша. М. Драгоманов писав: «...ви трохи пересолили, сказавши що К(уліш) не вірить в силу самого народу. Він тільки покручено говорить,— бо йому памороки забили пророки,— а все-таки він один з українофілів б'є в точку — **всесвітньої, людської культури** (підкреслено М. Д.),— котра підніме наш народ»²⁹. Така оцінка ролі автора «хутірської філософії» — П. Куліша М. Драгомановим була досить прикметною. М. Драгоманов вперше виявив у його поглядах сучасників П. Куліша і навіть більшості дослідників його творчості. М. Драгоманов відносив погляди П. Куліша до «українського широко демократичного напрямку Шевченка, Костомарова...», що був далеким від релігійної і національної виключності»³⁰.

Таким чином, серед сучасників П. Куліша, більшість яких неприхильно ставилось до його творчості, М. Драгоманов зумів оцінити позитивні заслуги П. Куліша на ниві української культури. Незважаючи на численні розбіжності в їх історичних та громадсько-політичних поглядах, П. Куліша і М. Драгоманова єднала велика ідея служіння Україні.

ПРИМІТКИ:

1. Українець. Літературні звістки//Правда. 1874. Ч. 20—21. С. 869—871; (Драгоманов М.). «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32; Погаяд М. П. Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша з Крашевським і Павликом)//Народ. 1895. № 17. С. 263—268.

2. Письма Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1856—1875)//Киевская старина. 1898. Т. 60. № 1. С. 84—149; Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших. 1881—1886. Львів. 1906; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці. 1911; Возняк М. Останні зносини П. Кулиша з галичанами (з додатком його листування з М. Павликом)//Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філологічної секції. Львів. 1928. С. 165—240 та ін.

3. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. Прага. 1937.

4. Куліш П. Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами//Правда. Львів. 1868. Ч. 1—17, 25—35.

5. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 264; Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну//Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. С. 266.

6. (Драгоманов М.) «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32.

7. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 266.

8. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII. С. 189—190.

9. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу//Вибране... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні. К., 1991. С. 490.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само.

13. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 263—264.

14. Там само. С. 264.

15. Там само.

16. Драгоманов М. Чудацькі думки... С. 490.

17. (Драгоманов М.) «История Воссоединения Руси» П. Кулиша//Киевский телеграф. 1875. № 32.

18. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 263—264.

19. Там само. С. 264.

20. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1876)//Вибране... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні. С. 574.

21. П. Куліш про свою справу з поляками//Народ. 1892. Ч. 24. С. 248.

22. Погляд М. П. Драгоманова на українську історію. С. 267.

23. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов... С. 8.

24. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863—1872).

25. Його ж. Листи на Наддніпрянську Україну. С. 260.

26. Там само. С. 226.

27. Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов... С. 11.

28. Там само.

29. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VII. С. 106.

30. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства. С. 208.

О. І. МАРКЕВИЧ — ПРО ПОХОДЖЕННЯ СВОГО РОДУ

Відомий український історик О. І. Маркевич (1847—1903) на своєму науковому шляху значну увагу надав вивченню роду Марковичів, одного з давніх українських родів, з якого він сам походив¹. В своєму дослідженні на цю тему О. І. Маркевич спирався на Герольдичний список, котрий він запросив в Департаменті Герольдії. Список був складений у 1797 році, одним з представників цього роду Іосифом Марковичем². Крім того О. І. Маркевич шукав, збирав та вивчав переписку членів свого роду. Він підкреслював, що значна частина його дослідження була базована на спогадах членів сім'ї Марковичів. «Родословная составлена на основе различных бумаг рода Марковичей, а также благодаря рассказам членов нашей семьи»³, — писав він. О. І. Маркевич також залучив до свого дослідження таке унікальне джерело, як щоденникові записи Якова Марковича, написані у 1717—1767 роках⁴.

Перші відомості про род Марковичів навів на початку 70-х рр. XIX століття в праці «Русская родословная книга» П. Дорошенко, відомий діяч Чернігівської Археографічної Комісії⁵. Привертало це питання увагу видатного українського історика О. Лазаревського⁶. Дослідження самого О. І. Маркевича про свою родословну можливо розглядати в ряду історіографічних цінностей, а можна віднести і до джерельної бази вивчення цього питання⁷. Треба зауважити, що в останній час, коли в українській історіографії зріс інтерес до старожитностей, до вивчення генеалогії старовинних шляхетських родів, з'явилася праця В. Томазова про род Марковичей, в якій автор вивчає не тільки минуле рода Марковичей, але знаходить сучасних нащадків цього роду⁸. Вивчаючи тему, важливо мати на увазі й статті про різних представників роду Марковичів, наведені в енциклопедіях. Найбільш докладно це зроблено в «Енциклопедії українознавства»⁹.

О. І. Маркевич, як і інші дослідники, вважає першим представником роду — Авраама, даних про якого майже не зберіглося. Тільки відомо, що він був «...володарем землі в різних містах Лівобережної України. Але його головним місцем проживання було село Туровка Прилуцького повіту...»¹⁰. Саме від його сина Марка (?—1712 рр.), власника

наділу Прилуцькому Полку, і починає О. І. Маркевич дослідження древа свого роду. П. Дорошенко, спираючись на старовинний переказ вважав, що Марк був євреєм. «Родоначальник их — Марк Авраамович, по преданию, был евреем...»¹¹. О. Лазаревський заперечує цю точку зору, кажучи, що, «можно выделить лишь один факт подтверждающий, что Марк Авраамович был евреем, и то второстепенный. Это его отчество...»¹². Проте прізвище «Марк», «Марко» було широко розповсюджено не тільки серед східно-європейських євреїв, але й серед українців, поляків, сербів.

Таким чином, прізвище роду Марковичів мало патронімічне походження.

Головну увагу О. І. Маркевич приділяв вивченню козацької доби в історії роду. На основі зібраних матеріалів він розширив уявлення про шляхи збагачення козацької старшини, представниками якої були його предки. «Средства к жизни Марк Авраамович добыл себе разными промыслами, но главными из них был промысел «арендаторский», заключающийся в торговле водкою, право продажи которой до начала XVIII века в Малороссии отдавался на откуп...»¹³. О. І. Маркевич уточнив кількість нащадків Марка Авраамовича і детально прослідкував подальше продовження роду.

Одна з дочок Марка Авраамовича — Анастасія (?—1712 рр.) була вольовою людиною. Її другим чоловіком був гетьман Іван Скоропадський, про якого сучасники казали як про слабохарактерного і нерішучого політика, який повністю перебував під впливом своєї дружини. Вона багато що зробила для розширення прав свого роду та його збагачення.

Брат Анастасії — Андрій (1674—1747) посідав чільні місця у гетьманському правлінні в помазепінські часи: сотник глуховський, любленський полковник, генеральний підскарбій. Така кар'єра поставила Андрія в ряди найбагатших землевласників України¹⁴.

Цікаво, що син Андрія — Яків Маркович (1696—1770) уславився не тільки службовою кар'єрою (дослужився до генерального підскарбія), а й перший в цій родині відрізнявся пристрасстю до літератури. Він здобув добру освіту в Київській академії, регулярно вів щоденник, що пізніше (у XIX — на початку XX століть) неодноразово видавався, як важливе історичне джерело про Україну за часів Гетьманщини. Яків Андрійович був зятем відомого борця за автономію України, чернігівського полковника й наказного гетьмана Павла Полуботка.

Примітно, що для ряду представників роду Марковичів характерно було захоплення гуманітарними науками, яке і зростало з покоління в покоління. І це, як бачимо, привертало увагу і викликало зацікавлення О. І. Маркевича.

Видатними людьми були онуки Якова Марковича — Яків та Олександр Михайлович — представники третього покоління роду.

Яків Михайлович (1776—1804) успадкував дідову пристрасть до літератури. Він залишив твір «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях», котрий, як пише дослідник В. Томазов, можна вважати «першим каменем у підмурках національного землеписання...»¹⁵. Написана ґрунтовно, у високопатріотичному дусі, праця ця, надає короткі відомості про природу гетьманщини, її побут, фольклор, державно-політичний устрій, історію, що її висвітлено з найдавніших часів до середини ХІ ст. Книга мала чималий вплив на розвиток національного почуття серед тогочасного українського громадянства.

Його брат Олександр Михайлович (1790—1865), що у 1832—1833 роках обіймав посаду чернігівського губернського маршалка, теж цікавився історією, був енергійним збирачем і пропагандистом української старовини. У 1840 році він опублікував працю «Історична і статистична записка про дворянську верству й дворянських маєтностях в Чернігівській губернії», де подано історичний огляд соціальних процесів в Україні. Олександр Михайлович був людиною ліберальних поглядів. У 1852 році він подав до уряду проект про звільнення селян з правом викупу землі, а пізніше брав активну участь у запровадженні селянської реформи на Чернігівщині. Він склав «Історію села Глухова» (уривки з якого надрукував О. Лазаревський у другому томі «Описание старой Малороссии»), «Історію Гамаліївського монастиря», який був заснований його пробабкою, дочкою Марка Аврамовича — Анастасією.

У четвертому поколінні Марковичів з'являється відомий кирило-мифодійовець, фольклорист та етнограф Опанас Васильович Маркович (1822—1867), котрий згодом став чоловіком видатної української письменниці Марко Вовчок. Найголовнішим підсумком його багатогранної творчості стала фольклорна збірка українських приказок. Він друкував матеріали в етнографічних збірках В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, «Записках Чернігівського статистичного комітету». Опанас Маркович був композитором, театральним дія-

чем. Він автор музики до «Наталки Полтавки» І. Котляревського і опери «Чари» К. Тополі. А. Маркович сам ставив їх аматорськими силами в Чернігові та Новгород-Сіверському. Таким чином в роді Марковичів з'явилися музиканти і композитори.

До представників четвертого покоління Марковичів відноситься Микола Андрійович Маркевич (1804—1860) — правнук другого сина Марка Авраамовича — Федора. Це був видатний український історик, поет, етнограф, музикант, архівіст. Протягом 1842—1843 років з'явилися п'ять томів написаної ним «Истории Малороссии». В ній він намагався довести самостійний та безперервний процес розвитку історії України з найдавніших часів аж до сучасності. Цей твір М. А. Маркевич мав не аби який вплив на сучасників, зокрема на Т. Г. Шевченка, який присвятив авторові вірш «Бандуристе, орле сизий». Вся літературна та наукова діяльність М. Маркевича була присвячена українській ідеї. Він стверджував самобутність та окремішність української мови та культури. У віршах (збірка «Украинские мелодии») описував героїчне минуле України. Дуже велику увагу він надавав історії козацтва. Про це йдеться мова у працях М. А. Маркевича «Мазепа», «Гетьманство Барабаша», «О первых гетманах Малороссийских», «О казаках» та інших. Великий інтерес становить незакінчена їм частина великої праці про внутрішнє життя України у XVII—XVIII столітті — «Обычай, поверия, кухня и напитки малороссиян», «Собрание малороссийских песен» та інші. Низка праць М. А. Маркевича з історії та етнографії залишилась у рукописах.

До цієї ж гілки роду Марковичів, що тяглася від Федора Марковича, належав і сам О. І. Маркевич — професор Новоросійського університету, який став, наслідуючи та розвиваючи таланти роду Марковичів, відомим істориком та громадським діячем, дослідником життя та діяльності своїх предків. Аналіз геніалогії роду Марковичів, проведений ним, давав йому право пишатись своїми предками, їхнім внеском в розвиток української науки та культури.

ПРИМІТКИ:

1. З самого початку цей род писався «Марковичі». На початку XIX ст. нащадки молодшого сина Марка Авраамовича — Федора стали писатися «Маркевичі».

2. ГАОО. Ф. 150 (Документи семьи Марковичей). Спр. 3. Арк. 1—3.

3. Маркевич А. Марковичи. М., 1890. С. 32.

4. Дневниковые записи Якова Марковича. М., 1859. Ч. I—II.
5. Дорошенко П. Марковичі. // Русская родословная книга. СПб., 1873.
6. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. М., 1884.
7. Маркевич А. Марковичи. С. 12.
8. Томазов В. Марковичі. // Старожитності. 1994. № 1—4.
9. Енциклопедія українознавства. Т. IV. Львів. 1994. С. 1468—1471.
10. Маркевич А. Марковичи. С. 17.
11. Дорошенко П. Марковичи. С. 248.
12. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. С. 165.
13. Маркевич А. Марковичи. С. 27.
14. Томазов В. Марковичі. // Старожитності. 1994. № 1. С. 25.
15. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. С. 172.

В. А. МИРОШНИЧЕНКО

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А. И. МАРКЕВИЧА В ОДЕССКОМ ОБЩЕСТВЕ ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ (по материалам «Записок» ООИД)

История Одесского Общества Истории и Древностей обращала на себя внимание многих исследователей¹. Однако и до сего времени встречается немало практически неизученных моментов, в частности, это касается деятельности отдельных членов ООИД. Среди них — Алексей Иванович Маркевич (1847—1903 гг.), вся деятельность которого принадлежала Одессе: здесь он осуществил свою педагогическую и ученую карьеру, пройдя путь от преподавателя средних учебных заведений до получения степени доктора и звания ординарного профессора Новороссийского университета².

А. И. Маркевич стал членом ООИД 9 сентября 1887 года³. К этому времени он был приват-доцентом кафедры русской истории в Новороссийском университете, преподавал в частном женском училище, являлся активным членом нескольких десятков благотворительных и просветительских обществ. Обладая огромной памятью и обширными познаниями как в истории, так и в литературе, он читал публичные лекции на самые разнообразные темы.

Деятельность А. И. Маркевича в ООИД была многогранной. Условно можно разделить ее на несколько направлений. Во-первых, публикации на страницах «Записок» ООИД (ЗООИД). Первые его работы опубликованы в 15 томе (1889 г.), а последние — в 26 томе (1906 г.). Во-вторых, А. И. Маркевич занимал ряд должностных постов в ООИД: с 7 сентября 1894 г. по сентябрь 1897 г. он являлся членом

издательского комитета ООИД, а с 29 апреля 1899 г. и вплоть до своей смерти был секретарем ООИД. Именно при нем начинают регулярно выходить в свет протоколы заседаний; он составлял фундаментальные отчеты Общества, которые более напоминали научные труды; как секретарь он лично выезжал на осмотр развалин Хотинской крепости⁵. В-третьих, А. И. Маркевич активно занимался археографической деятельностью: обладая обширными научными и личными связями он находил и передавал в дар Обществу массу редких и интересных документов, готовил их к опубликованию, снабжал обстоятельными комментариями.

Всего за годы своего членства в ООИД А. И. Маркевич опубликовал на страницах ЗООИД 62 материала: исторические исследования, работы биографического характера, редкие документы, стихотворения, небольшие заметки. Эти публикации можно условно разделить на несколько групп. В первую входят 24 работы биографического характера (в т. ч. — некрологи); вторую составляют 10 исторических исследований (в эту группу входят собственно исследования и исторические справки, которыми А. И. Маркевич предварял публикации документов). В третью мы отнесли документальные материалы: личного характера — дневники, воспоминания, архивы, письма; законодательные акты; документы, относящиеся к истории Юга Украины и Одессы. Всего насчитывается 23 таких публикации. В особую группу следует выделить заметки А. И. Маркевича, в которых он освещал некоторые аспекты деятельности ООИД, таких заметок 6.

К первой группе относятся несколько небольших работ А. И. Маркевича, посвященных жизни известных политических и культурных деятелей: «Д. С. Инглези», «Граф Иван Павлович Кутайсов», «К биографии А. А. Скальковского», «К биографии гр. С. М. Каменского». В эту же группу входят и 19 некрологов, которые были написаны А. И. Маркевичем на смерть, в основном, членов Общества: «Новосельский Н. А.», «Скальковский А. А.», «Фан-дер-Флит Н. Ф.», «Юрченко П. О.»⁶.

Среди исторических исследований наибольший интерес представляет работа, посвященная предистории Одессы: «Город Качибей или Гаджибей, предшественник города Одессы»⁷. В этом труде А. И. Маркевич прослеживает исторические судьбы предшественников Одессы с XIV века до 1791 года (т. е. до подписания Ясского мирного договора и вхож-

дения этой территории в состав России). Причем, по мнению автора, отправную точку в развитии города следует искать в древнегреческой колонии Одесос. Среди работ этой группы интерес представляет также и небольшая по объему, но очень содержательная работа — «Предположение о созыве Комиссии для составления нового уложения»⁸. В ней А. И. Маркевич дал подробный анализ обстановки, предшествующей созыву Комиссии, и причин, вызвавших необходимость Комиссии. Весьма подробный и обстоятельный исторический очерк о взаимоотношениях России и Крымского ханства в последней четверти XVII века предваряет публикацию А. И. Маркевичем «Списка со статейного списка подъячего Василия Антемирова, посланного в Крым с предложением мирных переговоров»⁹. Исторические справки, которыми А. И. Маркевич снабжал публикуемые им документы, весьма разнообразны по своему хронологическому диапазону: «Архив Сердара Малише и Капетана Бошке Бучича-Никшича», «Предписываемое императору Иосифу II сочинение «О началах, крими государственный служитель в поступках своих следовать должен», «Борьба запорожского кошевого П. И. Калнышевского с гайдамаками», «О посылке грека Георгия Папазоглы на Балканский полуостров в 1763—1764 гг.»¹⁰. Следует отметить такой факт: А. И. Маркевич готовил к публикации, и снабжал подробными комментариями даже те материалы, в подлинности которых он сомневался. Однако, с его точки зрения, они все же заслуживали того, чтобы быть известными, ибо представляли собой интерес уже фактом своего появления¹¹. Таково, например, «Предписываемое императору Иосифу II сочинение...» и др.

Документы, опубликованные в третьей группе, весьма разнообразны по своему содержанию и направлению. Прежде всего, это документы личного происхождения, которые были подготовлены А. И. Маркевичем к публикации. Эти материалы им практически не комментировались. Зачастую они содержали сведения, позволяющие лучше узнать и воссоздать, например, атмосферу Одесского общества первой половины XIX столетия: «Дневник Григория Ивановича Соколова», «Бумаги покойного почетного члена П. О. Бурачкова», «Воспоминания кн. Н. В. Репнина о пребывании Го голя в Одессе», «Грамота папы Григория XVI Я. Де-Негри 1839 года», «Письмо аббата Николая», «Письмо императрицы Екатерины II генерал-прокурору князю Вяземскому», «Суворов в Новороссийском крае: 1. Письма Суворова к

П. И. Турчанинову. 2. Письма Суворова к Конищеву. 3. Письма Потемкина к Суворову. 7. Письмо Суворова к Шарету. 8. Вахт-парад, соч. Суворова»¹². В отдельную подгруппу можно выделить ряд документов, непосредственно относящихся к истории Одессы: «Договор Одессы с г. Спорити», «Документы, относящиеся к истории Одессы», «Интересные документы, касающиеся истории Одессы из сборника И. И. Дмитренко», «Одесса 100 лет назад (из газеты)», «О предполагавшемся издании «Одесса в 1837 г.», «Письмо путешественника, бывшего в Одессе в 1804 г.», «Развалины Гаджибейской крепости в 1818 г.»¹³. Документы, повествующие об истории Одессы, не все равноценны по своему содержанию, однако каждый из них несет определенную информацию о первых годах жизни Одессы, какой-либо кусочек информации о жизни Одессы и одесситов в первой половине XIX века. Хронологический диапазон его интересов необычайно широк, кроме выше перечисленных документов можно упомянуть еще такие материалы: «Овруцкая купчая 1590 г.», «Узаконения, издаанные в 1817 г. Валахским господарем Иоаном Караджею», «О письме графа Вейсбаха к запорожскому кошевому в 1734 г.»¹⁴. Подлинники многих документов были на латинском, украинском, польском, молдавском, французском и др. языках.

Особую группу материалов составляют заметки А. И. Маркевича, посвященные некоторым аспектам деятельности ООИД. Сюда входят: «Два приобретенных музеем акта», «Доклад комиссии (А. А. Кочубинский, А. В. Лонгинов, А. И. Маркевич) о проверке на месте меж Судакской крепости», «Доклад чл. Общества А. А. Кочубинского и А. И. Маркевича о поездке для осмотра Хотинской крепости», «О книге, пожертвованной Н. И. Ленцем», «О пожертвованной поч. чл. А. А. Бертье-Делагардом собственноручном рескрипте Императора Павла I, от 30 января 1801 года, посланнику при Порте В. С. Тамаре», «Состав Императорского Одесского Общества Истории и Древностей в 1839—1901 гг.»¹⁵. Наибольшую ценность в этой группе представляет составленный А. И. Маркевичем подробнейший отчет о составе Общества с момента его основания и вплоть до начала XX века: председатели, секретари, члены издательского комитета, действительные и почетные члены Общества — все это отражено в работе А. И. Маркевича, которая была затем издана отдельной брошюрой¹⁶.

Научная деятельность А. И. Маркевича, в том числе и в

ООИД, еще только становится объектом специальных исследований. В результате проведенной первой поисковой работы обнаружены определенные несоответствия фактов, приводимых А. И. Маркевичем в своем рукописном варианте «Списка...» его работ, который хранится в фонде ученого в Государственном архиве Одесской области (ГАОО) с данными, полученными нами при анализе ЗООИД. Так, в «Списке моих работ» А. И. Маркевич упоминает ряд выступлений, сведения о которых на страницах ЗООИД отсутствуют. Это — «Из Одесской старины», «К вопросу о внешней политике И. Павла I (читанно 30 апреля 1896 г.)», «История Одесской железной дороги (читанно 24 апреля 1900 г.). Из статьи, помещенной в южнорусском Альманахе на 1900 г.»¹⁷, «Памяти императора Александра I (читанно 13 марта 1901 г.); читанно по конспекту»¹⁸. Эти выступления есть и в опубликованном списке работ А. И. Маркевича, который был подготовлен к печати уже после смерти автора его другом И. А. Линниченко¹⁹. Тем не менее, на страницах «Записок...» эти публикации не выявлены, нет упоминания о них и в протоколах заседаний Общества.

Краткий анализ материалов, опубликованных А. И. Маркевичем на страницах ЗООИД показывает необычайную широту его научного кругозора. В своих работах и публикациях А. И. Маркевич продемонстрировал глубокое знание исторических источников и литературы: его труды и по сей день представляют большую историческую и историографическую ценность для изучения истории Украины, ее южного региона, Одессы, истории научных учреждений, ученых и общественных деятелей.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. 150 лет Одесскому Обществу Истории и Древностей//Тезисы докладов юбилейной конференции 27—28 октября 1989. Одесса, 1989; Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX веков//Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Киев, 1991. С. 85—94 и др.

2. Линниченко И. А. А. И. Маркевич: Некролог//Записки Императорского Общества Истории и Древностей (ЗООИД). 1906. Т. 26. С. 26—28.

3. Состав Императорского Одесского Общества Истории и Древностей в 1839—1901 гг. Одесса, 1902. С. 29.

4. Там же. С. 3, 6.

5. Доклад чл. Общества А. А. Кочубинского и А. И. Маркевича о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости//ЗООИД. 1904. Т. 25. С. 80—90.

6. ЗООИД. 1900. Т. 22. С. 35—37; 1901. Т. 23. С. 113—132, 171—172; Там же. С. 27—33; 1904. Т. 25. С. 106—114; 1900. Т. 22. С. 77—78; Там же. С. 23—42; 1897. Т. 20. С. 4—10; 1889. Т. 15. С. 35—38.
7. ЗООИД. 1894. Т. 17. С. 1—73; 1895. Т. 18. С. 81—86.
8. ЗООИД. 1897. Т. 20. С. 1—27.
9. ЗООИД. 1895. Т. 18. С. I—XIII, 1—80; 1896. Т. 19. С. 1—58.
10. ЗООИД. 1896. Т. 19. С. 59—106; 1906. Т. 26. С. 14—24, 90; 1897. Т. 20. С. 45—47; 1896. Т. 19. С. 42—46.
11. ЗООИД. 1906. Т. 26. С. 15.
12. ЗООИД. 1902. Т. 24. С. 181—196; 1897. Т. 20. С. 11—16; 1906. Т. 26. С. 78—82; 1897. Т. 20. С. 2—5; Там же. С. 1; Там же. С. 20—22; 1901. Т. 23. С. 35—63.
13. ЗООИД. 1900. Т. 22. С. 37—38; 1893. Т. 16. С. 55—117; 1897. Т. 20. С. 68—70; 1898. Т. 21. С. 29—32; 1900. Т. 22. С. 148—153; 1898. Т. 21. С. 3—7; Там же. С. 7—8.
14. ЗООИД. 1898. Т. 21. С. 1—3; 1889. Т. 15. С. 711—808; 1900. Т. 22. С. 132—135.
15. ЗООИД. 1900. Т. 22. С. 60—62; 1898. Т. 21. С. 53—58; 1904. Т. 25. С. 80—90; 1900. Т. 22. С. 27—33; 1896. Т. 19. С. 113; 1902. Т. 24. С. 93—106.
16. Состав Императорского Одесского Общества Истории и Древностей в 1839—1901 гг. Одесса, 1902.
17. ГАОО. Ф. 150. Оп. 1. Д. 2. Л. 71.
18. Там же. Л. 75.
19. Линниченко И. А. А. И. Маркевич: Некролог. Одесса, 1904. С. 28—29.

Т. Н. ПОПОВА

О МЕТОДИКЕ БИОИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Биоисториография — одно из направлений историографических исследований. Являясь разделом истории исторической науки, предметом которого выступает жизнь и творчество ученых-историков, биоисториография неразрывно связана с развитием биографического жанра в целом и становлением специальной научной отрасли знания — биографики (биографистики). Биоисториография на конкретно-исследовательском уровне имеет давнюю традицию, воплощенную в значительном массиве разнообразных «жизнеописаний» ученых-историков, однако на дисциплинарном уровне (имеется в виду: разработка теоретико-методологических проблем биоисториографических исследований, становление теории и истории биоисториографии, введение в учебный процесс в университетах специальных курсов и др.) делает только первые шаги. История исторической науки — через призму истории жизни и творчества ученых-историков означает не

возврат к господству персонологического метода в историко-научных исследованиях (его преобладание на этапе становления историографии не раз отмечалось в литературе), но — тенденцию к антропологизации историко-научного познания, которая превращается в одну из принципиальных черт современной парадигмы исторической науки¹.

Результаты биоисториографических исследований могут «отливаться» в различных формах биографического жанра, среди которых особую роль играют научно-справочные издания — биографические словари (БС), как разновидность изданий энциклопедического типа. БС, их наличие в корпусе специальной литературы конкретной отрасли знаний, является показателем ее зрелости и фактором дальнейшего развития: «Превращение совокупности ученых, работающих в той или иной области науки, в подлинно научное сообщество, предполагает знание их друг о друге. И здесь без словарей персоналий не обойтись. Без знания того, кто есть кто в данной научной дисциплине, ее развитие будет весьма затруднено»². Между тем, словари персоналий в области наук социогуманитарного профиля — не столь широкое явление в отечественной традиции, хотя последние годы характеризуются своеобразным «словарным бумом». Во многих научных центрах Украины (Киев, Харьков, Днепропетровск, Одесса и др.), а также России и Белоруссии (Москва, С.-Петербург, Екатеринбург, Минск и др.) ведется работа по составлению БС, часто — с компьютерной обработкой банка данных³. Бесспорная ценность этих материалов для справочных изданий или решения вопросов, связанных с параметрическим анализом конкретных сообществ (в том числе научных), подчас становится проблематичной, если речь идет об объемной личностной характеристике ученого⁴. Специфика стандартной файловой структуры не всегда позволяет использовать эти данные для всех видов биоисториографических исследований.

Бурное развитие просопографии в традиции, сложившейся в западной науке, т. е. — изучение «коллективных биографий» различных социумов, а не биографий отдельных людей, привело в 90-е гг. к появлению многочисленных компьютерных баз просопографических данных⁵, к разработке теоретико-методологических проблем просопографических исследований⁶. БС, разумеется, не всегда выступает конечной формой подобных исследований. Вместе с тем, работа над БС (конкретного научного сообщества — в рамках про-

фессии, региона, научного центра и проч.) могла бы строиться на основе многоплановой исследовательской программы, предполагающей создание банка данных, которые бы позволили решать и проблему жанрового разнообразия биографических (или биоисториографических) исследований: просопографических — исследование конкретных аспектов «коллективных биографий» научного социума (например, «облика» историков одесского региона, или региональной историографии в целом, выявление закономерностей ее формирования и развития; «облик» профессора Новороссийского университета и т. п.); персонологических — «конкретное жизнеописание», история человека в науке и обществе и др.; в формах: БС, биобиблиографические указатели, монографические исследования жизни и творчества ученых и др. Поиск оптимального решения, видимо, будет связан не только с увеличением информационных единиц в анкетах к базам данных, но и с их специальным содержательным наполнением, с решением ряда источниковедческих проблем создания просопографических баз данных и проч.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Вариант структуры словарного раздела Биографического словаря ученых Новороссийского университета⁷.

Иконография.

Биографическая справка:

1. Базовые биографические данные:

- 1.1. ФИО (с указанием изменений).
- 1.2. Псевдонимы.
- 1.3. Даты жизни (число, месяц, год — до 20.02.1918 г.: по старому и новому стилю).
- 1.4. Место рождения, место смерти и захоронения.
- 1.5. Время начала и окончания творческой деятельности (по году публикации первой и последней работы).

2. Национальные и социальные характеристики.

- 2.1. Национальное происхождение (по паспорту).
- 2.2. Вероисповедание.
- 2.3. Языки творчества.
- 2.4. Социальное происхождение (по отцу).
- 2.5. Достигнутое социальное положение.
- 2.6. Титул.
- 2.7. Высший достигнутый чин (по Табели о рангах).
- 2.8. Ордена, награды, знаки отличия (вид, форма, год).
- 2.9. Владение собственностью.

3. Происхождение и семейное положение.

3.1. Родители: отец, мать (даты жизни, национальность, родство, происхождение, вероисповедание, социальный статус, владение собственностью).

3.2. Знаменитые родственники (предки, братья, сестры и др.).

3.3. Браки: количество, даты.

3.4. Жена(ы): даты жизни, девичья фамилия, национальность, происхождение, вероисповедание, социальный и профессиональный статус, владение собственностью.

3.5. Дети (—«—).

4. Образование.

4.1. Домашнее или иное начальное.

4.2. Среднее: учебные заведения, место, годы обучения.

4.3. Высшее: учебное заведение, годы обучения, факультет, специальность; форма аттестации.

4.4. Второе образование (—«—).

4.5. Слушал курсы профессоров, работал в семинарах: ФИО...

5. Служебная деятельность.

5.1. Вид деятельности:

5.2.1. Наименование учреждения, годы работы.

5.2.2. Должности: назв., даты.

6. Научная подготовка и научный рост.

6.1. Студенческое конкурсное сочинение: тема, год, награды.

6.2. Студенческое выпускное сочинение (вид, тема, год).

6.3. Подготовка к профессорскому званию (аспирантура): даты, при каком университете, научном центре и др.; кафедра, специальность, научный руководитель, даты сдачи магистерских, кандидатских экзаменов (перечень, оценки, экзаменаторы).

6.4. Магистерская (кандидатская) диссертация:

6.4.1. Тема, специальность.

6.4.2. Дата и место защиты.

6.4.3. Научный руководитель, оппоненты.

6.4.4. Сведения о публикации.

6.5. Докторская диссертация:

6.5.1. Тема, специальность.

6.5.2. Дата и место защиты.

6.5.3. Научный консультант, оппоненты.

6.5.4. Сведения о публикации.

6.6. Звания (год присуждения, какое учебное заведение представило, по какой кафедре):

6.6.1. Приват-доцент.

6.6.2. Доцент.

6.6.3. Профессор.

6.6.4. Экстраординарный профессор.

6.6.5. Ординарный профессор.

6.7. Зарубежные командировки (страна, учебное, научное заведение, годы, цель).

6.8. Стажировка за границей (страна, учебное, научное заведение, годы).

7. Научная школа.

7.1. Учителя, признаваемые самим ученым: ФИО...

7.2. Учителя, указанные историографической литературой: ФИО...

7.3. Ученики ученого:

7.3.1. Признаваемые самим ученым: ФИО...

7.3.2. Указанные историографической литературой: ФИО...

8. Общественная деятельность.

8.1. Вид деятельности: политическая, революционная, благотворительная и др.

8.2. Даты (время деятельности).

8.3. Наиболее значимые результаты.

9. Научная (общественно-научная) деятельность:

9.1. Участие в научных обществах (название обществ, место, даты, вид членства, должности, форма деятельности).

9.2. Характер научной деятельности (исследования; публицистика; перевод научной литературы; публикация источников; издание научной литературы; публичные чтения; меценатство в научной области; научные экспедиции; организация научных и научно-просветительских центров; экспериментаторская и др.).

9.3. Научно-педагогическая деятельность:

9.3.1. Центры, учебные заведения, в которых проходила научно-педагогическая деятельность (высшие, средние, «вольные», иностранные учебные заведения, даты работы).

9.3.2. Учебная нагрузка:

9.3.2.1. Уроки по предметам.

9.3.2.2. Наименование курсов лекций, спецкурсов, спецсеминаров, практических, семинарских, лабораторных и др. занятий.

9.3.2.3. Время проведения (год, семестр), объем наиболее значительных курсов (кол. час.).

10. Философская и методологическая ориентация.

10.1. Приверженность к философским системам.

10.2. Эволюция философских ориентаций (вид, годы).

11. Сфера научной деятельности.

- 11.1. Теоретическая, экспериментальная, прикладная.
 11.2. Научная отрасль, дисциплина, специальность.
 11.3. Проблематика.
- 12. Видовая и жанровая характеристика научных трудов (кол-во).**
- 13. Научные связи.**
 13.1. Предпочитаемые ученым украинские ученые.
 13.2. Предпочитаемые ученым зарубежные ученые: ФИО, страна и др.
- 14. Признание научных заслуг.**
 14.1. Членство в Академиях наук: вид АН, ученое звание и год получения.
 14.2. Членство в иностранных академиях и научных обществах: вид, год избрания, приглашения.
 14.3. Иные формы научных отличий.
- 15. Санкции.**
 15.1. Общественные порицания, обвинения (причина, форма, год).
 15.2. Аресты, ссылки, тюремные заключения (вид, содержание обвинения, даты).
 15.3. Научная деквалификация (причина, форма, год).
 15.4. Иные формы.
- 16. Характеристика личности (человека и ученого-педагога)**
 16.1. Воспоминания.
 16.2. Оценка при жизни.
 16.3. Некролог.
 16.4. Оценка в историографической литературе.
 16.5. Оценка в настоящее время.
- 17. Домашний адрес(а) в Одессе.**
- 18. Дополнительные сведения.**
- Материалы к биографии:**
 1. Архив (назв. архива, фонд, опись, дело) («АРХИВ:»)
 2. Личные фонды в библиотеках (назв. б-ки, назв., номер фонда).
 3. Труды ученого (опубликованные работы) («СОЧ.:»)
 4. Литература о нем («ЛИТ.:»).

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. См.: Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії//Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Харків. 1995. С. 44.
2. Семенов Ю. И. Персоналии в словарях и словари персоналий. Общественные науки и современность. 1997. № 1. С. 160.

3. См.: Чижко В. С. Проблеми створення Українського біографічного словника: проект концепції//УІЖ. 1993. № 11—12. С. 38—49; Он же. Національний Біографічний словник: повернення до забутого проекту//Київська старовина. 1993. № 6. С. 103—108; Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 1/Відп. ред. В. С. Чижко. К., Ін-т біогр. досліджень ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України, 1996. 200 с.; Російський фольклористи. Справочник. М., 1994. 206 с.; Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г. 2-е изд. М., 1995. В 2-х тт. 701—763 с.; Философы России XIX—XX столетий. Биографии. Идеи. Труды. 1995. 2-е изд. 751 с.; Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. Т. 1. Ректоры (1805—1919, 1933—1995). Харьков, 1995. 127 с.; Посохов С. И., Ярыш А. Н. Губернаторы и Генерал-губернаторы/Сер. Харьковский биографический словарь. Харьков, 1996. 213 с. и др.

4. См.: Попова Т. Н. Некоторые проблемы биоисториографического жанра//Проблеми провінціології: Міжнарод. наук.-практ. семінар. (м. Чернівці, 4—6 листопада 1996 р.). Чернівці. 1996. С. 24—25.

5. См.: Бородин Л. И., Григорьева Ю. Г., Селунская Н. Б. «Коллективная биография представителей законодательной власти России начала XX в. (о методике создания базы данных «Дума»)»//Тезисы докладов VI Всесоюзного совещания по проблеме «Комплексные методы в исторических исследованиях». М., 1991; Оськин А. Ф., Шайков В. И. О некоторых просопографически-компьютерных аспектах исторического исследования: на примере истории Полоцкого края//Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». 1994. № 10. С. 34—35 (О работе по составлению просопографической базы данных Полоцкой академии (1812—1820 гг.); Львов С. Офицеры российской армии 1812 г.: создание просопографической базы данных//Там же. С. 27—29; Гутнов Д. А., Перевертень В. А. «ПРОСИС»: просопографическая информационная система//Там же. 1993. № 9. С. 69—72; Они же. Российские истории XVIII — нач. XX вв.: проект и информационная система//Круг идей: новое в исторической информатике. Труды I конференции Ассоциации «История и компьютер»./М., 1994. С. 39—50; Бесов А., Злобин Е. Биографический банк данных «Военное министерство России XIX века»//Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». 1995. № 14. С. 35; Мастерков А. В. Персоналии деятелей торговли и промышленности (проект базы данных)//Там же. С. 54—56; Русина Ю. А. Социальный портрет священнослужителя 1920—30 гг. на Урале (по материалам базы данных)//Там же. С. 56—57; Симонов В. Социальный портрет студентов-большевиков Московского университета — участников политического движения конца XIX — начала XX вв. (Опыт количественного анализа биографических данных)//Там же. С. 57—60; Гарскова И. М. Базы и банки данных в исторических исследованиях. М., 1994. С. 132—185.

6. См.: Перевертень В. А. Разработка информационных систем для просопографических исследований: Автореф. дис. канд. тех. наук. М., 1996; Гутнов Д. А., Перевертень В. А. Просопографическая информационная система «Просис»: вариант практического применения (О компьютеризированном создании биобиблиографического словаря)//Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». М., 1996. № 17. С. 39—41; Юмашева Ю. Ю. Проблемы просопографии//Там же. 1994. № 12. С. 45—51; Гарскова И. М. Указ. соч. и др.

7. В 1994 г. автором была разработана структура биографической справки, включавшая 25 информационных позиций; по этой схеме осуществлялась работа сотрудников Научной Библиотеки Одесского госуни-

верситета і аспірантов історического факультета ОГУ над матеріалами для Біоісторіографіческого словаря Новоросійського університета. Предлагаемый вариант, в принципе повторяющий прежнюю схему, несколько откорректирован после знакомства с анкетами к базе данных «ПРОСИС» Гутнова-Перевертня. В то же время, он предусматривает больший набор характеристик, что позволит решать разнообразные биоісторіографіческие и біографіческие исследовательские программы.

О. В. МЕЛЬНИК

З ІСТОРІИ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ (1878—1886 рр.)

У системі вищої жіночої освіти в Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. особливе місце займали Київські ВЖК, які відкрилися 4 жовтня 1878 року за ініціативою жінок, переважно дружин професорів Київського університету (В. І. Антонович, Г. Л. Іконнікова, О. І. Гогоцька, М. М. Гарнич-Гарницька та інші)¹: ними було подано прохання до Ради університету про відкриття курсів. Воно було схвалено Радою та деканатом історико-філологічного факультету. За теоретичну розробку проекту взявся професор А. І. Селін, після його смерті справу продовжила Рада університету. Засновником курсів був обраний професор С. С. Гогоцький. Київські курси напочатку були відкриті за зразком Московських курсів проф. В. І. Герье з дворічним строком навчання. У 1879—1880 учбовому році строк навчання збільшився до трьох років, у 1881 році до чотирьох².

Згідно положенню про Київські ВЖК, на курсах було два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. На перший рік навчання було зараховано 321 слухачку, з них на історико-філологічний — 158, постійних і 26 вільних; на фізико-математичний — 117 постійних та 11 вільних; 9 слухачок обрали окремі предмети. Всього з 1878—1886 рр. навчалось 2518 осіб: 1878 р.— 324, 1879 р.— 294, 1880 р.— 334, 1881 р.— 408, 1882 р.— 335, 1883 р.— 333, 1884 р.— 294, 1885/86 р.— 196³.

На кожному факультеті викладався 21 предмет, з них 7—10 необов'язкові. Предмет читався в середньому по дві години на тиждень. На першому курсі історико-філологічного факультету слухачки вивчали 11 предметів; відвідували практичні заняття з історії, загальної літератури, вивчали літописи. На першому курсі фізико-математичного факультету вивчалось тільки 6 предметів⁴. По розподілу предметів на курсах за 1878—1882 (коли на курсах було задовільне

матеріальне становище та найбільша кількість слухачок). Всього, не рахуючи практичні заняття на історико-філологічному факультеті було 21 предмет з яких 7 необов'язкових. Загальна кількість річних годин занять: 107; на першому курсі — 26, другому — 27, третьому — 28, четвертому — 26. Але з 107 годин занять можна виключити 28 необов'язкових предметів на першому — 5, другому — 9, третьому — 8, четвертому 6. Залишається стільки ж, як і на петербурзьких курсах на сьомий рік їх існування. Але на С.-Петербурзьких ВЖК практичні заняття проводяться по всім предметам викладання, з витратою значної кількості годин, а не 5 годин, як на київських курсах⁵.

Кількість викладачів на історико-філологічному факультеті з 1878 по 1886 роки складала всього: 45 осіб, з них — 31 професор і доцент, 3 лектори і 5 магістрантів університету, 1 професор і 1 лектор Київської духовної академії, 4 викладача гімназій⁶.

На курсах викладали: історики — В. С. Іконніков (пізніше академик, відомий працями з історіографії), І. В. Лучицький (відомий дослідник історії французьких релігійних війн XVI ст. і аграрної історії Франції напередодні революції 1783—1793 рр.), Ю. О. Кулаковський (учень В. Г. Васильєвського — основоположника наукового візантинознавства в Росії, спеціаліст з історії Риму, Візантії, грецьких і візантійських полондінь на Півдні України, християнства), Ф. Г. Міщенко (історик античності, класичної філології); математик В. П. Єрмаков, літературознавці — І. М. Жданов, М. П. Дашкевич, дослідник історичної діалектології О. І. Соболевський та інші⁷.

В. С. Іконніков — випусник Київського університету, в 1868 році був обраний Радою університету Св. Володимира доцентом кафедри російської історії. В 1869 році захистив у Новоросійському університеті докторську дисертацію, у 1870 році став екстраординарним, а у 1871 — ординарним професором кафедри російської історії університету Св. Володимира. В 1876 році був обраний до Комітету по улаштуванню Київських ВЖК. З 1878 по 1882 рр. читав на курсах історію та російську історіографію, а з 1881 року керував курсами. В 1872 році був членом-упорядником «Товариства Нестора-літописця», а з 20 травня 1874 року по 20 листопада 1877 головою товариства⁸. Історіографія, як наука в кінці 70-х початку 80-х рр. XIX ст. знаходилася в процесі становлення. Вагому допомогу у вивченні курсу російської історіографії,

який читав В. С. Іконніков в університеті Св. Володимира. Київських ВЖК відіграли короткі нотатки з історіографії складені його дружиною, під назвою «Записки по историографии», «Прагматическая история», составлены А. И. (Анна Иконникова) для слушательниц ВЖК 1878—1880 гг. Записки базувалися на працях В. С. Іконнікова, але Ганна Леопольдівна проявила талант у підборі матеріалу, в результаті чого нотатки набули неповторні риси, стали професійним посібником, ними таким користувалися молоді вчені. П. В. Голубєвський, І. А. Лінніченко та інші⁹.

Ганна Леопольдівна Іконнікова (Родзевич) походила з родини військових (батько — Леопольд Адамович Родзевич у чині майора у відставці оженився на кріпостній Ганні Никифоровні)¹⁰, навчалася на історико-філологічному факультеті КВЖК з 1878—1882 рр., і вже на той час мала багату енциклопедичних знань, займалася літературною творчістю, допомагала своєму чоловіку у його історіографічних дослідженнях¹¹.

Значну роль у діяльності КВЖК відіграв Ф. Я. Фортинський. У 1869 році він закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. В 1872 році був обраний доцентом кафедри всеобщої історії університету Св. Володимира. У 1874 році Ф. Я. Фортинський знаходився за кордоном, займався в історичних семінарах Гетингенського університету під керівництвом професорів Г. Вайца, Р. Паули та інших. Вивчав методику занять в учбових закладах Парижу: Ecole des chartes Ecole des chartes hautes etudes. З 1877 року став доктором всеобщої історії та екстраординарним професором університету Св. Володимира, секретарем історико-філологічного факультету, з 1878 року — ординарним професором. Коло його наукових інтересів включає в себе середньовічні історичні хроніки Європи, їх критичний аналіз. У 1884 році він підготував «Опыт систематической обработки исторической критики», що свідчить про його інтерес до джерелознавства¹². Професор Ф. Я. Фортинський працював на курсах з 4 жовтня 1878 року по 1 червня 1888 року, був членом Педагогічної Ради, викладачем середньовічної історії на історико-філологічному факультеті, Головою Опікунського Комітету, а після уходу професора Ф. Г. Мішенко — казначеем курсів. Лекції, читанні їм слухачкам курсів не відрізнялися від університетських лекцій: «никакой разницы в программе он не делал, — згадує Г. Л. Іконнікова, — слушательницы курсов пользовались те-

ми же литографіческими записками, какіе имелись для студентов университета, и теми же конспектами к экзаменам». Кожному питанню передував список джерел та матеріалів, наукова критика. В лекції вносилися елементи наукового семінару шляхом аналізу середньовічних хронік¹³.

Організація курсів складалася з Педагогічної Ради й Опікунського Комітету. Педагогічній Раді підпорядковувалися навчальна та фінансова частини, складання навчальної програми. Опікунський Комітет обирався з осіб, які вносили щорічно до бюджету курсів не менш як 25 крб. До його складу входив і міський голова. Вища адміністративна влада зосереджувалася у руках особи, призначені Міністерством народної освіти, що мала безпосередній зв'язок з опікуном Київської учбової округи, який здійснював також контроль над учбовим процесом вищого жіночого учбового закладу. На комітет покладалась функція: фінансова, господарча та інспекційна. Він мав право звільняти від плати за навчання¹⁴. Але на Київських курсах не існувало єдиного управління коштами. Був повний розподіл коштів Педагогічної Ради та Опікунського Комітету, що призвело до послаблення матеріального становища курсів. До 1885 року в розпорядженні Педагогічної Ради було 118,598 крб. (63,394 крб. за перші чотири роки та 55,204 крб. за останні чотири роки). Опікунський Комітет зібрав 48,649 крб. 927,211 крб. та 21,438 крб. Разом це складало 167,217 крб. на повсякденні потреби. Крім того надійшли кошти від земських управ (чернігівської, бессарабської, саратовської) 2,664 крб., від графіні Паніної 900 крб., від дружини проф. Котляревського 200 крб. Всього 171,611 крб.¹⁵. Курси існували за рахунок плати за право навчання та внесків членів Опікунського Комітету, приватних пожертвувань та зборів з різних концертів, що влаштовувались на користь курсів мистецькою громадськістю міста. Оскільки на курсах навчалось багато киянок та одеситок, Опікунський Комітет неодноразово звертався з клопотаннями до Київської й Одеської дум, але неодмінно одержували відмову в коштах. Опікунський Комітет надав матеріальну допомогу, в перший рік існування курсів — 167 слухачкам всього: 4,435 крб., на слідуючий рік 256 слухачкам: 6,930 крб. Відомо те, що Комітет займався не тільки справами курсів «Нельзя не отметить ходатайство Комитета перед сенатором Половцевым о снятии наложенного в 1876 году комиссиею гр. Толстого воспрещения на мало-

русские спектакли и концерты!,— відмічалось у часодисі «Женское образование» за 1881 рік¹⁶.

Матеріальний стан курсів був не стабільним з-за відсутності єдиного управління фінансами курсів. Найбільші суперечки в Опікунському Комітеті були з приводу розподілу фінансів. Одна група членів бажала, щоб гроші йшли тільки на допомогу неспроможним слухачкам курсів. Інші, серед яких був професор Ф. Я. Фортинський, намагалися розподілити суми таким чином третина — в капітал курсів, третина — допоміжним установам, третина — неспроможним слухачкам. На початку 1881—82 уч. року більшість членів Опікунського Комітету підтримала останню пропозицію. Тоді як 10 членів вийшли з Комітету, що ускладнило матеріальне становище курсів¹⁷.

Коли у 1879 році професором Новоросійського університету А. С. Трачевським планувалося відкриття Одеських ВЖК, він приводив як негативний приклад матеріального стану курсів Київські ВЖК: «Одесса не допустит, чтобы на ея существовании тяготели такие ужасные воспоминания, как голодная смерть киевской курсистки да голодный обморок петербургской, или как изгнание даровитых женщин из храма науки за то, что они не были в силах уплатить сорока серебряников»¹⁸.

По напливу коштів від громадськості київські курси займали друге місце після петербурзьких, але страждали від неправильного їх розподілу, через це закриття курсів відбулося не стільки через розпорядження уряду, а й в зв'язку з фінансовими проблемами,— зазначав дослідник вищої жіночої освіти М. Песковський¹⁹. Спроби реформувати процес розподілу коштів приводили до скорочення числа слухачок, з 408 у 1882 р. до 196 у 1885—1886 уч. рр., а кількість щорічно зарахованих скоротилась до 74 осіб.

У зв'язку з постановою уряду прийом на Київські ВЖК був перерваний у 1886 році. Поновлення прийому на Київські ВЖК почалося лише на 1906—1907 уч. рр. на тих же умовах, на яких вони існували до 1886 року²⁰.

ПРИМІТКИ:

1. ЦДІА. України. Ф. 442. Оп. 828. Спр. 246. Арк. 19, 28, 29, 32, 36.

2. Песковский М. Университетская наука для русских женщин. // Русская мысль. 1886. № 12. С. 74—76; К. Р. Шохоль. Высшее женское образование в России. СПб., 1910. С. 70—71.

3. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве и Правила для слушательниц и вольнослушательниц Высших женских курсов в Киеве. К., 1881. С. 44—47.
4. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие. 1878—1881. К., 1881.
5. Там само; Альбицкий В. Высшие учебные заведения России, мужские и женские Справочник. СПб., 1884. С. 245; Женское образование. 1879. № 1. С. 75.
6. Там само.
7. История Академии наук СССР. Т. 2. М., 1964. С. 276, 279, 287, 303, 414—416, 592, 605, 606.
8. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834—1884)//Составлен ординарным проф. В. С. Иконниковым. Киев, 1884. С. 228—234.
9. Киреева Р. А. А. Я. Иконникова и ее записки по историографии// История и историки. 1973. М., 1975. С. 202.
10. Дмитрієнко М., Войцехівська І. До питання про джерельну базу складання родоводів (на прикладі біографії акад. В. С. Іконникова)// Українська генеологія: теорія, методологія, історія та практика. Київ, 1996. С. 51.
11. Киреева Р. А. А. Я. Иконникова и ее записки... С. 189.
12. Биографический словарь... С. 678, 679.
13. Иконникова А. Я. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве//Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. 1903. Кн. 17. Вып. 2. С. 67—75.
14. Киевлянин. 1878. № 122. С. 1—2.
15. Песковский М. Университетская наука... С. 26.
16. Женское образование. 1881. № 1. С. 74—76.
17. Иконникова А. Я. Вказ. твори. С. 73.
18. Трачевский А. С. Высшие женские курсы в Одессе профессора А. С. Трачевского. Вып. 1. Одесса, 1879. С. 8—9.
19. Песковский М. Очерк истории высшего женского образования в России (за 20 лет)//Наблюдатель. 1882. № 6. С. 118.
20. Там само. С. 120.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ ВІД ГОЛОДУ 1933 р. В ОБЛАСТЯХ УСРР

Приємно надрукувати статтю у збірнику історичного факультету, який автор у свій час закінчив. Доцільно зупинитися на проблемі, яка раніше розроблялася автором досить детально. Мова йде про демографічну ситуацію в Україні між переписами населення 1926 і 1937 рр. Ця проблема є цікавою передусім під кутом зору демографічних наслідків голоду 1933 року. У даній статті слід зупинитися на опрацьованих, але неопублікованих даних в обласному розрізі.

Радянська демографічна статистика міжвоєнного періоду стала доступною для дослідників з 1989 р. Після цього з'явилося досить багато публікацій, які проаналізувала Н. О. Араловець¹. Дослідники одноставно твердять про високу надійність статистичних даних щодо руху населення за всі роки, крім 1933 р. У фонді Центрального управління народногосподарського обліку в Російському Державному архіві економіки (Москва) вони знаходять і публікують дані, що показують причини неповного обліку населення у 1933 р. Виявляється, що ЦУНГО СРСР у 1934 р. створив комісію, яка аналізувала причини «неякісного» збирання статистичної інформації про природний рух населення за попередній рік. Основна причина цілком зрозуміла: у сільській місцевості регіонів, де лютував голод, працівники ЗАГС гинули, як всі інші люди.

Реальну величину смертності в рік голодомору доводилось встановлювати шляхом зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. З одночасним аналізом динаміки природного руху за міжпереписний період. Ця методика, як і одержані на її основі розрахунки довідалися у Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада) у січні 1995 р. Учасники організованого тоді університетом семінару на тему «Населення Радянського Союзу 20—30-х рр. У світлі нових документальних свідчень (23 фахівці

з дев'яти країн) не висловили принципових заперечень проти застосування методики, хоч і зробили певні застереження з окремих деталей².

Враховуючи неточність вихідних статистичних даних (особливо про механічний рух населення у міжпереписний період), прямі втрати населення УСРР від голоду визначаються для 1933 р. від 3 до 3,5 млн. чоловік³. Інші цифри дає статистика. За формою «Природний рух населення» органи ЗАГС УСРР зареєстрували у 1933 р. 1 850,3 тис., а за формою «Смертність населення за національною ознакою» — 1909 тис. смертельних випадків. Отже, ми повинні пам'ятати при зіставленні динаміки смертності у міжпереписний період, що статистичні органи у 1933 р. зафіксували не більше половини смертних випадків. Дані про смертність в розрізі областей наведені в табл. 1.

На основі таблиці 1 можна співставити питому вагу кожної області в загальнореспубліканському обсязі смертних випадків у 1933 р. у порівнянні з найбільш віддаленими з обох сторін від року голодомору датами, 1927—1928 рр. і 1935—1936 рр. Одержуємо такий ряд цифр (у відсотках до загальної кількості смертних випадків по УСРР, прийнятої за 100):

Таблиця 1

Області	1927—1928 рр.	1933 р.	1935—1936 рр.
Київська	19,7	26,8	17,7
Чернігівська	10,4	6,3	10,0
Вінницька	16,0	14,5	17,4
Харківська	19,2	26,0	15,1
Дніпропетровська	11,6	9,6	11,3
Одеська	10,2	8,6	9,5
Донецька	10,8	6,4	16,9
МАСРР	2,1	1,8	2,1

В таблиці 1 можна побачити, що голодомор був найтяжчим у двох областях — Київській і Харківській. Питома ва-

га цих областей в загальноукраїнській смертності настільки підвищилася у 1933 р., що всі інші області за цим показником пішли різко вниз.

Причини найтяжчого становища цих областей під час рукотворного голоду встановлюються методом виключення. Менше постраждали прикордонні райони (Вінницька обл. МАСРР). Саме через її прикордонний характер власті побоювались вилучати у селян — «боржників» по хлібозаготовлях абсолютно все продовольство. Менше страждали селяни Чернігівщини внаслідок «прозорості» кордону з Білорусією у поліських лісових і болотняних нєтрах. Крім того, Полісся мало певні продовольчі ресурси, які можна було одержати шляхом збиральництва — рибу, ягоди, гриби. Менше страждала від голоду Донецька область. Тут багато селян або їх родичів працювали на шахтах, тобто користувалися картковою системою постачання. Одеська, Дніпропетровська, Київська і Харківська області були позбавлені названих переваг, а тому постраждали найбільше.

Скорегуємо показники смертності за 1933 р., щоб наблизити їх до реальних, тобто подвоїмо наведені в таблиці 1 цифри. Співставимо одержані цифри з даними за найбільш віддалені від голодомору роки з нормальною смертністю населення. Виявляється, що смертність у 1933 р. перевищує показники нормальних років у багато разів, а саме:

Таблиця 2

Області	1927 р.	1936 р.	Місце 1927 р.	Області 1936 р.
Київська	9,5	14,8	1—2	2
Чернігівська	4,3	6,3	7—8	7
Вінницька	6,2	9,0	4—5	4
Харківська	9,5	16,9	1—2	1
Дніпропетровська	6,2	8,8	4—5	5
Одеська	6,1	10,0	6	3
Донецька	4,3	3,9	7—8	8
МАСРР	0,3	8,6	3	6

Таблиця 2 показує, що голодомор найбільш позначився на Харківській і Київській областях, а найменше — на Донецькій і Чернігівській. Ці дані співпадають з даними таблиці 1, які одержані іншим методом.

Демографічна статистика показує, що у 1936 р. рівень смертності був істотно менший, ніж у 1927 р. по всіх областях, за винятком Донецької. Під час голодомору гинули передусім люди старшого і похилого віку, які за нормальних умов дають основну частину смертних випадків. Істотне скорочення цієї вікової групи після голодомору зумовило загальне зниження смертності. У Донецькій області вплив голоду на структуру народонаселення був меншим, і питома вага найстаршої вікової групи не зазнала істотного зменшення. Відповідно смертність залишається на рівні кінця 20-х рр.

Вищенаведені дані одержано застосуванням усередненої поправки на сальдо міграційного балансу. Демографічний дефіцит між переписами 1926 і 1937 рр. становить 4581 тис. чоловік при негативному для України сальдо міграційного балансу в 1343 тис. чоловік. Врахування цього сальдо «очищає» демографічний дефіцит від усіх факторів втрат, крім голоду. Порівнюючи обидві наведені цифри, ми одержуємо смертність від голоду 3 238 тис., а з поправкою на неточність у розрахунку природного і особливо механічного руху населення — від 3 до 3,5 млн. чоловік. Виходячи з останньої цифри, як уже сказано, доводиться подвоювати дані демографічної статистики про смертність в 1933 р.

Однак сальдо міграційного балансу виглядає по-різному в кожній з областей України. Для Донецької області воно позитивне (1339 тис.), для всіх інших — негативне: від 24 тис. у Дніпропетровській області до 692 тис. у Вінницькій⁶. Тобто усереднення даних по міграціях населення дещо спотворює величини втрат від голоду в обласному розрізі. Реальні втрати більші на Донеччині і Дніпропетровщині і менші в інших областях. Істотне спотворення даних під впливом міграційного фактору маємо тільки в Донецькій області, де мобільність населення у міжпереписний період була надзвичайно високою. Це треба пам'ятати, аналізуючи вищенаведені таблиці.

ПРИМІТКИ:

1. Араловед Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. 1995. № 1. С. 135—146.

2. Див.: Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 р. в Україні//Український історичний журнал. 1995. № 5. С. 137—141.

3. Методику і результати розрахунків див.: Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду//Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків,, мовою документів. К., 1990. С. 66—85; Кульчицький С. В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р.//Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 3—10. Сергій Максудов — псевдонім, під яким відомий серед демографів професор Гарвардського університету О. П. Бабьонішев.

4. Російський державний архів економіки. Ф. 1562. Оп. 329. Спр. 256.

5. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків мовою документів. С. 77.

И. Я. НИКУЛЬЧА

РУМЫНСКИЙ ОККУПАЦИОННЫЙ РЕЖИМ В ТРАНСНИСТРИИ (обзор источников)

Одним из «белых пятен» в истории Украины периода второй мировой войны является румынская оккупация территории между Днестром и Бугом, так называемой Транснистрии¹ в 1941—1944.

В советской историографии данная проблема никогда комплексно не исследовалась. Прерогатива отдавалась исследованию деятельности подпольных организаций и партизанских отрядов на этой территории, борьба местного населения против оккупантов. Основной упор делался также на освещении массовых убийств мирных граждан, грабежах и вывозе с территории Транснистрии народного добра². При этом не делалось различий между политикой, проводимой немецкой оккупационной администрацией на территории рейхскомиссариата «Украина», и деятельностью румынских властей на территории между Днестром и Бугом.

Западные историки при изучении истории румынской оккупации Транснистрии акцентировали свое внимание, в основном, на геноциде, направленном против еврейского населения³.

Единственная монография, в которой дается обстоятельный анализ политики румынской администрации на территории юга Украины в 1941—1944 гг., была написана в 1957 году по заказу ВВА США американским историком Александром Даллиным⁴. В данной работе автор, не имея возможности использовать румынские источники, находящиеся в за-

крытых фондах СССР и Румынии, базируется, в основном, на материалах Нюрнбергского процесса, периодике, издаваемой в то время в Транснистрии, а также на интервью с беженцами в США, сделанных в рамках так называемого Гарвардского проекта. Александр Даллин в своем труде детально анализирует структуру румынской администрации и раскрывает сущность политики, проводимой оккупационными властями на территории между Днестром и Бугом в области экономики, культуры, религии, образования, в социальной сфере, при этом освещает отношение местного населения к новым властям, политику массовых убийств еврейского населения, а также проблему взаимоотношения румынских и немецких оккупационных властей. Несмотря на поднятые в данном исследовании проблемы, ценность ее снижается отсутствием архивных документов.

До недавнего времени архивные фонды, освещающие румынский оккупационный режим в Транснистрии, были недоступны историкам. В результате предпринятых нами поисков удалось установить, что рассекреченные материалы, позволяющие всесторонне изучить деятельность румынской администрации в Транснистрии, сосредоточены в нескольких архивах⁵.

В данной статье мы рассматриваем комплекс источников, которые проливают свет на различные аспекты румынского оккупационного режима на территории между Днестром и Бугом.

В первую очередь большой интерес представляют документы, освещающие установление оккупационной администрации. К такому роду источников можно отнести личную переписку между Гитлером и Антонеску, стенограммы заседаний Совета Министров Румынии за вторую половину 1941 года, а также нормативные акты законодательного характера, утверждающие румынскую гражданскую администрацию в Транснистрии, подписанные руководителем румынского государства Ионом Антонеску. За дальнейшее участие Румынии в войне против СССР и в качестве компенсации за отторгнутую Венским арбитражем 1940 г. территорию Трансильвании, Гитлер в своем письме от 14 августа 1941 года предлагает генералу Антонеску «взять под свою ответственность территорию между Днестром и Днепром»⁶. В ответном письме Антонеску дает согласие на предположение фюрера, но по причине «отсутствия необходимых средств и подготовленных кадров» просит ограничить «зону

румынской администрации и экономической эксплуатации только территорией между Днестром и Бугом»⁷.

Основываясь на данной переписке и результатах встреч представителя немецкого главнокомандования бригадного генерала Хауффе и представителя румынского генерального штаба генерала Тэтэрану 30 августа в Тиниге (совр. Бендеры), было подписано «Соглашение о безопасности администрации и экономической эксплуатации территории между Днестром и Бугом (Транснистрия) и между Бугом и Днестром (регион Буг—Днепр)»⁸. Данное соглашение разграничивает ответственность и обязанность румынских и немецких властей на этих территориях. За безопасность и экономическую эксплуатацию Транснистрии была ответственна Румыния, а в зоне Буг—Днепр ответственность за администрирование и эксплуатацию брала на себя Германия, за безопасность же отвечала Румыния⁹. Нужно отметить, что в этом документе не говорится об аннексии или включении Транснистрии в состав румынского государства, а лишь о военной оккупации.

Не менее ценен для исследователя Декрет № 1 от 19 августа 1941 года, подписанный генералом Антонеску, устанавливающий временную румынскую администрацию на территории Транснистрии¹⁰. Согласно этому декрету, на пост губернатора Транснистрии был назначен проф. Г. Александру, специалист в области административного права. Первоначально столицей был назван город Тирасполь, а после захвата 16 октября г. Одессы столицей стал черноморский город¹¹.

Новообразованное на территории между Днестром и Бугом губернаторство Транснистрия имело полную экономическую автономию, были созданы дирекции — своего рода министерства регионального уровня, которые ведали различными сторонами жизни в Транснистрии.

Фонды Дирекций в Государственном архиве Одесской области, а также фонд «Военно-гражданского кабинета по администрации Бессарабии, Буковины и Транснистрии» (ф. 706) Национального архива республики Молдова позволяют проанализировать различные аспекты экономической деятельности румынских оккупационных властей.

Например, переписка между губернаторством Транснистрия и правительством Румынии по экономическим вопросам раскрывает основные цели, планы и характер экономической эксплуатации данного региона. Детальную информацию об организации экономической жизни и о структуре управления различными отраслями экономики Транснистрии можно най-

ти в приказах и распоряжениях губернаторства Транснистрии.

Особую ценность для исследователей представляют еженедельные и ежемесячные отчеты румынских оккупационных властей о состоянии экономики Транснистрии, о результатах работы дирекций экономики, индустрии, коммерции, финансов и т. д. Данные отчеты содержат многочисленные статистические данные о действующих промышленных предприятиях и их производительности, о количестве вывезенных в Румынию сельскохозяйственных продуктов и промышленных товаров, а также о числе трудоспособного населения и количестве рабочих на предприятиях Транснистрии.

Данные архивов позволяют исследовать деятельность румынского оккупационного режима в сфере культуры Транснистрии. Источники, освещающие деятельность румынской администрации в области культуры, по проблематике можно условно разделить на 3 группы. К первой группе относятся документы, раскрывающие стратегические цели и задачи румынского правительства по отношению к культурному развитию Транснистрии, а также планы и характер процесса румынизации данного региона. К ним относятся переписка министерства национальной культуры Румынии с губернаторством Транснистрии¹², планы и отчеты о работе отдела румынской пропаганды¹³, а также материалы комиссии по румынизации и колонизации Бессарабии, Буковины и Транснистрии.

Вторая группа источников включает в себя документы, освещающие политику румынской администрации в области образования. К такому роду материалов можно отнести постановления и циркуляры губернаторства Транснистрия и Дирекции культуры об организации начального и среднего образования на территории между Днестром и Бугом¹⁵, переписка губернаторства Транснистрии с Советом Министров Румынии об организации учебных заведений¹⁶, а также отчеты поддирекции образования Дирекции культуры о проделанной работе. Для создания цельной картины состояния образования в Транснистрии очень важны статистические данные о количестве школ на территории Транснистрии, учителей, работающих в учебных заведениях, о языке преподавания в школах¹⁷. Целый ряд документов содержит интересную информацию о деятельности единственного высшего учебного заведения на оккупированной территории Украины — Одесского университета¹⁸.

Третья группа документов включает в себя архивные ис-

точники, содержащие информацию о театральной жизни Транснистрии. На основе этих материалов можно установить количество театров, функционировавших на территории между Днестром и Бугом¹⁹. В частности, документы субдирекции искусств позволяют нам проанализировать деятельность Одесского театра оперы и балета, Русского драматического театра В. Вронского, Украинского драматического театра, а также многих других, функционировавших в Транснистрии, в том числе и Консерватории²⁰.

Деятельность подпольных и партизанских отрядов на территории, оккупированной румынскими войсками, достаточно хорошо освещена в отечественной историографии, но, тем не менее, документы румынских спецслужб, занимавшихся раскрытием партизанских отрядов и их уничтожением, практически не исследованы. Анализ этих архивных источников позволяет раскрыть причины подавления партизанского и подпольного движения в Транснистрии уже в начале 1943 г. Аналитические отчеты специальных служб информации (ССИ)²¹ позволяют проанализировать деятельность и методы работы румынских репрессивных органов, а также осветить мероприятия, проводимые ССИ по очистке одесских катакомб от партизан, аресту и уничтожению партизанских групп²². Для комплексного исследования деятельности антифашистских сил на территории Транснистрии особенно ценны рефераты ССИ о деятельности Одесского обкома партии, о партизанском движении в Транснистрии.

Комплекс архивных источников, сосредоточенных в фондах Государственного архива Румынии и Российского центра хранения коллекции исторических документов (бывший ЦГА СССР) — фонд Военного кабинета маршала Антонеску (ф. 492), — впервые дают возможность исследовать деятельность организации украинских националистов на территории Транснистрии, отношение к ней румынских властей. Сведения об украинском ирридентизме можно найти в информационных сообщениях Инспектората жандармерии Транснистрии, в донесениях уездных органов жандармерии²³, а также в аналитических отчетах ССИ.²⁴

Подводя итог обзору литературы и источников, освещающих румынский оккупационный режим на юге Украины в годы второй мировой войны, следует подчеркнуть, что огромный массив исторического материала позволяет исследователю объективно и всесторонне проанализировать все аспекты деятельности румынской администрации на территории

Транснистрии и ее последствия для местного населения, а также отметить антинародный характер оккупационного режима.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Транснистрия включала в себя современные территории севера Одесской области, юго-западную часть Николаевской области, юго-восточную часть Винницкой, а также часть республики Молдова.

2. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализации (01.IX.1939—19.IX.1942). Кишинев, 1981; Левит И. Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску (19.XI.1942—23.VIII.1944). Кишинев, 1983; Егоров В. Ф., Зотов Н. И. 907 дней в тылу врага. Одесса, 1969; Спрага Л. Г., Тумаркин Д. Н. Таемними стежками. К., 1965 и др.

3. Ancel Jean. Antonescu and the jews//Yad Vachem Studies. 1993. Т. XXIII; Fisher J. S. Transnistria. The Forgotten Ctmetry. New-York, 1969; Litali D. The destruction of the jews of Odessa.//Yad Vashem Studies. 1967. No 6. С. 135—154

4. Dallin Alexander. Odessa. 1941—1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. Santa Monica, 1957.

5. Государственный архив Одесской области, г. Одесса (далее ГАОО); Государственный архив Румынии, г. Бухарест (далее ГАР), Национальный архив республики Молдова, г. Кишинев (далее НАРМ); Российский центр хранения коллекции исторических документов, г. Москва (далее РЦХКИД).

6. ГАР. Фонд Президиума Совета Министров Румынии (далее ПСМ). Оп. 1. Д. 476/1943. Л. 117.

7. Там же. Д. 313/1941. Л. 12.

8. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 9. Лл. 64—69.

9. Там же. Л. 64.

10. ГАР. Ф. ПСМ. Оп. 1. Д. 597/1941. Л. 2.

11. ГАР. Ф. ПСМ. Оп. 1. Д. 597/1941. Л. 5.

12. Там же. Дд. 1101, 1107.

13. ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 1. Д. 19; НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 518. Т. 1. Лл. 184—190.

14. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Дд. 632, 648, 649.

15. Там же. Д. 1112. Лл. 221—222; ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 3. Д. 106.

16. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 1101.

17. ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 3. Дд. 137, 145, 159.

18. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 548. Лл. 21—22; Д. 1012. Лл. 155—156; ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 3. Д. 115.

19. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 518. Лл. 195—202; ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 3. Дд. 89, 97.

20. НАРМ. Ф. 706. Оп. 1. Д. 518. Лл. 196—198; ГАОО. Ф. р-2249. Оп. 3. Дд. 81, 94.

21. Специальная служба информации (ССИ) — служба разведки и контрразведки Румынии в Транснистрии тесно сотрудничала с репрессивными органами власти — Жандармерией, полицией, сигуранцей.

22. РЦХКИД. Ф. 492. Оп. 1. Д. 5. Лл. 196—197, 205; Д. 17. Ч. 1. Лл. 54—72.

23. ГАР. Фонд Генерального інспектора жандармерии. Оп. 1. Д. 129/1942. Лл. 112, 114, 195—201; ГАОО. Ф. р-7688. Оп. 1. Д. 40. Л. 47; Лл. 43—44.

24. Ф. 492. Оп. 1. Д. 10. Лл. 10, 49, 56, 135—137; Дд. 11, 12.

О. О. ДОЛЖЕНКОВ

**АРХІВНІ ФОНДИ ЦК КП(б) ПРО ВТРУЧАННЯ
СОЮЗНИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ
В ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ
ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В 1920-ті рр.**

Архівні джерела, що пов'язані з діяльністю органів ЦК КП(б)У у відповідний період, сконцентровані в фонді № 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), до 1991 р.— Парти́йний архів Інституту історії партії при ЦК КПУ. На особливу увагу дослідників заслуговують опис 20 (понад 7 тисяч справ, що містять матеріали Загального відділу ЦК КП(б)У з 1918 по кінець 30-х років), опис 7 (понад 200 справ, що містять матеріали Секретаріату та Оргбюро ЦК КП(б)У з 1918 по 1927 рік), опис 6 (близько 400 справ, що містять матеріали Політбюро ЦК КП(б)У з 1918 по 1937 рік).

Критерієм для відбору справ для вивчення, окрім вміщеної в описах короткої анотації їх змісту, може бути знайомство з картковим каталогом архіву. В першу чергу це стосується дослідження описів 6 та 7, тому що в них окремо виділені справи, де вміщений перелік питань, розглянутих у відповідний час Політбюро, Оргбюро та Секретаріатом ЦК КП(б)У. Наприклад, справа № 17 опису 6 містить перелік всіх питань, розглянутих Політбюро за 1921 рік. Таким чином, після вивчення переліку питань для детального дослідження його розгляду, підготованих до розгляду документів злучаються інші справи опису.

Найважливіший аспект вивчення архівних фондів ЦК КП(б)У полягає в наявності в фонді № 1 частини справ, які свого часу в описах позначилися штампом «Не підлягає видачі в читальний зал». Обмеження на доступ до них почали відмінятись з 1987 р. і до 1991 р. були повністю скасовані. Проте значна частина архівних джерел, що містяться в цих справах, до цього часу мало досліджена і не введена в науковий обіг. Через це вони заслуговують на особливу увагу дослідників.

Разом з тим, слід врахувати і специфіку цих справ: на-амперед з джерелознавчої точки зору. Слід вважати, по-перше, на те, що відповідні справи були переукомплектовані щонайменше двічі (в кінці 1930-х та 1960-х роках), при цьо-ду змінювалась нумерація аркушів. По-друге, читання тексту окремих випадках утруднюється низькою якістю паперу та юблякністю тексту. При цьому такі аркуші в нещодавно відкритих для дослідників справах не завжди дублюються фотографічними чи машинописними копіями, як в інших справах. По-третє, дослідник стикається з філологічними складнощами, пов'язаними з використанням в архівних дже-релах існуювшої до 1933 р. граматики української мови. Зчевидно, що питання про методик цитування та перекла-ду на сучасну українську мову вимагає окремого наукового дослідження на межі історії та філології. Також в архівних джерелах зустрічаються специфічні абревіатури — назви державних та господарських структур, розшифровка яких вимагає від дослідника детального знайомства з структурою управлінських органів УСРР.

Справи, нещодавно відкриті для дослідження, містять в собі різноманітні джерела: протоколи та стенограми засідань Політбюро, Секретаріату та Оргбюро ЦК КП(б)У та витяги з них; ділове листування; листи до вищих органів влади від громадян та організацій; телеграми; брошури тощо, російсь-кою та українською мовами, виконані як машинописом, так і від руки, від 100 до 200 аркушів різного формату в справі.

Що до питання про достовірність вищеназваних джерел, слід звернути увагу, по-перше, на політичну орієнтацію авто-рів, яка мусить бути врахована дослідником. По-друге, в умовах тогочасної політики українізації протоколи та стено-грами велись українською мовою, хоча виступи проходили здебільшого на російській мові, що ставить перед дослідни-ком питання про адекватність перекладу.

Як показує аналіз, однією з причин обмеження свого часу доступу дослідників до окремих справ фонду стала наявність в них джерел; що описують втручання союзних органів уп-равління в сферу компетенції українських органів управлі-ня висвітлюють таким чином нерівноправне положення Укра-їни в СРСР. Вивчення маловідомої теми з історії України та СРСР на нинішньому етапі може ґрунтуватись саме на дослідженні архівних фондів ЦК КП(б)У.

Зокрема, архівний фонд Політбюро ЦК КП(б)У, в першу чергу його раніше закриті справи, містять інформацію про

те, що ще до офіційного конституювання СРСР була чинною практика втручання центральних органів РСФРР в діяльність українських органів влади та управління.

Ще в квітні 1922 року українське політбюро вказало на те, що центральні установи РСФРР ігнорують центральні установи УСРР та її формальну незалежність. Проте хвиля таких фактів продовжувала наростати: уповноважений РПО організував в липні 1922 р. на Правобережжі самостійний, незалежний апарат з хлібозаготівель¹; організоване в Москві акціонерне товариство по розповсюдженню літератури на залізничних станціях почало розвивати свою діяльність і на Україні без попереднього погодження як по партійній так і по радянській лінії; РОСТА систематично ігнорує РАТАУ, не даючи їй своєчасно московської та закордонної інформації, та не використовуючи для преси РСФРР інформації РАТАУ щодо України²; восени того ж року Відділ боротьби з шкідниками Наркомзему РСФРР заснував свій відділ на Україні, обминаючи Наркомзем УСРР³; на початку вересня 1922 р. Наркомат освіти РСФРР надіслав в Харків телеграму з вимогою, щоб наркомат освіти України був підзвітним НКО РСФРР⁴. Після утворення СРСР ситуація ще більше погіршилась. В вересні 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про контрольні цифри державного бюджету СРСР, констатувало «...ненормальність укладення бюджету, що практикується в центрі і виявляється у відрахуванні коштів на видатки по Союзу і РСФРР і поділі решти між республіками»⁵. Контрольні цифри бюджету СРСР передбачали зниження бюджету України на 1927—1928 рік проти асигнувань на 1926—1927 рік⁶. Це було зроблено не дивлячись на катастрофічний стан з бюджетними виплатами на Україні. Зокрема, через нестачу коштів ставки зарплатні для вчителів, лікарів, агрономів були значно меншими, ніж в РСФРР⁷. ТАРС 20.12.27 р. направила лист до РАТАУ № 406/с, в якому загрожуючи припинити подачу інформації, намагалась схилити РАТАУ до відмови від формально незалежного статусу⁸. Архівні матеріали Секретаріату та Оргбюро ЦК КП(б)У також свідчать про ігнорування вищими органами Союзу суверенних прав УСРР⁹, насамперед в кадрових питаннях.

Значний обсяг джерел з цієї проблематики міститься в архівних матеріалах загального відділу ЦК КП(б)У, насамперед в його раніше закритих справах. Наприклад, у 1923 році Наркомздоров'я, Наркомзем та Наркомосвіти України не

мали права самостійно виходити на зовнішній ринок, в той час як відповідні наркомати РСФРР користувались таким правом¹⁰. В цьому ж році виникла полеміка про підпорядкування сільськогосподарського банку України¹¹.

Як один з прикладів адміністрування центральних органів по найдріб'язковішим питанням голова Держплану УСРР Чернов у своїй довідці, підготованій для Кагановича в 1925 р., навів такий факт: «...з метою зменшення конкуренції між яйцезаготівельниками України, була розроблена дислокація мережі складів... У відповідь на це Москва вирішила сама встановлювати деякі організації повинні мати склади, аж до встановлення місцерозташування складу»¹². В 1923 р. ВРНГ вилучила з підпорядкування УРНГ Південсталь та Південмаштрест; 1924—1925 рр. доля субвенцій для народного господарства України одностороннім рішенням РНК СРСР зменшена, за рахунок цього збільшена доля РСФРР¹³. Подібні факти зрештою досить серйозно занепокоїли керівництво УСРР. Голова українського Раднаркому В. Чубар звернувся у 1925 р. з листом на ім'я Сталіна, де проілюстрував централізаторські тенденції, що вели до ігнорування інтересів України, численними прикладами¹⁴. Але централізаторські тенденції неухильно посилювались. План роботи Держплану УСРР на 1925—1926 рр., відзначивши наявність «в складі народного господарства України найбільших галузей, безпосередньо і цілком керованих з Союзного центру», констатував, що в умовах централізованого керівництва з Москви «інтереси українського народного господарства в порядку їх терміновості і розмірів не завжди в достатній ступені забезпечуються»¹⁵.

Очевидно, детальне вивчення матеріалів архівних фондів ЦК КП(б)У потребує копіткої джерелознавчої роботи, особливо враховуючи наявність значної кількості досі не введених в науковий обіг джерел. Разом з тим, на основі цих джерел дослідник може побудувати обґрунтований аналіз такої поки що мало вивченої проблеми, як втручання союзних органів управління в діяльність адміністративних та господарських органів УСРР в 1920-ті рр.

ПРИМІТКИ:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 13—14.
2. Там само. Арк. 11—12.
3. Там само. Арк. 101 зв.
4. Там само. Арк. 44 зв.

5. Там само. Спр. 40. Арк. 117.
6. Там само. Спр. 122. Арк. 54.
7. Там само. Арк. 1.
8. Там само. Оп. 6. Спр. 122. Арк. 47.
9. Там само. Оп. 7. Спр. 83. Арк. 58; Там само. Оп. 7. Спр. 90. Арк. 50.
10. Там само. Оп. 20. Спр. 1730. Арк. 26 зв.
11. Там само. Арк. 38; Там само. Спр. 1861. Арк. 36, 36 зв.
12. Там само. Спр. 2299. Арк. 7.
13. Там само. Спр. 1861. Арк. 117.
14. Там само. Спр. 2031. Арк. 1—4.
15. Там само. Арк. 6—7.

В. М. ХМАРСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ОДЕСІ (ПРО НАМАГАННЯ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО ЗАСНУВАТИ У 30—40-ві рр. ХІХ ст. ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ)

У серпні 1995 р. наукова громадськість міста відзначила 75-ліття існування Державного архіву Одеської області. На урочистому засіданні у Літературному музеї директор архіву В. М. Мальєнко розповів про історію цієї установи. Він слушно підкреслив, що архів мав і свою передісторію, в якій чільне місце посідає постать Аполлона Скальковського.

Видатний історик і археограф Південної України ще у першій половині ХІХ ст. став ініціатором створення в Одесі спеціального історичного архіву¹. Це був час становлення української історичної науки. Українські історики, які залучали все більше історичних джерел до своїх творів, зіткнулись з тим, що архівні матеріали знаходились у неупорядкованому і безпорадному стані, і по суті, гинули у багаточисельних відомчих архівах.

Наукова громадськість неодноразово піднімала питання про створення спеціальних архівів, які були б справжніми науковими установами і централізовано зберігали б писемні пам'ятки минулого. Нарешті, у 1852 р. було створено перший архів в Україні — Центральний архів давніх актів у Києві². Проте перший архів міг виникнути на ціле десятиліття раніше, і не у Києві, а в Одесі.

А. О. Скальковський почав вивчення історії Південної України в середині 30-х рр. Вже у 1836 р. він звернув увагу на те, що у Новоросійському краї ніхто «не турбувався про документи, які не мали тісного зв'язку з поточними справа-

ми, і, отже, що вони могли загинути від невігластва, пожеж, або просто, з бігом часу та зміною обставин»³.

Як свідчать щоденникові записи А. О. Скальковського ідея створення архіву з'явилась у нього наприкінці жовтня 1837 р. — коли він почав написання другої частини «Хронологического обозрения истории Новороссийского края». 23 грудня 1837 р. дослідник занотував: «...віддав Левшину (городоначальнику Одеси — В. Х.) проект мій про історичний архів в Одесі»⁴.

В січні 1838 р. з проектом ознайомився новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов. Він прихильно його сприйняв, обіцяв допомогу, і в лютому затвердив цей документ.

Проте вже наступного дня А. О. Скальковський скаржився: «Моя записка про історичний архів у Фабра і він дуже псує справу мою». Невідомо, що вчинив начальник канцелярії М. С. Воронцова А. Я. Фабр, але дослідник пізніше повертався до архіву. Лише 27 липня 1838 р. він «в канцелярії написав ще папір про історичний архів»⁵.

Для створення архіву А. О. Скальковський вважав тоді за необхідне: 1) оглянути у Новоросії архіви державних установ, фортець тощо; 2) відокремити зі всіх матеріалів папери, що не торкались поточних справ; 3) зібрати з вилучених справ історичний архів. Одним із основних завдань майбутнього архіву мав стати пошук нових історичних джерел з історії краю. Отже, історик бачив архів як регіональну установу для Південної України (таким, до речі став і київський архів, будучи скупченням матеріалів з історії Правобережної України).

У серпні 1838 р. М. С. Воронцов звернувся з проектом Скальковського до міністра внутрішніх справ. Подання графа було позитивно розглянуто комітетом міністрів, який прийняв відповідне рішення, затверджене 20 грудня імператором. Єдиною зміною було те, що у столиці вирішили назвати передбачену установу не «Історичним архівом Нової Росії», а «Зібранням історичних та статистичних відомостей про Новоросійський край»⁶.

5 січня 1839 р. А. О. Скальковський довідався про затвердження Миколою I його проекту, а також про те, що йому дозволено незабаром відправитись у заплановану археографічну подорож (разом з офіцером Генерального штабу).

Проте раптово заснування архіву наразилось на несподівані перешкоди. У той час у середовищі освічених одеситів

виникла думка про утворення у місті історичного товариства. Кілька майбутніх його членів-засновників (згадуваний вже А. Я. Фабр, попечитель учбової округи Д. М. Княжевич та завідувач міською бібліотекою М. Н. Мурзакевич) вважали наміри А. О. Скальковського втручанням в царину їх діяльності⁷.

25 березня 1839 р. Д. М. Княжевич у листі до міністра народної освіти С. С. Уварова писав, «що одеське товариство історії та старожитностей більш ніж будь-хто могло б взяти на себе роботу стосовно передбаченого до зачаткування в Одесі історичного архіву під назвою «Зібрання історичних та статистичних відомостей про Новоросійський край»⁸. Про те С. С. Уваров одразу повідомив міністра внутрішніх справ О. Г. Строганова⁹.

Одеське товариство історії та старожитностей було засновано, як відомо, 23 квітня 1839 р. Того ж дня А. О. Скальковський став його дійсним членом (і скарбничим)¹⁰.

У травні 1839 р. А. О. Скальковський відправився у заплановану подорож по Новоросійському краю. Вона тривала з 25 травня по 1 липня і була надзвичайно вдалою. Дослідник завітав до Миколаєва, Херсону, Катеринославу, Сімферополя де знайшов багато важливих документів. Найбільшим його успіхом було відкриття для науки решток архіву Коша Нової Запорозької Січі. Частина із знайдених матеріалів дослідник взяв з собою до Одеси¹¹.

Після повернення з експедиції А. О. Скальковський звітував про свої пошуки на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей (далі — Товариство) 24 жовтня 1839 р. У своєму звіті зазначив, що лише зробив перший крок і готовий передати справу створення архіву Товариству¹².

Вважаємо, що таку позицію А. О. Скальковський зайняв тому, що не міг протистояти впливовим керівникам Товариства за відсутності у цей час у місті М. С. Воронцова. Але уже у листопаді він приступив до відбору справ з архіву канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, а у грудні, після повернення графа, дослідник подав новий рапорт про долю історичного архіву.

Доповідаючи про виконання первинного завдання — огляд і відбір матеріалів — А. О. Скальковський надалі вважав за необхідне: 1) призначити кореспондентів в різних частинах краю для пошуку у відомчих та інших архівах нових матеріалів, які він не побачив або не знайшов; 2) добитись від

військового міністерства надіслання докладних топографічних карт, що сприяло б подальшим розшукам; 3) оглянути архів колегії іноземних справ для розшуку документів з історії Запорозької Січі; 4) з цією ж метою, а також для вивчення історії сербських поселень, здійснити відряження до архіву київського губернського правління; 5) придбати «Полное собрание законов Российской империи». Важливо відзначити, що відстоюючи ідею архіву, історик апелював до подібного досвіду Франції, Швеції, вказуючи, зокрема, на діяльність Ж. Мішле і Ф. Гізо¹³.

Таким чином, висунувши конкретну програму дій, А. О. Скальковський рішуче протиставив себе Товариству. На нашу думку, саме з цього часу і почалось у Санкт-Петербурзі протистояння двох сил у справі створення архіву: Скальковського (під патронажем М. С. Воронцова) та Товариства, яке заручилося підтримкою С. С. Уварова.

Саме це призвело, на наш погляд, до затягування справи. А у серпні 1840 р. зі столиці навіть надійшла звістка, що заснування архіву взагалі знаходилось під загрозою. І лише Скальковський продовжив боротьбу попри опір своїх опонентів в Одесі. Про напруженість ситуації свідчить щоденниковий запис дослідника від 17 травня 1841 р., коли він намагався «пробити» свій черговий проект про архів: «...Я був так засмучений в канцелярії зауваженнями щодо мого проекту про історичний архів, що їх зробив Фабр, і такими несправедливими, що я, бачучи його злобу і невігластно, визнають, ледве не плакав від розпачу. Доведеться кинути цю корисну справу»¹⁴.

А. О. Скальковський ще не знав, що у квітні того року О. Г. Строганов у листі до С. С. Уварова віддав перевагу у створенні архіву Товариству¹⁵.

Незважаючи на це М. С. Воронцов намагався завершити справу на користь Скальковського. У листі до С. С. Уварова (травень 1841) він зазначив, що ідея архіву була висунута Скальковським ще у 1838 р., а у 1839 р. для її втілення саме він здійснив спеціальну експедицію і потім, на основі знайдених джерел, написав низку творів. Для започаткування і нормального функціонування архіву генерал-губернатор вважав за потрібне: 1) перевезти до Одеси всі справи, що їх відібрав Скальковський у 1839 р.; 2) влаштування архіву доручити Скальковському «як першому винахідникові»; 3) зарахувати архів до відання Археографічної комісії у Петербурзі; 4) на утримання установи видавати із державної

скарбниці 1800 крб. на рік. Скальковського ж, «у нагороду за послуги в царині історії Південної Росії», пропонувалось підвищити по службі¹⁶.

На жаль, ці рішучі дії не досягли бажаної мети. Проти-стояння набуло, на наш погляд, надто великої гостроти. Міністри (освіти та внутрішніх справ) у Петербурзі вже не могли однозначно схилитись на чийсь бік. Тому їх мовчання тривало до кінця 1841 і у 1842 роках.

Коли у 1842 р. виникла ідея заснування Головного статистичного комітету Новоросійського краю, то А. О. Скальковський намагався здобути в ньому місце й архів утворити при цьому закладі. Але і там почалась бюрократична тяганина. Про нервову перевтому дослідника у той час (20 серпня 1842 р.) говорить такий запис у щоденнику: «...Справа з архівом мені душевно надокучила».

Врешті, восени 1842 р., настало розв'язання історії з архівом. 26 жовтня з Петербургу надійшов лист з цілковитим запереченням створення історичного архіву в Одесі¹⁷. Таким був сумний фінал.

Понад півроку про архів і не згадували. Лише влітку 1843 р. згідно рішення уже нового міністра внутрішніх справ Л. О. Перовського було утворено спеціальну комісію з чотирьох членів Товариства для розгляду уже відібраних Скальковським справ і повернення їх назад, «за приналежністю»¹⁸.

До складу комісії увійшов і А. О. Скальковський. Але вона так і не розпочала роботу оскільки протягом 1844 р. її голова (Д. М. Княжевич) помер, два її члени (В. В. Григор'єв та С. В. Сафонов) виїхали з Одеси, а у Скальковського погіршилися взаємини з секретарем Товариства М. Н. Мурзакевичем¹⁹.

У 1844 р. було обрано новий склад комісії до якого А. О. Скальковський уже не потрапив. Члени комісії працювали аж до 1850 р. Вони зробили необхідні витяги із наявних справ, а оригінали відправили до місць попереднього зберігання. Після затвердження роботи комісії на сторінках друкованого органу Товариства було опубліковано «Записку о содержании старых письменных актов Новороссийского края»²⁰. Таким було завершення зусиль А. О. Скальковського, започаткованих ще у 1837 році.

Отже, зайве і прикре протистояння одеських науковців спричинилось врешті до того, що архів у місті заснувати не вдалось. Однак, важливо відзначити, що згаданий фрагмент наукового життя міста — не лише негативний досвід. Ва-

жаємо що, А. О. Скальковський своєю пропозицією випередив час. Незважаючи на невдачу, він, а разом з ним і деякі інші дослідники, набули досвіду архівної роботи. Зокрема, сам дослідник продовжував зберігати архівні матеріали, що потрапили у його розпорядження внаслідок цієї «архівної історії» (архів Коша Нової Запорозької Січі, особисті матеріали професорів А. А. Дегурова та І. М. Лобойко). З цього часу створення архіву стало одним із завдань одеських науковців.

ПРИМІТКИ:

1. В історичній літературі щодо пріоритету ідеї створення архіву існують дві точки зору. У одеських істориків О. О. Рябініна-Скляревського та С. Я. Борового не виникало жодних сумнівів щодо першості Скальковського (див.: Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів//Архівна справа. 1925. № 5—6. С. 73; Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины//Записки Одесского археологического общества (Одесса). 1960. Т. I (34). С. 178./Сучасна квітська дослідниця Т. Ф. Григорьєва вказує на першість М. І. Надеждіна, відомого російського громадського діяча і науковця, який наприкінці 30-х і на початку 40-х рр. XIX ст. перебував в Одесі/див.: Григорьєва Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в.//Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. К., 1991. С. 90./Ми дотримуємось першої точки зору, як більш обґрунтованої.

2. Див.: Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків. 1927. С. 98—109.

3. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса. 1836. Ч. 1. С. III.

4. Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії (далі Архів СПб ФІРІ) РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. VII. Арк. 130, 179.

5. Там само. Т. VIII. Арк. 4 зв., 5, 16, 101.

6. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР ЦНБ) НАН України. Ф. V. Спр. 614. Арк. 14—15.

7. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. IX. Арк. 4.

8. Державний архів Одеської області. Ф. 93. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 10.

9. Російський державний історичний архів (далі — РДІА). Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1.

10. Записки Одесского общества истории и древностей (далі—ЗООИД). 1844. Т. I, С. 591.

11. Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. К., 1994. С. 5, 7—8.

12. ІР ЦНБ НАНУ. Ф. V. Спр. 614. Арк. 1 зв.

13. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. IX. Арк. 165; Оп. 2. Спр. 209. Арк. 2—2 зв.

14. Там само. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. XI. Арк. 61 зв.

15. РДІА. Ф. 1290. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 11.

16. Відділ рукописів Інституту російської літератури («Пушкінський дім»). РАН. Ф. 281. Спр. 7836. Арк. 1—2.

17. Архів СПб ФІРІ РАН. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 29. Т. XIII. Арк. 42 зв., 46 зв., 58 зв., 85 зв., 119 зв.

18. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1842 по 14 ноября 1843 года. Одесса. 1843. С. 11—12.

19. Маркевич А. И. Аполлон Александрович Скальковский//ЗООИД. 1900. Т. XXII. IV. Некрологи. С. 36.

20. Див.: ЗООИД. 1850. Т. II. С. 740—787, 794.

Г. С. БОНДАР

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ НА СТОРІНКАХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» В 1827—1833 рр.

Періодична преса являє собою специфічну групу джерел, які містять чимало фактичного матеріалу. У той же час преса може розглядатись не лише як історичне джерело з історії того чи іншого періоду (як об'єкт дослідження), але й як один із осередків вивчення минулого (суб'єкт дослідження). Зокрема це торкається краєзнавчих досліджень.

В першій чверті XIX ст. на Півдні України розпочалось вивчення місцевої історії. Краєзнавчою діяльністю займались викладачі навчальних закладів, чиновники та ін. Вони проводили науково-пошукову роботу, сприяли поширенню знань серед широких верств населення, виховували повагу до науки тощо¹.

Наслідки краєзнавчих досліджень, які проводилися в цей час могли знайти своє відображення лише в газетах. Тому вивчення краєзнавчих матеріалів, що з'являлись на сторінках тодішньої преси дозволяє простежити їх основні напрямки.

Перші спроби зародження газетної справи на Півдні України відносяться до 20-х рр. XIX ст.² Згодом, у другій половині 20-х рр. XIX ст. з ініціативи Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. С. Воронцова було розпочато видання двомовної газети «Одесский вестник» — «Journal d'Odessa». Саме це видання стало одним із центрів краєзнавчих досліджень в першій половині XIX ст. Перший номер газети побачив світ 5 січня 1827 р. Газета виходила двічі на тиждень у середу і суботу на чотирьох сторінках по дві колонки на кожній: з лівої сторони містився текст французькою мовою, з правої російською. Російську частину редагував О. Левшин, французьку — П. Брунов³. На протязі 1827—1829 рр. організаторами і провідними співробітниками газети були, крім редакторів, чиновники П. Морозов і Д. Страшков⁴. В 1831 р. розділ газети, що видавався російською мовою виділився в самостійне видання, яке вихо-

дило паралельно з французьким. Її редактором був М. Розберг⁴. В цей час відбувалось становлення газети, а в 1833 р., коли її очолив О. Тройницький розпочався новий етап її життя. Це видання було єдиною газетою на Півдні України до середини ХІХ ст.

Поява газети саме в Одесі — одному з найбільших портів Півдня Росії — явище закономірне. Цього вимагали бурхливий розвиток капіталістичних відносин у південному регіоні, зростання обсягу торгівлі. Газета подавала звіти про торгові операції в портах Чорного і Азовського морів, знайшла з попитом на товари, містила деякі політичні вісті, урядові розпорядження, метеорологічні спостереження, відомості з сільськогосподарства, а також краєзнавчі матеріали.

Преса півдня України вже досліджувалась як історичне джерело⁵. Проте хотілось би розглянути її як чинник розвитку краєзнавства в Одесі, що сприяв вивченню історії цього регіону. Фронтальний огляд «Одесского вестника» за 1827—1833 рр. дозволяє виділити чотири групи краєзнавчих матеріалів: 1) археологічні розвідки та знахідки; 2) історичні замітки і археографічні публікації; 3) етнографічні замітки; 4) статистичні матеріали.

В цей час археологічною проблематикою займались І. П. Бларамберг, І. О. Стемпковський, Д. В. Корейша.

Іван Павлович Бларамберг (1772—1831) — один з перших дослідників стародавніх знахідок на Півдні України. Саме йому належала честь започаткувати на сторінках «Одесского вестника» рубрику «Древности» і вже в січні 1827 р. опублікувати замітку «О древностях Акермана и Овидиополя». В ній, спираючись на документи, він доводив, що Акерман стоїть на місці древньої Тіри, а Овідіополь — там, де був древній Ніконій. В цьому ж році І. П. Бларамберг опублікував ще дві статті про археологічні знахідки, в яких дав пояснення надписам на барельєфах та монетах, що свідчили про перебування римлян на узбережжі Чорного моря⁶. Він здійснив ще дві археологічні публікації в 1828 р. та по одній в 1829 р. і 1830 р.⁷ Проаналізувавши давньогрецькі надписи і монети І. П. Бларамберг уточнив деякі фрагменти історії Боспорського царства і довів існування царя Спартокоса ІV (284 р. до н. е.), а також розповів про діяльність синагоги в Пантікапеї. На базі своїх досліджень він відкрив існування «Союзу п'яти», який складався з міст і портів західного берегу Чорного моря. І. П. Бларамберг першим розробив нумізматику Ольвії та сусідніх з нею давньо-

грецьких поселень, а також точно визначив місцезнаходження ряду міст, фортець та поселень.

На сторінках «Одесского вестника» помістив ряд публікацій відомий археолог, адьютант та домашній секретар герцога Рішельє Іван Олексійович Стемпковський (1789—1832). В 1823 р. він подав графу М. С. Воронцову записку «Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае», результатом чого стало відкриття двох археологічних музеїв: в Одесі (1825 р.) і Керчі (1826 р.). Уже будучи керченським градоначальником (1829—1832) І. О. Стемпковський продовжував займатись археологією. Так, на протязі цього часу він здійснив сім археологічних публікацій в «Одесском вестнике» (чотири в 1829 р., одну в 1830 р. та дві в 1832 р.)⁸. В основному це публікації, в яких проаналізовані стародавні знахідки в Керчі (глиняні статуетки, надписи з мармуру, прикраси з перламутру тощо). Помістив на сторінках «Одесского вестника» з 1827 по 1833 рр. дві замітки чиновник Д. В. Корейша, в яких проаналізував знахідки поблизу Керчі⁹.

Археологічні дослідження викликали інтерес Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова. Про це свідчать рапорт І. О. Стемпковського¹⁰ опублікований в «Одесском вестнике» в 1830 р., а також звіт чиновника Г. В. Теплякова, вміщений в цій же газеті в 1829 р.¹¹.

В 1828 р. в газеті була опублікована замітка невідомого автора про знахідку мамонтового бивня в 60-ти верстах від Одеси на річці Тілігул, який був відправлений до Одеського археологічного музею¹². За сім років на сторінках «Одесского вестника» було вміщено вісімнадцять археологічних публікацій.

Історичні дослідження в «Одесском вестнике» започаткував французький подорожувач Е. Тетбу де Маринї. В своїй замітці в 1828 р. він розповів про давнє поселення генуезців у Анапській фортеці¹³.

В зв'язку з російсько-турецькою війною (1828—1829) з'явилась публікація невідомого автора про битву під Варною в 1444 р. між турецьким і угорсько-польським військом короля Владислава III¹⁴. У відповідь на її появу відгукнувся тоді ще молодий чиновник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Аполлон Олександрович Скальковський (1808—1898). в університетські роки він цікавився середньовічною історією Польщі і тому в своїй публікації звернув увагу читачів на допущені автором помилки¹⁵.

Слід зауважити, що, як уже було вказано в історичній літературі, цю статтю в «Одесском вестнике» можна вважати першою науковою працею «Геродота Новоросійського краю» в Одесі¹⁶ (раніше вважалось, що перша публікація була в 1835 р.).

В 1829 р. сторінки «Одесского вестника» стали ареною для полеміки стосовно кримських татар. На замітку невідомого автора, який писав, що татари є нащадками готів відгукнувся І. Добрильов. Він відстоював точку зору, що жителі південного Криму — це нащадки монголів, а не готів¹⁷. Ця невеличка дискусія свідчила про зростання інтересу читачів «Одесского вестника» до історії.

Як вже зазначив В. М. Хмарський, «Одесский вестник» стояв у витоків археографічної справи на Півдні України¹⁸. Саме на його сторінках в 1833 р. була започаткована рубрика «Материалы для истории Одессы», яка поклала початок систематичної публікації історичних документів на сторінках газети. Цю справу розпочав видатний історик і археолог Микола Никифорович Мурзакевич (1808—1883). Він працював у бібліотеці графа М. С. Воронцова і знайшов документи, які вперше опублікував на сторінках «Одесского вестника». В 1833 р. М. Н. Мурзакевич оприлюднив шість документів з історії Одеси: «Выписка о взятии замка Хаджибейского», «Указ Екатерины II об устройении г. Одессы», «Положение о поселении в окрестностях Одессы греков и албанцев, в последнюю войну в Архипелаге служивших», «Положение для вызываемых из Архипелага и других заграничных мест в Одессу градских переселенцев», «Высочайший Рескрипт о поселении греков и албанцев, служивших в России во время турецкой войны», «Высочайший Рескрипт о учреждении в г. Гаджибей портовой таможни и карантина»¹⁹.

Згадуваний уже Е. Тетбу де Маріні започаткував в 1828 р. публікацію етнографічних матеріалів на сторінках «Одесского вестника», помістивши замітку про релігію черкесів²⁰. Другою була стаття невідомого автора в цьому ж році, вміщена в чотирьох номерах газети. Вона описувала весілля кримських татар²¹.

До краєзнавчих матеріалів можна віднести і статистичні відомості, що публікувались в «Одесском вестнике». Пріоритет у публікації статистичних матеріалів належить О. І. Левшину, який уже в 1827 р. опублікував статистичні дані про характер освіти в Одесі в 20-і рр. ХІХ ст.²² Слід зазначити, що статистичні публікації є найбільшою групою краєзнавчих

матеріалів на сторінках газети в досліджуваний період. Всього було опубліковано двадцять одну статтю зі статистики. В них можна знайти відомості про народонаселення іноземних поселенців, стан різних підприємств, торгівлю, клімат, маяки, стан різних ремесел в Одесі, Бессарабській області, Херсонській і Катеринославській губерніях, Криму та в цілому в Новоросійському краї²³.

Отже, слід відзначити, що вже в перші роки свого існування газета «Одесский вестник» мала певні елементи краєзнавчої діяльності. Науковому характеру видання сприяли краєзнавчі публікації таких відомих дослідників як І. П. Бларамберг, І. О. Стемповський, Д. В. Корейша, М. Н. Мурзакевич, А. О. Скальковський, Е. Тетбу де Мариньї, О. І. Левшин. Всього в досліджуваний період було здійснено сорок три публікації краєзнавчого характеру. Таким чином, поява «Одесского вестника» сприяла згуртуванню краєзнавчих сил в Одесі і інтенсифікації досліджень в цій галузі на Півдні України.

ПРИМІТКИ:

1. Григорьева Т. Ф. Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в.//Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. К., 1991. С. 85—94.

2. О периодических изданиях в Одессе//Одесский вестник. 1828. 18 февраля.

3. Яшук П. И. «Одесский вестник» — одна из первых периферийных газет на Украине (3 нагоды 150-річчя заснування).//Журналистика. Питання історії, теорії і практики. Вип. 5. К., 1978. С. 104—105.

4. Берман Я. З. До столітніх роковин заснування газети «Одесский вестник» (1827—1927). Матеріали для історичного нариса. К., 1928. С. 16.

5. Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края//Записки исторического факультета. Вип. 1. Одесса, 1995. С. 170—187.

6. Див.: Бларамберг І. П. О находке двух надгробных камней с барельефами и надписями//Одесский вестник. 1827. 19 марта; Його ж. Открытие признаков древней крепости близ Симферополя//Одесский вестник. 1827. 7, 10, 24 сентября.

7. Див.: Одесский вестник. 1828. 15, 22 декабря; 1829. 27 ноября, 7 декабря; 1830. 6 августа.

8. Див.: Одесский вестник. 1829. 6 апреля, 15 мая, 2 октября, 12 октября; 1830. 8 октября; 1832. 29 июня, 6 августа.

9. Див.: Одесский вестник. 1830. 1 ноября; 1833. 2 августа.

10. Див.: Стемповський І. О. Об археологическом открытии близ Керчи//Одесский вестник. 1830. 8 октября.

11. Див.: Тепляков Г. В. Отчет о разных памятниках древности, открытых и приобретенных в некоторых местах Болгарии и Румынии//Прибавление к Одесскому вестнику. 1829. 21 декабря.

12. Див.: Естественная история (сообщение о находке мамонтового бивня)//Одесский вестник. 1828. 22 сентября.

13. Див.: Е. Тетбу де Мариньї. Извлечения из неизданного путешествия по берегам Черного моря в 1823, 1824 и 1825 годах//Одесский вестник. 1828. 14 апреля.

14. Див.: Одесский вестник. 1828. 13 октября, 24 октября.

15. Див.: Скальковский А. О. Критика. Письмо к издателю (в ответ на статью на французском языке в № 82 «Notions historiques. Sur ville d'Odessus, aujourd'hui Varna») //Одесский вестник. 1828. 27 октября.

16. Хмарський В. М. Видатний громадянин міста (про внесок А. О. Скальковського у розвиток культури Одеси у першій половині XIX ст.)// Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования (сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко). Одесса, 1997. С. 254.

17. Див.: Одесский вестник. 1829. 26 января, 16 марта.

18. Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі//Записки історичного факультету. Вип. 4. Одеса, 1997. С. 183—192.

19. Див.: Одесский вестник. 1833. 4, 11, 18 ноября, 6, 13, 30 марта.

20. Див.: Е. Тетбу де Мариньї. О религии черкесов//Одесский вестник. 1828. 13 июня.

21. Див.: Этнография. Описание татарской свадьбы//Одесский вестник. 1828. 18, 25, 28 июля.

22. Див.: Левшин О. Статистика. О просвещении Одессы//Одесский вестник. 1827. 14 июня.

23. Див.: Одесский вестник. 1827. 14 июня, 26 ноября, 5 декабря; 1828. 11, 21 января, 24 марта, 4, 11, 21, 25 апреля, 5, 9 мая, 23, 30 июня, 4 июля, 26, 29 сентября, 27 октября; 1829. 20 февраля, 3 апреля, 18 декабря; 8 марта, 7 мая, 4, 18 июня, 9, 20, 23, 27, 30 августа, 6, 10 сентября; 1831. 8, 18 апреля, 29 августа; 1832. 18 июня; 1833. 15 апреля. 7, 14, 18, 25 октября.

А. М. ШАБАНОВА

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ СУДОСТРОИТЕЛЬНОГО ПРОМЫСЛА КРЕСТЬЯН СЕВЕРО-ЗАПАДА РОССИИ В XVII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

В XVII — первой половине XVIII в. сельское население составляло подавляющую массу жителей Северо-Запада России. Природные ресурсы края создавали благоприятные условия для занятий промыслами и ремеслами¹. Сохранилось очень мало источников со сведениями о ремесле и мелкотоварном производстве в российской деревне XVII — первой половине XVIII в. Исследователи не располагают массовыми источниками, так как в России того времени не проводился целенаправленный учет крестьянских промыслов. Сведения эти приходится собирать по крупницам в разных архивных фондах. Предлагаемый материал извлечен из нескольких видов источников: писцовых и переписных книг XVII в., при-

ходо-расходных записей, таможенных книг и актов XVII — первой половины XVIII в., находящихся в фондах Александро-Свирского и Тихвинского монастырей, Поместного приказа. Комплексное использование перечисленных источников, их сопоставление позволили с достаточной полнотой обрисовать состояние и уровень развития крестьянского судостроительного промысла на Северо-Западе России в XVII — первой половине XVIII в.

В крае рек и озер водный транспорт играл очень большую роль. Он служил для перевозки грузов, нужд рыболовства, являлся средством передвижения. Издавна суда сооружались во многих прибрежных деревнях. В XVII в. строители судов были тесно связаны с рынком, а изделия разнообразны — от маленьких лодок и рыболовецких водовиков до крупных судов — соем и баркасов, пригодных для перевозки грузов не только по рекам и озерам, но и по морю, грузоподъемностью от нескольких сот до нескольких десятков тысяч пудов. В Южном Обонежье торговля судами происходила в нескольких местах: в Присвирье — на пристани Александро-Свирского монастыря и в Сермаксе, в Вытегре. Сюда люди и водовики пригонялись из близлежащих деревень, где они и сооружались. Так, в мае 1673 г. служба Александро-Свирского монастыря Иван Фомин на Пристани «торговал у софийских крестьян лодки»². Центрами судостроения были целый ряд волостей по Свири-Юксовская, Муромская, Пидмозерская, Гакручейская, а также деревни Мекшевицы и Мирошкиницы. В Рыборецкой волости Оштинского погоста, кроме лодок и водовиков, делали соймы. Другим местом торговли были Тихвин и Пашский Рождественский погост, где преобладала продукция окрестных крестьян. Здесь специализировались на сооружении соем особого вида, получивших в крае название «тихвинок». В июне 1679 г. такое судно «большое шестинабойное» купил Тихвинский монастырь у крестьян помещика Ивана Арцыбашева из деревни Кокоевой Мирона Тимофеева «с товарищем»³.

Наряду с крупными судами, мастерили и маломерные. Лодки, ловецкие водовики, сшитые крестьянами пашских и сяських деревень, поступали не только на близлежащие рынки, но и на торги Присвирья — о чем свидетельствуют таможенные книги Троицкой (возле Александр-Свирского монастыря) ярмарки, монастырские хозяйственные книги. Стоимость судов зависела от их размеров. Во второй половине XVII в. цена колебалась для маленьких лодок и ловец-

ких водовиков — от нескольких денег до 20 копеек, лодок и водовиков двух набоев — от 20 до 50 копеек, трех набоев — от 50 до 80 копеек. Соймы ценились от 2 руб. 50 коп. до 10 руб., и выше⁴. Большие суда — карбасы сооружали в деревнях Ладожского и Онежского побережья в основном по подрядам состоятельные крестьяне — промысловики. Заказы давали также богатые слои населения — купцы, зажиточные посадские и сельские жители. Так, в 1692 г. судовые мастера из-под Ладоги, д. Кирилловской «сшили» карбас для новгородского купца Никифора Кошкина. Второй карбас, также по подряду делали крепостные помещиков Сназиных — Захар Иванов и Иван Андреев Худяковы, Климентий Иванов и Василий Пименов⁵. Любопытна в этом отношении переписка Новгородского митрополита Корнилия с келарем Тихвинского монастыря, которая подтверждает широкую практику сооружения и торговли судами. Переписка относится к лету 1680 г. В ней содержалась просьба разместить подряд на изготовление судна у крестьян с реки Паши. Митрополит подробно описывал нужное ему судно при этом добавлял, что оно должно быть обязательно хорошо высмолено — «а не по торговому, чтоб теча не было»⁶. Переписка с очевидностью свидетельствует о широкой торговле судами. Одновременно говорит и о том, что эти суда не всегда отличались добротностью. Профессия судостроителя в XVII в. была потомственной.

По таможенным и хозяйственным книгам, рассмотренным в комплексе с писцовыми и переписными книгами XVII в., четко прослеживается преемственность занятий некоторых крестьянских семей по крайней мере с начала XVII в. Так, родословие 15-ти крестьянских кланов второй половины XVII в. посвирской д. Гакручей уходит в начало столетия. Предки этих крестьян уже в начале XVII в. торговали лодками и водовиками на Троицкой ярмарке близ Александровского монастыря, сооружали суда по подрядам. В числе потомственных судостроителей деревни Гакручей — Фома и Федот Федоровы с детьми и внуками, братья Евдоким, Борис, Сава Петровы с семьями и другие. Фома Федоров с братом брали подряды и торговали судами еще в 20-х гг. XVII в. Они продолжали трудиться и в 60-е гг. С 60-х гг. дети Фомы Федорова стали самостоятельными промысловиками. С конца XVII в. в мастера вышло следующее поколение семьи⁷.

Слой потомственных судостроителей сложился в пашских

и сяских деревнях, определилась их специализация — изготовление соем. Здесь целые деревни — Косткова, Кокоева, Ульяшина, Снопова, Середка и др. были заселены в основном крестьянами-судостроителями, из поколения в поколение занимавшихся этим промыслом. Например, во второй половине XVII в. в д. Костковой братья Иван и Андрей Киприяновы делали соймы на протяжении двух десятилетий 70—80-х гг., а с конца 70-х гг. их дети стали промысловиками; в д. Кокоевой — братья Мирон и Андрей Тимофеевы с детьми, в д. Середке — Осип Фадеев с братом Иваном и др. Судостроение нередко сочеталось с бондарным промыслом — изготовлением бочек и другой тары под рыбу и другие хозяйственные нужды. Развитое в крае рыболовство стимулировало товарность и бондарного промысла. В посвирской д. Гакручей бок о бок с судостроителями трудились бондари. Мастера-судостроители также не гнушались бондарного промысла, который приносил им дополнительный доход. Упомянувшийся выше судовой мастер Фома Федеров, из Гакручейской волости, в 1659 г. дважды вывозил на рынок бочки. Только Александро-Свирский монастырь купил у него в январе 1659 г. 30 бочек, а в декабре — 40 бочек и водовик. Его дети Иван и Тимофей в 50-х гг. работали вместе с отцом, мастерили суда и бочки на продажу. В декабре 1656 г. Иван Фомин продал в монастырь 37 бочек, а в декабре 1657 г. — 25 бочек⁸. После смерти отца, с начала 60-х гг. Тимофей Фомин занимался только судостроением, а его брат Иван по-прежнему сочетал сооружение судов с бондарным промыслом. Ежегодно из деревень судостроителей Присвирья вывозились на рынок многие сотни бочек. В деревнях вдоль рек Паши и Сяси промыслом, сопутствующим судостроению, была торговля лошадьми. Нередко этим занимались и крестьяне-судостроители. Судостроение невозможно без обеспеченности тягловой силой — хорошими рабочими лошадьми. Последнее и способствовало развитию подсобного промысла. Потому в источниках мы часто встречаем сведения о крестьянах-судостроителях, покупающих или продающих лошадей. Крестьянское судостроение на Северо-Западе России в XVII в. находилось на мелкотоварной стадии производства. Расширяя связи с рынком через промысел, крестьяне в своей массе не порывали с земледелием. В то же время нельзя не замечать того, что во второй половине XVII в. в отрасли уже сформировался слой промысловиков, для которых судостроение стало основным делом, а земледелие — второстепенным.

Сооружение судов отнимало значительную часть весенне-летней поры, торговали судами и летом и осенью, что затрудняло работу на земле. Поэтому нередко надельные участки засеивались не каждый год или засеивались частично. Например, в д. Гакручей в мае 1666 г., когда нужно было готовиться к посеву яровых, участок судостроителей братьев Фоминых (детей Фомы Федорова) стоял необработанным, а на него навозил бревна из леса и колот их на доски односельчанин, судовой мастер Евдоким Петров⁹.

В отрасли господствовала артельная форма труда. Состав артелей был различен. Одни представляли собой семейную кооперацию. Состоятельные промысловики широко использовали труд наемных работников. В артели Ивана Терентьева из д. Костковой трудились его дети и наймиты — плотники. Весной 1680 г. они соорудили сойму для митрополита всего за полтора месяца с суммой подряда 6 руб. 50 коп.¹⁰. Мирон Тимофеев из д. Кокоевой и его брат Анцыфор в 70—80-е гг. возглавляли судостроительные артели. О первом в приходо-расходной книге Тихвинского монастыря сказано, что он держал артель вместе с «товарищем». В переписной книге 1678 г. перечислены их взрослые сыновья, которые, несомненно, работали вместе с родителями. Не могли они обходиться и без наемных работников. Аналогичную картину наблюдаем и в присвирихских волостях Юксовской и Муромской Остречинского погоста, откуда ежегодно на Троицкую ярмарку пригонялось большое количество судов. Летом 1672 г. в Пристанской таможене «явили»: Артемий Самылин водовик и 2 лодки; Федор Ефимов 3 лодки двухнабойных, Сидор Алексеев водовик и 2 лодки в 1677 г. Федот Федоров — 2 водовика трехнабойных, Иван Васильев 2 лодки «поездных», Дионисий Феофанов водовик трехнабойный и 2 лодки двухнабойные, а известный нам Артемий Самылин водовик, лодку и 21 кожу¹¹. Масштабы крестьянского судостроения на Северо-Западе России позволили в первые годы Северной войны создать в Обонежье несколько государственных судостроительных верфей — мануфактур — на Свири, Паше, Сяси, для которых в крае имелись квалифицированные кадры работников.

С созданием государственных судостроительных верфей крестьянское судостроение в крае не заглохло. В первой половине XVIII в. в руках «капиталистских» крестьян-судостроителей скопились солидные денежные средства, суммы подрядов достигали 1000 руб. и более. Ежегодно только в При-

свирь, по сведениям Э. Лаксмана, сооружалось от 300 до 400 судов разной величины¹². У крестьян Присвирья, занятых судостроением, в первой половине XVIII в. земледелие отошло на второй план. Плотники из бедных и «среднестатейных» крестьян нанимались к подрядчикам в работники. Н. Я. Озерецковский, путешествовавший по Северо-Западу России в 1785 г., отметил, «что суда в разсуждении топорной работы по большей части строятся с подряду окрестными крестьянами». Количество же наемных работников при сооружении 1 галиота равнялось 4—6 человекам¹². Подтверждением тому является достаточное количество архивного материала. Так, в мае 1732 г. петербургский купец Федор Иванович Овчинников заключил контракт с крестьянами свирской д. Мирошкиницы Никитой Моисеевым, Егором Евтихиевым, Иваном Евтихиевым, Ильей Петровым на постройку 2 «флетов» и 1 «шмака» — больших мореходных судов на сумму 1025 руб. Подрядчики обязались строить «на своем хлебе и платье, и харче, и своими работными людьми». Количество нанятых ими работников равнялось 50-ти. В 1733 г. мирошкинские подрядчики строили 3 судна (2 «флета» длиной 110 футов и «шмак»). «Топорная работа» при постройке этих судов была оплачена в 1050 руб., то есть в среднем 350 руб. за судно. Аналогичная картина наблюдается и в последующие десятилетия. В 50—60-е гг. Максим Зиновьев из той же деревни заключал контракты на строительство судов. В октябре 1758 г. вместе с крестьянином из д. Мешкевицы Прокопием Алексеевым он взялся за строительство «мореходного судна» купцу Ивану Игачевскому¹³. Деревни Мирошкиницы и Мекшевицы, соседствовали с Лодейнопольской государственной верфью, но то не мешало крестьянскому судостроительному промыслу.

На протяжении первой половины XVIII в. крестьяне и их потомки успешно расширяли предпринимательскую деятельность: из д. Мирошкиницы Никита Моисеев и его сын Ипат, Иван Евтихий, его родной брат Егор с сыном Василием, Илья Петров, Иван Гаврилов и др., из д. Мекшевицы — Зиновий Ермолин и его сын Максим, Прокопий Алексеев и др. Обращает внимание и прочное имущественное положение крестьян-подрядчиков в течении длительного времени. Так Илья Гаврилов брал подряды в 30-х гг. XVIII в. успешно продолжал свою деятельность в 50-х гг. В 1758 г. Илья Петров и Иван Гаврилов обязались построить галиот петербургскому купцу Василию Фишакову, наняв для этого 6 плотни-

ков на «своем коште». А в 1758 г. купец Иван Игачевский подрядил Ивана Гаврилова строить судно в Олонце¹⁴. В деревнях Поберсжья в первой половине XVIII в. крестьяне почти не занимались земледелием, покупали хлеб. Судостроительный промысел позволял предпринимателям делать это без особых усилий. Бедные же и «среднестатейные» крестьяне добывали деньги наемной работой¹⁵. Наши сведения об объеме подрядных операций крестьян-судостроителей в первой половине XVIII в. недостаточны для того, чтобы определить их годово́й доход. Но можно сказать, что последний был довольно велик. Н. Я. Озерецковский сообщал, что строительство одного галиота длиной в 50—60 футов «одной топорной работой» оценивалось приблизительно в 200 руб.; П. И. Челищев называет суммы от 300 до 400 руб., «кроме оснастки и железного кузла». Крестьяне сооружали суда различной величины. Возведение крупных судов — «флетов» оценивалось от 400 руб. и выше в зависимости от длины судна. За более мелкие суда платили от 50 до 400 руб.¹⁶. Сведения о стоимости сооружавшихся в крае судов, сообщенные Н. Я. Озерецковским и П. И. Челищевым, архивные материалы позволяют утверждать, что в руках подрядчиков скапливались сотни и тысячи рублей. Это дает возможность говорить о накоплении капиталов в судостроении в XVII — в первой половине XVIII в., о существовании в крае в первой половине XVIII в. слоя «капиталистических» крестьян-судостроителей. Большинство крупных судостроительных артелей второй половины XVII в. — в первой половине XVIII в. основывались на широком использовании наемной рабочей силы.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Сербина К. Н. Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI—XVIII вв. М.-Л. 1951; Мюллер Р. Б. Очерки по истории Карелии. Петрозаводск. 1957; Мерзон А. И., Тихонов Ю. А. Рынок Устюга Великого в период складывания всероссийского рынка (XVII в.). М., 1960 и др.

2. Архив СПб ИИФИРИАН. Ф. 3. Оп. 1. К. 3. Д. 102.

3. Там же. Ф. 132. Оп. 2. Д. 351. Л. 233 об.

4. Там же. Ф. 3. Оп. 2. Д. 22—450; Ф. 132. Оп. 2. Д. 494.

5. Бахрунин С. В. Научные труды. Т. II. М., 1954. С. 182—183.

6. Архив СПб ИИФИРИАН. Ф. 132. Оп. 1. К. 28. Д. 404.

7. Там же. Ф. 3. Оп. 2. Д. 6. Л. 171; Д. 31. Л. 37 об.; Д. 53. Л. 10 об.; Д. 49. Л. 30 об., 44 об.; Д. 51. Л. 10; Д. 60. Л. 13; Д. 93, 102, 138, 156, 175, 208.

8. Там же. Ф. 132. Оп. 2. Д. 351, 371 и др. Ф. 3. Оп. 2. Д. 25, 27, 31.

9. Там же. Оп. 1. К. 3. Д. 5.

10. Там же. Ф. 132. Оп. 1. К. 28. Д. 101, 104; К. 27. Д. 82.

11. Там же. Оп. 2. Д. 104, 351. Ф. 3. Оп. 2. Д. 114, 139. РГАДА. Ф. 1209. Кн. 8572. Л. 92.
12. Лаксман Э. Экономические ответы, касающиеся до хлебопашества в лежащих около р. Свири в южной части Олонца местах. // Труды Вольного экономического общества. 1760. Ч. XIII. С. 36. Челищев П. И. Путешествие по Северу России в 1791 г. Дневник. СПб., 1886. С. 4—14. Озерецковский Н. Я. Путешествие по озерам Ладожскому и Онежскому. СПб., 1794. С. 13, 141. Челищев П. И. Указ. соч. С. 144.
13. Архив СПб ИИФИАРАН. Ф. 3. Оп. 1. К. 15. Д. 13. К. 24. Д. 10.
14. Там же. К. 24. Д. 10. Л. 153—154 об, 189—190 об.
15. Там же. К. 26. Д. 3. Л. 176.
16. Там же. К. 17. Д. 1. К. 15. Д. 3. Озерецковский Н. Я. Указ. соч. С. 141. Челищев П. И. Указ. соч. С. 4—14.

К. О. АНДРІЄВА, О. Б. ДЬОМИН

ПОЛІТИКА АНГЛІЇ «В ПОРТУГАЛЬСЬКОМУ ПИТАННІ» КІНЦЯ 70-х рр. XVI ст. В СВІТІ ІСПАНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Для історії міжнародних відносин другої половини XVI ст. велике значення мають документи іспанського архіву Сіманка. В кінці XIX ст. англійський історик М. Хьюм видав чотири тома матеріалів цього архіву з історії іспансько-англійських відносин¹. Складність роботи з джерелами визначалась використанням шифрів при їх написанні. Проблеми дешифровки викликали критичні зауваження рецензентів. І в цьому одна з причин недостатнього використання істориками данного видання. Між тим, для питань міжнародних відносин воно залишається ледь не єдиним джерелом.

В 1580 р. на Піренейському півострові відбулась подія, яка призвела до суттєвих змін на політичній карті світу. Португалія разом зі своїми заморськими землями потрапила під владу короля Іспанії Філіпа II. До таких наслідків привели нерозсудливі дії португальського короля Себастьяна, який втрутився у мароканські справи і загинув у битві «Трьох королів» (4 серпня 1578 р.). Доля корони залишилась невизначеною, бо заступавший короля дон Енріке ні за віком (76 років), ні за положенням (кардинал церкви) не міг забезпечити майбутнє Авісьської династії. Найбільші шанси мали три пошукачі корони: пріор Мальтійського ордену у Крато, незаконний син інфанта Луїжа, другого сина короля Мануеля, герцогиня Браганцська, донька молодшого сина короля Мануеля та король Іспанії Філіп II, син імператриці Ізабелли, молодшої доньки короля Мануеля. За-

кон про наслідування виключав Філіпа II як іноземця з числа претендентів і дон Енріке схилився до кандидатури герцогині Браганцької. Дона Антоніо підтримували португальське духовенство, частина аристократів, населення Ліссабона і навіть папа римський. Однак Філіп II поступово усунув усі перешкоди на своєму шляху до трону Португалії. Спочатку він домігся від папи римського заборони на шлюб дона Енріке, на чому наполягали португальці. За спиною герцогині Браганцької домовився з орденом ізуїтів, а коли в січні 1580 р. помер король дон Енріке, Філіп II направив до Португалії «свого озброєного нотаріуса з 30 тисячами свідків». Нотаріусом став герцог Альба, відомий усмиренням Нідерландів. Хоча у Ліссабоні дон Антоніо проголосили королем, сила виявилась на боці Філіпа. Дон Антоніо виїхав за кордон і за допомогою насамперед короля Франції розпочав боротьбу за португальську корону.

Історія конфлікту досить широко висвітлена в історичних роботах. Відома в загальних рисах позиція окремих країн під час «португальської кризи». Однак питання оцінки зовнішньої політики Англії іспанськими політиками спеціально не досліджувалось. Та іспанські дипломатичні джерела дозволяють розкрити механізм прийняття зовнішньополітичних рішень. Недаремно у листах з Мадриду підкреслювалась цінність і необхідність отримання відомостей про португальські справи з Лондону². Основними кореспондентами Філіпа II та його секретаря Габріеля де Зайяса виступали посол Іспанії у Англії Бернардіно де Мендоса і посол Іспанії у Франції Хуан де Варгас Мелья. В основному надавалась інформація стосовно переговорів з приводу англо-португальського договору 1576 р. та реакції в Англії на перепітій претендентської боротьби в Португалії. Достовірність її досить велика, бо зачасту отримувалась від осіб, причетних до справ португальського посольства³ чи являлась фіксацією переговорів іспанського посла з англійською королевою Єлизаветою.

Звістка про поразку і смерть короля Себастьяна прийшла у Лондон 10 вересня 1578 р., а з січня 1579 р. в палірах де Мендоси з'явилися повідомлення про обговорення умов португало-англійської торгівлі згідно договору 1576 р. З прибуттям нового посла переговори розпочалися знову. Головною проблемою залишалось питання заборони англійської торгівлі в португальських володіннях. В середині січня 1580 р. де Мендоса зафіксував відплиття, буцімто, до берегів Бра-

зилії, колонії Португалії, англійських кораблів, розцінюючи це як збиток португальській короні⁴. В цих міркуваннях посла проявився інший підхід, ніж раніше. В 1550—1560-х рр. абсолютизувалось право папських угод на розподіл «Нового світу» між Іспанією і Португалією. Прикметою португалізо-іспанської дипломатії тих часів були спільні демарші послів обох країн перед королями Англії. Відповідно і тактика англійців виходила з категоричного несприйняття домовленостей під папською юрисдикцією⁵.

В нових умовах невизначеності протугальської корони, по-перше, не могла йти мова про спільні дії, а по-друге, королева Єлізавета, за повідомленням посла, навіть не збиралась серйозно обговорювати це питання. Англійці вважали, що в тому випадку, коли португальці одностайно визнають права короля Іспанії, Англія зможе отримати значно більше, ніж раніше поступок від короля Португалії. В протилежному ж випадку, португальці для отримання її допомоги зголосяться на які завгодно умови⁶. Політика затягування виявилась корисною для Англії: в наступному юридична невизначеність відносин з Португалією сприяла активізації дій англійців передусім у бувших португальських володіннях.

Ще більше значення, ніж торговельна угода, мало для Лондону питання спадкоємця португальського трону. Вже з кінця 1578 р. в Англії з'явилися чутки про різних осіб, які заявляли претензії на корону. Наказавши з'ясувати родовид португальських королів, Єлізавета відправила до Португалії з секретною місією Фартескю. Одночасно королева вела переговори з португальським послом. Де Мендоса виділив аргументи військового, політичного і економічного характеру, якими португалець страхав Єлізавету, говорячи про можливе об'єднання Іспанії і Португалії. Як видно з листування, в Англії прибічниками португальців виступали фаворит королеви граф Лестер і державний секретар Уолсінгем. Противників Філіпа II підтримував герцог Аленсон, брат короля Франції, представники якого вели переговори про його шлюб з Єлізаветою⁷. В травні 1579 р. де Мендоса передав чутки про те, що розмови про шлюб тільки привід для об'єднання Англії та Франції для боротьби з Іспанією. В подальшому посол не раз сповіщав про переговори Англії і Франції відносно шлюбу і кризи в Португалії⁸.

Майже із самого початку португальське питання набуло загальноєвропейського наголосу. Занепокоєння в Парижі і

Лондоні викликало посилення сухопутних і морських сил Іспанії. Воно розглядалось як концентрація військ перед вторгненням у Португалію і як спорядження експедиційного корпусу для Ірландії, Нідерландів тощо. Де Мендоса інформував про значні оборонні військові лаштунки на випадок втручання іспанців у ірландські справи, де ширилось повстання проти англійців. Посол вважав цей момент сприятливою нагодою для повстання англійських католиків. В серпні 1579 р. Єлизавета заявила послу про появу іспанських солдат в Ірландії, намагаючись з'ясувати плани Філіпа II⁹. У зв'язку з цим до Португалії відрядили під приводом поздоровлення дона Енріке із коронуванням Едварда Уоттона. Вірогідно, він мав завдання, як це передбачав посол, побачитись з доном Антоніо. В серпні 1579 р. Уоттон завітав до Мандриду, де мав суто протокольну зустріч з королем: В той же час на Піреней відбув агент з'ясувати маршрут іспанського флоту. Взагалі, англійські шпигуни досить активно діяли у Іспанії та Португалії¹⁰.

В 1579 р. в Парижі та Лондоні вимальовувались плани відвернення сил Філіпа II від Західної Європи до Португалії. Де Мендоса писав, що для цього французи хотіли б зробити Португалію такою ж сильною як Англію. В розмовах у Лондоні прогнозувалась втрата Нідерландів і війна у Італії у випадку втручання Філіпа II у справи сусіда. В бесіді з новим португальським послом в кінці року королева підкреслила згоду Англії і Франції сприяти вирішенню питання самими португальцями¹¹. Політичну необхідність для Єлизавети таких планів розумів де Варгас Мелья, який вбачав їх коріння у внутрішньому становищі Англії: наявні прикмети повстання, королева у тривозі, католицька партія і друзі королеви Шотландії багаточисельні, загрозливі події насуваються в Ірландії, острах лаштувань іспанського флоту. Тому, вважав він, якщо швидко покінчити з Португалією, то слідуючим кроком повинно стати приєднання Англії і Шотландії до володінь Філіпа II¹². Іспанський політик прямо вказав на зв'язок подій у Англії та Португалії. Наочно така залежність виявилась на початку 1580 р., коли прийшла вість про смерть короля дона Енріко. Де Мендоса вже в березні відмітив призупинення воєнних приготувань, які робились в Англії внаслідок мобілізації іспанського флоту. Офіційна відмова від подальшого озброєння мотивувалась необхідністю для Філіпа II використати флот в Португалії. Теж прилюдно заявила і королева¹³.

В кінці березня 1580 р. посол Португалії у Лондоні отримав лист з наказом проінформувати королеву про смерть короля і перехід влади до регентів. Та, як доповідав де Мендоса, королева прийняла посла Португалії таким чином, щоб це публічно сприймалось як прохання про допомогу. Отож при першій нагоді, іспанський посол заявив Єлизаветі, що питання про корону Португалії вже вирішено, не потрібна навіть ніяка військова сила¹⁴. Та певні кола португальського суспільства виступили проти Філіпа II і звернулись до монархів Франції і Англії. Де Мендоса, відмітивши усні заяви королеви в необхідності надання допомоги, не бачив ніяких проявів активності такого роду. Недаремно король Франції, підштовхував Єлизавету до більш рішучих дій, в яких вона повинна бути заінтересована сама, бо закінчивши справи у Португалії Філіп II направить флот до Англії чи до Ірландії. Та для Єлизавети підстав для розриву відносин з Іспанією не існувало. На листи від регентів та герцогині Браганцької про допомогу вона заповнила в підтримці того, хто має право на корону Португалії. Характерним для її політики методом стало звернення до Філіпа II в разі відмов португальців прийняти його, діяти за законами права і християнства, а не використовувати силу. Не менш систематичною виявилась реакція Єлизавети на звернення португальського посла у Франції Франсиско Джиральді. Той, вказавши на традиційну підтримку Португалією Англії, закликав більш активніше піддержувати загальну справу, бо вона робить менше, ніж король Франції. Королева побачила в цьому інтриги французів і вирішила не відповідати Джиральдо¹⁵. Тобто, коли в Португалії вирішувалось питання про наступника трону, королева проводила стриману, двозначну політику.

Цікава реакція Філіпа II на повідомлення з Лондону. В травні 1580 р. він інструктував де Мендосу наголосити на зв'язок використання іспанського флоту із діями англійців у Нідерландах та піратськими наскоками в Індіях. І тільки в кінці листа після справ Дрейка, іспанського торговельного ембарго, Шотландії, пошуку шляху до Китаю, Філіп II наказав послу заявити королеві про недопустимість втручання англійців у Португалію, будь-яких дій проти нього і важливість цього для англо-іспанських відносин¹⁶. Незважаючи на останнє, відчувалась упевненість Філіпа II у невтручанні Англії в португало-іспанську боротьбу.

Вирішальним у розв'язанні династичної кризи в Порту-

галії виявилось літо 1580 р., коли іспанська армія на чолі з герцогом Альба перейшла кордон і окупувала країну. В червні де Мендоса сповіщав про листування португальського претендента дона Антонію з королевою Англії. Фактично і тут, як це видно з листів де Мендоси, королева зайняла очікувальну позицію: Англія завжди підтримає законного претендента на португальський трон. Влітку посол неодноразово доповідав про залучення до португало-франко-англійської коаліції повсталих проти Іспанії північнонідерландських провінцій на чолі з принцем Оранським. Останній висловив готовність відправити війська до Португалії, провів деякі заходи такого плану¹⁷. Здавалось, створення реальної спільноти Франції, Англії, нідерландських провінцій з антиіспанським претендентом повинно підштовхнути Єлизавету до наступальної політики. Однак де Мендоса в липні 1580 р. спростував про підготовку англійських кораблів до акції в Португалії, назвавши її безпідставною казкою, розповсюджуваною купцями. А в аудієнції іспанському послу на початку серпня королева заявила, що вона із самого початку не дозволяла втянути себе у «португальську справу» і не допомогала нікому, чії права не визнані законом, а тому рада чути про успіх військової експедиції та про утворення короля Іспанії у Португалії¹⁸.

Таким чином, аналіз дипломатичних джерел дозволяє стверджувати, що у Мадриді отримали достовірну інформацію про політику невтручання Єлизавети у португальські справи. Упевненість в позиції Англії стала одним із факторів свободи дії короля Іспанії Філіпа II на Піренеях.

ПРИМІТКИ:

1. Calendar of State Papers, relating to English affairs, preserved in, or originally belonging to, the archives of Simancas. Ed. by M. A. S. Hume. In 4 V. London. 1892—1899.

2. Ibid. V. 2. P. 626, 665.

3. Ibid. P. 641, 665, 670—671; V. 3. P. 48.

4. Ibid. V. 2. P. 614, 629, 710; V. 3. P. 3.

5. Цыпурина Г. И. Торгово-колоніальное соперничество Англии и Португалии в 50—70-е годы XVI в. // Генезис капитализма в позднее средневековье в Англии и Германии. М., 1979. С. 103—108; Дьомін О. Б. Англо-португальські відносини третьої чверті XVI століття та поліція Іспанії // Записки історичного факультету Одеського державного університету. Одеса, 1997. Вип. 4.

6. Calendar... V. 3. P. 10.

7. Ibid. V. 2. P. 629, 651, 656, 658.

8. Ibid. P. 669, 672, 680, 692, 703; V. 3. P. 34.

9. Ibid. V. 2. P. 686, 696; V. 3. P. 16.

10. Ibid. V. 2. P. 672, 674, 677, 678, 683—685, 691; V. 3. P. 29, 36, 43, 48.
11. Ibid. V. 2. P. 680, 698, 707.
12. Ibid. V. 3. P. 5.
13. Ibid. P. 16—17.
14. Ibid. P. 18—19, 20.
15. Ibid. P. 24—25, 27—28, 31—32, 35, 36.
16. Ibid. P. 30.
17. Ibid. P. 37—38, 40, 42, 47—48, 49, 52.
18. Ibid. H. 42, 45.

И. С. ГРЕБЦОВА, В. М. ГРЕБЦОВ

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ ФОРМАЛЬНО-КОЛИЧЕСТВЕННЫХ МЕТОДОВ АТРИБУЦИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЕКСТОВ В ТРУДАХ ПО ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ

В исследовательской литературе последних десятилетий все большее место занимает изучение литературных и публицистических памятников средневековья с помощью разнообразных приемов формализации, в том числе и с использованием ЭВМ. В настоящее время четко обозначились два направления в проводимых в этом русле исследованиях. Первое из них имеет целью расширение и углубление возможностей анализа содержания (контент-анализ) текстов — источников. Второе направление связано с решением важных источниковедческих проблем — атрибуцией произведений, восстановлением истории древнего текста и т. д. В основе этого рода исследований лежит изучение особенностей авторского стиля методами формально-количественного анализа, что позволяет избежать элемента субъективности, в той или иной мере характерного для традиционных методик, серьезным недостатком которых является отсутствие четко выраженного критерия при оценке авторства. Поэтому вполне обоснованно академик В. В. Виноградов еще более 30 лет назад утверждал: «Субъективные методы определения авторства и адекватного авторского текста отжили, или во всяком случае, отживают свой век»¹.

В действительности стилистическое своеобразие каждого автора чрезвычайно богато и определяется совокупностью характерных особенностей его творчества. Характерность в этом случае трактуется исследователями как закономерность, т. е. статистическая устойчивость отдельных элементов анализируемого текста. Мысль о возможности определе-

ния авторского стиля с помощью статистических характеристик лексики была впервые высказана русским ученым Н. А. Морозовым в начале нынешнего века². Однако научная разработка теории и практики применения формально-количественных методов для атрибуции текстов-источников в зарубежной историографии началась с середины века, а в СССР несколько позже. Возможности такой атрибуции одним из первых продемонстрировал на материале средневековой латинской литературы английский статистик Д. Юл, который ввел понятие статистической структуры текста (распределение слов по частоте встречаемости в памятнике). Он построил ряд характеристик, независимых от длины текста и отражающих разнообразие сложного состава произведений того или иного автора³.

Изучение древних текстов методами статистического анализа весьма успешно осуществлялось в 50—70-е гг. коллективом ученых из ФРГ под руководством директора центра ядерных исследований в Кельне В. Фукса. В работах, посвященных изучению стиля библейских текстов, авторам удалось четко различить стилевые особенности всех четырех канонических евангелических текстов с помощью коэффициента, суммирующего различия в частотах употребления соответствующих грамматических классов. Результаты исследований школы В. Фукса получили широкую известность, в том числе и в СССР⁴.

Другим центром по изучению особенностей авторского стиля на основе формально-количественных методов стал Оксфордский университет, где атрибуцией английских текстов IX—XI вв. занимался А. Доузинг, стилистическими особенностями произведений средневековых авторов Н. Манн, Д. Дин и др.⁵ В США методика анализа авторского стиля активно разрабатывается учеными Флоридского университета. Особый интерес представляет методика В. Фелана, в основе которой лежит создание тезауруса лексики текстов исследуемого автора, т. е. логической схемы понятий и связей между ними, для чего он выделяет значимые (неслучайные) варианты частоты совместного употребления пары или группы слов⁶.

В СССР статистический анализ при определении индивидуальных особенностей авторского стиля первоначально прочно утвердился в филологии, где в 60—70-е гг. сложилось специальное направление. В трудах О. С. Ахмановой, Р. М. Фрумкиной, Б. Н. Головина и других исследователей

авторский стиль рассматривается как совокупность статистических характеристик, описывающих содержательные свойства данного текста, отличающие его от других текстов⁷. Длительное время под статистической структурой текста понимались характеристики, описывающие только лексику. Однако методы частотного анализа лексики эффективны прежде всего при изучении произведений нового и новейшего времени. Значительно сложнее обстоит дело с исследованием средневековых текстов, где авторское начало выражено гораздо слабее в силу компеллятивности, многослойности памятников, их зависимости от литературного этикета, требований жанра, смены тематики. Более достоверно авторская индивидуальность выступает в таких элементах текста, которые не являются следствием сознательных усилий автора — возможного подражателя, а вводятся непреднамеренно, подсознательно. Поэтому в 70-е гг. в отечественном источниковедении стало интенсивно развиваться направление по изучению авторского стиля и атрибуции средневековых памятников, для которого объектом исследования являлись подсознательные элементы текста: частоты встречаемости комбинаций букв, слов, частей речи, длин предложений и т. д.

В источниковедении ряд методологических положений атрибуции нарративных источников на основе статистических методов сформулировал Б. М. Клосс. Его оценка возможностей определения авторского стиля вытекает из гипотезы о том, что «если в анонимном сочинении ряд наблюдаемых факторов подчинен тем же статистическим закономерностям, имеет те же статистические характеристики, что и в произведениях определенного автора, то можно с большей долей вероятности утверждать авторство этого писателя и в отношении данного безымянного сочинения»⁸.

Методика выявления подсознательных элементов в стиле и языке средневековых авторов, отражая особенности использования ими грамматических (морфологических) форм, успешно разрабатывается под руководством Л. В. Милова группой ученых кафедры источниковедения МГУ. Попытки использовать «коэффициент Фукса» для изучения стилевых характеристик древнерусских текстов оказались безрезультатными в силу специфики памятников (компеллятивности, обильного цитирования). Экспериментально было установлено, что искомый критерий должен быть основан на сравнении графов сильных связей, а не всех частот встречаемости,

как у В. Фукса. В качестве характеристики авторского стиля источниковеды предложили использовать матрицу (таблицу) частот парной встречаемости на уровне грамматических классов, для которой необходимо: 1) выбрать систему грамматических классов, достаточно детально описывающую грамматические особенности языка изучаемого периода; 2) перекодировать последовательность слов анализируемого текста в последовательность соответствующих обозначений грамматических классов; 3) в соответствии с вводимым определением «соседства» элементов полученной последовательности определить частоты парной встречаемости для каждой пары классов, т. е. построить искомую таблицу⁹. При этом высокие значения частот парной встречаемости, характерные для всех исследуемых текстов (как следствие цитирования и копирования), изымаются, а атрибуция произведений основывается на оставшихся существенных связях, которые и определяют авторскую индивидуальность. Достоинством данного метода является возможность выявить с его помощью основную грамматическую структуру текста. При этом авторская индивидуальность прослеживается не только в «пристрастии» к определенному порядку слов в предложении, но и в преимущественном употреблении тех или иных частей речи в определенных формах. Весьма важно, что рассматриваемые характеристики не могли использоваться при подражании стилю автора, ибо для этого необходимо было бы вычленив их из первичного текста, а это, учитывая нетривиальность исследуемых параметров, невозможно сделать без серьезной статистической обработки.

Дальнейшее обоснование и совершенствование данного метода на основе графотеоретического подхода осуществлялось в последующих работах участников группы Л. В. Милова — Л. Е. Морозовой, Л. И. Бородкина и других. Основным математическим инструментом предлагаемого метода является теория графов — один из разделов современной математики. Граф — множество точек (вершин), часть из которых соединена линиями (ребрами). В сравнении с другими математико-статистическими методами (корреляционными, факторным анализом и т. д.) теория графов имеет для историков ряд преимуществ, заключающихся в том, что формируемые в ней задачи и их решение вполне доступны для понимания и позволяют наглядно представить структуру изучаемого явления. Графотеоретический подход дает возможность характеризовать авторский стиль с помощью гра-

фа, отражающего парные связи грамматических классов слов в рамках каждого предложения авторского текста. Структура графов используется в качестве объективного критерия авторского стиля формального порядка. Основную роль в формализации текста на основе теории графов играет понятие графа сильных связей, с помощью которого задается совокупность грамматических связей с высокими частотами.

В статьях Л. Е. Морозовой предпринята попытка графотеоретического анализа авторского стиля ряда произведений, приписываемых известному публицисту середины XVI в. Зиновию Отенскому, и определения чистоты авторского текста в «Сказании» Авраамия Палицына¹⁰. В работе Л. И. Бородкина исследованы индивидуальные особенности авторской манеры и степень взаимодействия авторских стилей на материалах целого ряда текстов: митрополита Даниила, Ивана Грозного, Вассиана Патрикеева, Иосифа Волоцкого, Василия Варлаама и других авторов¹¹. Хотя используемая в работах методика дала ценные в научном плане, а подчас и неожиданные результаты атрибуции средневековых текстов, но сами исследователи не считают ее исчерпывающей, ибо практически невозможно определить универсальный алгоритм анализа стиля в задаче атрибуции анонимных текстов, потому что решение ее требует отбора и обработки огромного множества параметров, которые меняются в зависимости от чистоты текста и даже его объема. Учитывая эту специфику, авторы выступают за комплексный подход к проблеме атрибуции средневековых нарративных источников, допускающая возможность сочетания разработанной ими методики с другими приемами¹².

Формально-количественные методы в настоящее время весьма успешно применяются не только для анализа авторского стиля литературно-публицистических памятников и политических сочинений, но и для атрибуции агиографических произведений. Жития — один из самых застывших жанров, они в наибольшей степени подчиняются строгим каноническим нормам жанрового стиля. Поэтому изучение индивидуальной авторской манеры в них чрезвычайно затруднено, а значение формально-количественных методов для определения стилевых особенностей очевидно. Поиск методик атрибуции агиографических памятников нашел отражение в статье Е. Н. Балашовой «Епифаний Премудрый и Пахомий Серб», посвященной анализу житийных произведений XV в. За основу автором взято изучение ястот парной встречае-

мости на уровне грамматических классов слов, но в отличие от методики группы Л. В. Милова, в работе несколько изменен принцип анализа. В систему кодировки были включены не только значимые слова, но и служебные части речи (союзы, предлоги, частицы и междометия). Такая кодировка, по мнению Е. Н. Балашовой, кардинально меняет структуру графов, выдвигая на первый план общеязыковые моменты¹³. Сравнение полученных графов позволило автору выявить индивидуальные особенности стиля Епифания Премудрого и Пахомия Серба, на основе которых был исследован уровень сохранности первоначального авторского текста Епифания Премудрого в двух известных агиографических памятниках — «Житие Сергия Радонежского» и «Похвальное слово Сергию Радонежскому», а также определена степень влияния на оба произведения пера редактировавшего их позднее Пахома Серба.

Таким образом, в работах исследователей накоплен существенный опыт по применению формально-количественных методов для изучения авторского стиля и атрибуции средневековых текстов, сформировался и утвердился вполне обоснованный подход к их применению, базирующийся на объективной оценке роли и места математических методов в исторических исследованиях. Суть данного подхода четко сформулировал Л. И. Бородин: «Успех использования этих методов зависит от теоретических и методологических идей и принципов, на базе которых определяется исследовательская задача, осуществляется отбор, обработка и анализ данных исторического источника»¹⁴. Формально-количественные методы исторического анализа имеют границы использования и должны совмещаться с другими традиционными методами и дополнять их.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей. М., 1961. С. 55.
2. Морозов Н. А. Лингвистические спектры. // Известия имп. Академии наук. 1915. Т. XX. Кн. 4.
3. Yule G. U. The Statistical Study of Literary vocabulary. — Cambridge, 1944.
4. Фукс В. По всем правилам искусства. (Точные методы в исследованиях литературы, музыки и изобразительного искусства). // Искусство и ЭВМ. М., 1975.
5. Моисеенко Т. Л. Применение количественных методов и ЭВМ в зарубежной медиэвистике. // Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях. М., 1985. С. 287.

6. Phelan W. S. The Study of Chaucer's Vocabulary.//Computes and the Humanities. 1978. Vol. 12. № 1—2.

7. Ахманова О. С., Мельчук Н. А. и др. О точных методах исследования языка. М., 1961; Фрумкина Р. М. Статистические методы изучения лексики. М., 1966; Головин Б. Н. Язык и статистика. М., 1971 и т. д.

8. Клосс Б. М. О статистических методах исследования текстов исторических источников.//Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. М., 1977. С. 328.

9. Бородкин Л. И., Милов Л. В., Морозова Л. Е. К вопросу о формальном анализе особенностей стиля в произведениях Древней Руси.// Там же. С. 302—303.

10. Морозова Л. Е. Графотесретический подход к изучению авторских текстов.//Методы количественного анализа текстов нарративных источников. М., 1983. С. 31—56; Морозова Л. Е., Промахина И. М. Изучение авторского стиля «Сказания Авраамия Палицына» с помощью количественных методов.//Там же. С. 57—85.

11. Бородкин Л. И. ЭВМ ищет автора средневековых текстов.//Число и мысль. М., 1986. Вып. 9. С. 114—128.

12. Там же. С. 127.

13. Балашова Е. Н. Елифаний Премудрый и Пахомий Серб.//К вопросу о формальных характеристиках стиля.//Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях. М., 1985. С. 203—216.

14. Бородкин Л. И. Математичні методи в історичних дослідженнях.// Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи. Дніпропетровськ, 1995. С. 98.

ИЗ ИСТОРИИ ДАКИЙСКИХ ВОЙН И СООРУЖЕНИЯ TROPAEUM TRAIANI В НИЖНЕЙ МЕЗИИ (I)

Имя римского императора Траяна и его дела навечно запечатлены в памяти народов Европы — и в географических названиях населенных пунктов и валов, и на страницах трудов историков, прозаиков, поэтов, и в творениях архитекторов и скульпторов. Но два памятника стоят особняком. Дистанция в 1500 км. разделяет их: — Колонна Траяна и сегодня украшает римский форум, триумфальный комплекс, известный под названием Тропаеум Траяни, находится на далекой северо-западной окраине Римской империи, в Нижней Мезии (ныне — музей-заповедник у румынского села Адамкиси, уезд Констанца). Между тем, именно эти два памятника в наиболее яркой, выразительной форме обессмертили не только славу римской армии и императора лично, но и героическую борьбу даков и других местных племен (варваров) за свою свободу, отстоять которую они не смогли.

Обычай сооружать трофей (тропаеум — лат., *τροπαιῶν* — греч.) в честь знаменательных побед в сражениях был заимствован римлянами у греков¹. По преданию, первый из них был воздвигнут на месте битвы при Марафоне. Первоначально, как мы знаем по изображениям, памятник состоял из ствола дерева, украшенного неприятельским оружием, развешанным на его ветвях. Позже — памятник выполняется часто с большим художественным мастерством, из мрамора и бронзы и необязательно на том месте, где была достигнута победа.

Гордое имя Тропаеум Траяни на карте Нижней Мезии носит целый комплекс археологических памятников, расположенных в самом центре Добруджи. 22 км. отделяют современное село Адамкиси от Дуная и около 50 км. от Черного моря. К северу и северо-западу от него и находятся руины собственно тропаеум, мавзолея и алтаря. В непосредственной близости от них (ок. 1,5 км.) — основанный Траяном

город, наименование которого — Тропеум Траяни — подчеркивает единство замысла архитектора, создавшего столь необычный памятник строительного искусства. Ансамбль не случайно возведен на этом самом величественном холме плоскогорья. Высота плато — 155—161 м. над уровнем моря. Если даже предположить высоту триумфального памятника наименьшей — 30 м., то несомненно он будет доминировать над окрестным пейзажем и при хорошей видимости будет различим в окружности около 100 км., т. е. на Дунае и Черном море.

С точки зрения специалиста по военной истории² в стратегическом отношении здесь наиболее удачное место для битвы и окрестная территория находилась в центре военных событий к. I — нач. II вв. н. э. (Тем не менее, некоторые исследователи не считают это суждение бесспорным).

Не следует забывать еще один существенный фактор, без сомнения повлиявший на выбор места сооружения триумфального комплекса. Ведь именно здесь пересекаются важнейшие дороги, связывающие между собой нижнедунайские балканские провинции и метрополию. Особое значение придавалось дороге вдоль берега Дуная. Ее приводили в порядок солдаты Тиберия³ и расширяли, пробивая суживающие проход скалы, воины Траяна⁴. Добруджу с севера на юг пересекали 3 дороги. И одна из них (та, что идет по центру Добруджи) проходит через Тропеум Траяни (Odessos — Abrittus — Tropaеum Traiani — Aegysos)⁵.

Только учитывая все вышесказанное, возможно объяснить столь быстрый рост и расцвет города, выросшего на месте крепости и его канабэ, города носившего имя триумфального памятника и призванного его защищать. Разумеется нельзя ограничивать значение города чисто пропагандистскими целями.

О ранней истории города источники скудны. Выгоды географического положения столь очевидны, что В. Пырван предполагает существование гетского поселения здесь еще до прихода римлян⁶. Одна из надписей, датируется 115—116 г. н. э. жителей крепости именует Traianenses Tropaеensis⁷. У нас нет сведений о гарнизоне города и воинских частях, его составлявших. Современное состояние исследования этого памятника не позволяет выяснить до конца место, которое занимала эта крепость в системе нижнедунайского лимеса. В конце II в. н. э., вероятно при Марке Аврелии в 170 г. н. э. город получает ранг муниципия⁸.

Вниманием археологов город был одарен далеко не в той степени, как находящийся рядом триумфальный комплекс. Тем не менее прослежены основные этапы жизни города. К середине III в. н. э. это был довольно благоустроенный римский город с сетью мощеных улиц, обеспеченных канализацией. Целая сеть акведуков связывала город с источниками, расположенными в 8 км. к северо-западу. В городе были здания общественного характера и частные дома. Но до наших дней не осталось от этого города камня на камне. Опустошительные набеги варваров в сер. и во 2-ой половине III в. разрушили город до основания. Все, что осталось от него было использовано в качестве строительного материала⁹ для возведения крепостных стен и строительства домов, мощения улиц и т. п., когда город был восстановлен в нач. IV в. н. э. при императорах Константине Великом и Лицинии. Вплоть до правления Юстиниана (527—565) крепость продолжает оставаться важным гражданским и религиозным центром. Разделив в к. VI в. судьбу других, процветавших когда-то городских и сельских поселений Добруджи, муниципалитет *Tgoraeum Tgapani* был окончательно разрушен аварами¹⁰ и навсегда превращен в руины.

Собственно триумфальный комплекс состоит из 3-х частей — *tgoraeum*, алтарь, мавзолей. Расположенные на расстоянии один от другого ок. 200 м. алтарь и мавзолей в силу своей плохой сохранности оказались наименее изученными и менее прославленными. Большой круглый в плане холм — диаметром около 40 м., в котором предполагают захоронение римского военачальника и ниже по склону холма остатки алтаря с посквятигельной надписью¹¹ в память римских воинов, погибших в сражении. Около 3800 имен высечено на каменных плитах алтаря. Четырехугольный в плане (длина его около 12 м., и высота 6 м.) он имеет 6 маршей.

От некогда величественного собственно *tgoraeum* до наших дней сохранился на месте сооружения только каменный остов высотой около 12 м., диаметром — 30 м., связанный известковым раствором. Но сохранились многочисленные его элементы, которые кропотливый труд нескольких поколений ученых позволил собрать воедино, зачастую из весьма отдаленных мест, чтобы стало возможным научное и графическое воссоздание облика памятника.

Над восстановлением облика этого замечательного сооружения работал длительное время целый ряд ученых¹². По настоящему систематическое исследование его остатков на-

чалось в 1882 г. по инициативе румынского историка и археолога Г. Точилеску. Ему помогали архитекторы Г. Ниманн и О. Бенндорф¹³. Тогда же памятник был воспроизведен графически и создан макет, который лежит в основе всех принятых до сих пор усилий и к его уточнению, восполнению. В последующие годы были предприняты комплексные исследования, завершившиеся очерком, данными обмера и восстановительным планом немецкого исследователя А. Фуртвенглера¹⁴. Позднейшие попытки исследовать этот памятник не принесли ничего кардинально нового и значительного вплоть до 1965 гг., когда вышла из печати монография Ф. Б. Флореску¹⁵. Автором была проделана огромная работа для того, чтобы собрать почти все недостающие для полной реставрации детали — их извлекали иногда из различных колодцев и фонтанов, привозили с кладбищ, привлекались рисунки путешественников с деталями, безвозвратно утраченных и т. п.

Собранный в итоге материал позволил уточнить важнейшие моменты в конструкции и, его декоре (например, нет сведений лишь о двух из 54 метоп). Присоединяясь в целом, к мнению, высказанном Г. Ниманном — Г. Точилеску, относительно восстановленной части памятника до высоты карниза, а относительно гексагонального сооружения части крыши — к мнению А. Фуртвенглера, Ф. Б. Флореску предлагает новый план реконструкции венчающей части сооружения, а именно — пояса зубчатого парапета, устанавливает взаимосвязь между метопами и поясом зубчатого парапета и т. п. Многие выводы автора основываются на привлеченном этнографическом материале, наблюдениях топографов и геологов.

В общих чертах тропеум у Адамкиси представляет собой каменное сооружение высотой около 40 м. и примерно таким же был диаметр цилиндрического основания. Над ним возвышался конус, на вершине которого на постаменте и находился собственно трофей. Эта победоносная фигура в доспехах (оружие утеряно) высотой около 4 м. 75 см. У ног ее — 3 пленника — две сидящие женщины и мужчина со связанными руками. Эта группа выполнена в меньшем масштабе и символизирует покорность местного населения. В декоративном убранстве — каннелюры, листья аканфа, пальметты — неотъемлемые атрибуты античного архитектурного ансамбля. И рядом — пояс из стеблей и листьев аканфа в форме волют. В глазке каждой волюты — оскаленная волчья голова. Пояс из метоп, чередующихся с пилястрами, проходит

по всему периметру монумента. Изображения в метопах и на зубцах парапета несут большую информативную нагрузку: сцены битв между римлянами и варварами, изображения римских военачальников, в том числе и императора Траяна; пленники и пленницы...

Не только художественные достоинства, но и блестящее решение некоторых элементов конструкции монумента свидетельствуют о высоком уровне строительного искусства его создателей. Так, например, основание памятника окружено шестью рядами ступеней из массивных блоков. Небольшой крен ступеней внутрь создавал эффект перспективы — марши кажутся параллельными, даже если смотреть на них с расстояния 6—10 м. и под большим углом ¹⁶.

Ни у одного из исследователей не остается сомнения в том, что этот монумент, периметр которого более 95 м., занимает достойное место среди памятников такого рода в Римской империи не только по своим размерам, но и художественным достоинствам. Создателю монумента присуще, как отмечает Г. Борденаке, органическое сочетание скульптур и законов перспективы, чувство ритма и композиции ¹⁷. Декоративные элементы часто сравниваются с аналогичными на Алтаре Мира Аугуста, арке Траяна и т. п. Франц Студника ¹⁸ не только считает проект специфически римским, но и связанным с римской Этрурией — расположение метоп между пилястрами по его мнению аналогично антаблементам этрусских саркофагов и в знаменитой Porta Marzia из Перуджи и т. д. Все это, как и многие не указанные здесь художественные достоинства, дают возможность Ф.-Б. Флореску предположить, вслед за С. Рейнахом, что монумент мог быть создан по пресекту Аполлодора ¹⁹.

В то же самое время нельзя не отметить, что ни один из античных монументов Н. Мезии и Дакии не вызывал столько дискуссий в научном мире ²⁰. Особенно же — время его сооружения, его исторический смысл и значение. Самые неприемлимые взгляды высказывали сторонники точек зрения об одновременности или разном времени строительства всех трех частей комплекса, так и самого тираеум (предполагалась его реконструкция и доработка); по разному оценивалась этническая принадлежность рельефных изображений врагов римлян и т. п.

Сейчас никто не сомневается в том, что на памятнике в Адамкльен изображены представители народов, боровшихся с римлянами в Добрудже — гето-даков и их союзников.

Определению их этнической принадлежности помогли этнографические данные о жителях региона, а также сравнения с изображениями врагов римлян на колонне Траяна в Риме.

Трофей построен при императоре Траяне, после победы в дакийских войнах (вероятно 107—109 гг.), и как об этом сообщает вмонтированная в него надпись, и посвящен Марку Ультору (Мстителю). Большинство исследователей относили памятник к эпохе Траяна, некоторые ученые считали его творением эпохи Августа, Домициана, Константина, Валенса или предполагают одновременность отдельных его частей в результате реставрации. Уточнено чтение надписи с именем Траяна, путем тщательного анализа строительной техники доказано, что надпись составляет единое целое со стеной, в которую она вмонтирована. Установлено, что, для постройки монумента был использован так называемый сарматский известняк из окрестностей²¹. Есть несколько его разновидностей, этим и объясняется несколько отличный вид некоторых плит — все они из одного карьера. Исследование бетона показало, что при строительстве использовали так называемый циклопический бетон с гидравлическим вяжущим раствором. Поскольку доказана однородность использования каменного материала и циклопического бетона отпадает гипотеза о одновременности архитектурных деталей. Таким образом однородность строительного материала, синхронность постройки всех частей памятника, единство архитектурного замысла возводят монумент у Адамкиси к эпохе Траяна.

Однако, то обстоятельство, что памятник победы римлян над даками был сооружен в 600 км к востоку от основной арены военных действий, заставило ученых внимательно проанализировать письменные и археологические источники, прийти к интересным выводам, рассмотрение которых не укладывается в рамки этой статьи и требует отдельного подробного анализа.

Итак, независимо от того, сооружены ли все три памятника одновременно после дакийских войн Траяна или же алтарь и мавзолей — при Домициане, а собственно трофей — при Траяне, благодаря посвяtitельной надписи с именем Марка Мстителя, они подчинены одной идее. Они призваны напоминать современникам и будущим поколениям о том, что победа над гето-дакийскими племенами и их союзниками досталась римлянам ценой тысяч человеческих жизней. Архитектурные же и художественные достоинства ставят триумфальный комплекс у Адамкиси в ряд важнейших памятников римского провинциального искусства.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Gansiniec Z. Geneza Tropaionu. Varsovia — Wroclaw. 1955; Picard G. C. Les trophées romaines. Paris. 1957. Pp. 391—406.
2. Baradez J. Le trophée d'Adamklissi témoin de deux politiques et de deux stratégies//Apulum. IX. 1971.
3. CIL, III, 1698.
4. IIL, III, 1699.
5. Müller K. Ytineraria Romana. Stuttgart. 1916, карта 157; Златковская Т. Д. Мезия в I и II веках нашей эры. М., 1951. С. 104—105.
6. Pärvan V. Cetatea Tropaеum. Consideratii istorice.//BCMI. IV, 1911. P. 3—4.
7. CIL, III, 12470.
8. Popescu Em. Epigraphische Beitrage Zur Geschichte der Stadt Tropaеum Traiani.//Studii classice, VI. 1964. Pag. 185—194.
9. Pärvan V. Op. cit. P. 4.
10. Theophyl. Sim. I 8, 10; Tabula Imperii Romani. Romula — Durostorum — Tomis. L. 35. Bucarest. 1969. P. 74.
11. CIL, 14214.
12. Подробнее смотри: R. Vulpe. Trofeul leu Traian.//Vulpe R., Barnea I. Din istoria Dobrogei. Vol. II. Buc. 1968. P. 97—116.
13. Tocilescu G., Benndorf O., Niemann G. Das Monument von Adamklissi: Tropaеum Traiani. Vienne. 1895.
14. Furtwängler A. Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst//Abhandlungen der philosophisch — philologischen Klasse der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften. München. XXII, 1903. P. 455—465. Pl. I—II.
15. Florescu F.-B. Monumentul de la Adamklissi. Tropaеum Traiani. 2-ed. Bucuresti, 1961.
16. S. Comănescu. Quelques problemes concernant la reconstruction du monument d'Adamklissi (Tropaеum Traiani).//Acta antiqua Philippopolitana, София. 1963. С. 192.
17. Bordenache G. Рецензия на Florea Bobu Florescu. Das Siegesdenkmal von Adamklissi — Tropaеum Traiani. Bonn. 1965//SCIV. tomul 19, nr. 4, Bucuresti. 1968. P. 701.
18. Studniczka F. Tropaеum Traiani, ein Beitrag zur Kunstgeschichte der Kaiserzeit.//Berliner Philologische Wochenschrift anul 24 (1904). № 38. S. 1200—1207.
19. Reinach S. Repertoire de reliefs grecs et romains. Vol. I. Paris. 1909; Florescu F.-B. Op. cit.
20. Florescu F.-B. Op. cit. P. 5—6, 14—38; Подробное сопоставление различных точек зрения исследователей см.: Baradez J. Op. cit. P. 505—522.
21. Florescu F.-B. Op. cit. P. 142—151.

Т. А. ИЗБАШ

МОСКОВСКОЕ НУМИЗМАТИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО

Московское Нумизматическое Общество, как уже неоднократно подчеркивалось всеми его исследователями¹, возникло из Московского Кружка Нумизматов (1885—1888 гг.).

Идея образования чисто нумизматического общества воз-

никла давно. В Петербурге, после того как Археолого-Нумизматическое общество переориентировалось исключительно на археологию, среди членов этого общества в 70-е гг. появилась мысль об открытии 4-го нумизматического отделения, осуществившаяся лишь в 1904 г. В Москве идея создания нумизматического общества зародилась еще в конце 50-х — начале 60-х гг.² По этому поводу А. В. Орешников писал: «Нумизматика, как вспомогательная дисциплина истории, в Западной Европе давно уже завоевала себе видное место, что мы видим из многочисленных обществ, посвятивших свою деятельность научной разработке монет трудами не только одних любителей нумизматики, но и представителей науки, среди которых достаточно назвать имена таких светил как Моммзен, Саллет (в Германии), Ваддингтон, Бабелон (во Франции), Хед, Гарднер (в Англии), Карабачек (в Австрии), Имгоф-Блумер (в Швейцарии) и т. д., чтобы из этого заключить, какое важное значение для истории могут иметь эти небольшие памятники в руках представителей науки. Россия в этом отношении не отставала от запада и мы уже считаем целый ряд имен, занявших почетное место среди деятелей по нумизматике, из них мы упомянем Савельева, Куника, бар. Тизенгаузена, Кене, Черткова, бар. Шодаура и др., немало потрудившихся на пользу разработки отечественной нумизматики и стран, входящих в состав теперешней России»³. В Европе давно уже были созданы специальные нумизматические общества. В России в 1846 г. возникло Санкт-Петербургское Археолого-Нумизматическое общество, но затем оно постепенно превратилось в чисто археологическое. Нумизматы были лишены как возможности печататься, так и собираться вместе для обмена мнениями. Идея создания чисто нумизматического общества зародилась в московских нумизматических кругах, где был создан Московский Кружок Нумизматов, постепенно переросший в Московское Нумизматическое общество.

21 октября 1888 г. в канцелярии Императорского Исторического музея состоялось первое заседание МНО. Первоначальный состав общества образовали члены Московского Кружка Нумизматов:

- | | | |
|-------------------|---------------------|---------------------|
| 1) Акинфов В. Н.* | 7) Гуськов П. А. | 13) Рошфор В. Я. |
| 2) Благово В. С. | 8) Коснерский Э. Н. | 14) Селецкий О. И. |
| 3) Брун Л. Ф. | 9) Нечаев А. Д.* | 15) Синицын П. В. |
| 4) Бурылин Д. Г. | 10) Орешников А. В. | 16) Третьяков А. А. |

опубликовавший целый ряд статей по русской нумизматике до царского периода, результаты которых были обобщены в его работе «Русские монеты до 1547 г.» (М., 1896 г.). А. В. Орешников сделал единую классификацию древнерусских монет, используя не только нумизматический материал, но и привлекая данные летописей и родословных книг.

Развивалась в МНО и традиция изучения античной нумизматики. Статьи о греческих и римских монетах, напечатанные в изданиях общества, принадлежат С. И. Чижову, О. Ф. Ретовскому (член МНО с 1894 г.) и Ф. И. Прове (член МНО с 1895 г.). Но приоритет в этой области бесспорно принадлежит А. Л. Бертъе-Делагарду⁷ и А. В. Орешникову.

А. Л. Бертъе-Делагард (член МНО с 1892 г.) опубликовал в изданиях общества ряд статей, среди которых особо выделяются: «Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до Р. Х.»⁸ и «Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды»⁹. Появлению этих статей предшествовала огромная подготовительная работа. Александр Львович постарался как можно полнее учесть весь доступный ему нумизматический материал. О. Ф. Ретовский по его просьбе взвесил все ольвийские ассы коллекций Императорского Эрмитажа и одной из крупнейших частных коллекций — собрания Великого Князя Георгия Михайловича¹⁰. Сам Бертъе-Делагард писал: «Сравнительно недавно стали в описаниях монет указывать их вес, да и то единично; лишь в самые последние годы появляются сочинения с указанием веса возможно большего числа экземпляров каждого сорта, а известно, что лишь принимая в соображение вес очень многих монет того же сорта можно получить о нем правильное представление»¹¹. К этой же статье Александр Львович подготовил «Родословную таблицу дома Августа в связи с царскими домами Фракии и Боспора», которая не была опубликована¹².

Большое количество статей и докладов по вопросам античной нумизматики принадлежит также и А. В. Орешникову. Его, как и А. Л. Бертъе-Делагарда, интересовали, в основном, монеты греческих городов-колоний северного побережья Черного моря¹³, а также херсонсо-византийские монеты. Еще в 1884 г. на заседании МАО А. В. Орешников сделал доклад на тему: «Боспор Киммерийский в эпоху Спартокидов по надписям и царским монетам», в котором

- | | | |
|-------------------|---------------------------|---------------------------|
| 5) Гиль Х. Х. | 11) Подшива-
лов А. М. | 17) Трутов-
ский В. К. |
| 6) Горнунг И. И.* | 12) Подшива-
лов М. Н. | 18) Турбин Н. М.* |
| | | 19) Ушаков Д. А.* |

*) обозначены фамилии членов-учредителей МНО.

Председателем общества был избран член-учредитель Н. М. Турбин, казначеем член-учредитель Д. А. Ушаков и секретарем А. М. Подшивалов. В следующем заседании 29 октября 1888 г. В. К. Трутовский был избран товарищем председателя (впоследствии несколько раз избирался председателем), А. А. Карзинкин — товарищем секретаря⁴.

Первоначально общество развивало бурную активность, что сказывалось в количестве заседаний, а также в издательской деятельности. За 12 лет (с 1893 по 1905 гг.) вышло три тома «Трудов МНО» (причем первый и третий тома в двух выпусках каждый, а второй том в трех выпусках). В «Трудах МНО» помещались отчеты о деятельности общества, печатались статьи по различным отделам нумизматики, биографические сведения и критические заметки. Практически всегда статьи печатались на русском языке, но встречались на немецком и французском языках. Первый том редактировали В. К. Трутовский и В. А. Ульяницкий, все выпуски второго и третьего томов редактировал А. В. Орешников. С 1911 по 1915 гг. вышли три тома «Нумизматического сборника» под редакцией того же А. В. Орешникова. Большинство статей в этих изданиях было посвящено различным проблемам русской нумизматики. Например, Ф. Ф. Гейтц (член МНО с 1912 г.) в статье «Ефимки» рассмотрел целый комплекс вопросов, связанный с обращением в России иностранной монеты (обращение на Руси талеров, пробы серебра и расценки, эволюцию и исчезновение ефимков). Это позволило автору сделать вывод о том, что ефимки занимают первое место среди иностранных монет по своему значению и влиянию на русское монетное дело и за все время своего обращения в России ефимки служат материалом для передела в русскую монету и одним из постоянных источников прибыли для казны⁵.

Большой интерес у нумизматов всегда вызывали вопросы русской монетной чеканки удельного периода. Плодотворно работали в этом направлении Н. И. Булычев (член МНО с 1890 г.), А. К. Жизневский (член МНО с 1891 г.), С. И. Чижов (член МНО с 1898 г.) и, конечно, А. В. Орешников (пришедший в общество из Кружка Нумизматов)⁶,

для решения спорных вопросов он привлекал данные как нумизматики, так и эпиграфики. Большую работу проделал А. М. Орешников в области скифской нумизматики. Он выделил две серии монет скифских царей: собственно скифскую, точнее скифо-ольвийскую и гетскую¹⁴. Его работы выходят за рамки чистой нумизматики и имеют огромное значение для античной истории и археологии.

Занимались члены МНО и вопросами восточной нумизматики. В. К. Трутовский (член МНО из Кружка Нумизматов) наряду с русскими монетами изучал также и золотоордынскую чеканку. Барон В. Г. Тизенгаузен (почетный член МНО с 1899 г.) опубликовал в «Трудах» общества статью о дирхеме с именем Абу-Тахера, битом в г. Абхере. О монетном деле Гиреев писал О. Ф. Ретовский. И, конечно, нельзя не назвать еще одного деятельного члена общества (с 1889 г.) А. К. Маркова¹⁵, который делал сообщения в заседаниях общества, а также печатал статьи по золотоордынской чеканке, о сасанидских монетах и пр.

Из западно-европейской нумизматики наибольшее развитие получила польская, благодаря трудам В. А. Ульяницкого (член МНО с 1891 г.).

Кроме чисто нумизматических вопросов члены общества интересовались также сфрагистикой, фалеристикой (хотя самого термина тогда не было) и медальерным искусством. Вопросами русской сфрагистики занимался уже хорошо известный нам А. В. Орешников, ему принадлежит статья «О связи сфрагистики с нумизматикой», которая является одним из разделов «Материалов к русской сфрагистике»¹⁶. Печати константинопольских патриархов и византийских императоров исследовал Н. П. Лихачев (член МНО с 1892 г.). Медали, медальоны и жетоны изучали С. И. Чижов, А. В. Орешников, В. К. Трутовский, А. А. Куник, А. А. Карзинкин, Ю. Б. Иверсен, В. Н. Акинфов и др. Секретарь общества С. И. Чижов на заседании 4 апреля 1916 г. внес предложение — учредить медаль для поощрения трудов научного характера по нумизматике и родственным ей дисциплинам: сфрагистике, исследованиям по медалям и т. д.¹⁷.

Одним из интереснейших направлений работы МНО была подготовка материалов для составления Русского Нумизматического Словаря. В это время уже были разработаны и определены термины и понятия нумизматики, но не было ни одного справочного издания на русском языке. В будущем словаре планировалось не только поместить категори-

ально-понятийный аппарат, но и дать краткий очерк развития нумизматики по отделам, а также биографии крупнейших нумизматов и собирателей монет¹⁸.

Для последних лет деятельности МНО характерно снижение активности членов общества. В 1915 г. выходит третий том «Нумизматического сборника», который стал и последним. С одной стороны, то это легко объясняется бурными политическими событиями того времени (сначала война, затем две революции). Но, с другой стороны, А. В. Орешников еще в 1910 г. писал о полном равнодушии и апатии членов общества к докладам, читаемым на заседаниях о том, что докладчиками являются одни и те же люди¹⁹. Частично это находит подтверждение и в печатных изданиях общества. Например, в первом томе «Нумизматического сборника» напечатано восемь статей С. И. Чиждова, во втором — четыре, в третьем — шесть.

Если бы не внешние факторы, повлиявшие на деятельность МНО, то мы, возможно, могли бы наблюдать кризис и прекращение существования общества даже раньше, чем это случилось. Последняя тетрадь с протоколами заседаний (и, к сожалению, единственно сохранившаяся) датируется 1916—1919 гг.²⁰. Как мы можем судить по протоколам, заседания проводились крайне редко и в 1919 г. МНО прекратило свое существование.

В целом, создание и деятельность МНО сыграли важную роль в развитии нумизматики в России. Это было первое и единственное чисто нумизматическое общество. Труды членов общества по разным отделам нумизматики продолжали лучшие традиции крупнейших российских ученых-нумизматов. Круг интересов членов МНО не ограничивался только нумизматикой, сюда были включены и родственные ей дисциплины (сфрагистика, медальерное искусство и т. д.). Коллекция и библиотека общества в дальнейшем были переданы Государственному Историческому музею, к которому МНО присоединилось еще в 1913 г.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Трутовский В. К. Московский Кружок Нумизматов, как предшественник МНО. — Труды МНО. Т. I. М., 1898. С. 3—11.
Горнунг М. Б. К столетию Московского Кружка Нумизматов//Труды ГИМ: Новые нумизматические исследования. М., 1986. С. 164—171.
2. Заворотная Л. А. Из истории МНО//Труды ГИМ: Проблемы экспозиционной и фондовой работы. М., 1987. С. 85.
3. ОПИ ГИМ. Ф. 136. Д. 74. Л. 1.

4. Нумизматический сборник. Т. II. М., 1913. Приложение. С. 6.
5. Нумизматический сборник. Т. II. С. 178—218.
6. Алексей Васильевич Орешников родился 9 сентября 1855 г. в купеческой семье. Под влиянием отца он окончил Московскую Практическую Академию коммерческих наук, но по складу ума Орешников был гуманитарием. Путем самообразования он приобретает глубокие историко-филологические знания, изучает древние языки, увлекается коллекционированием. В 1881 г. на заседании МАО читает первый научный доклад о монетах Боспора Киммерийского. С 1883 г. Орешников действительный член МАО. Со времени открытия Исторического музея один из деятельных сотрудников, но не был зачислен в штат, т. к. не принадлежал к дворянскому сословию. В 1887 г. дирекция музея добилась для Орешникова штатной должности хранителя. В 1928 г. избран членом-корреспондентом АН СССР//Арциховский А. В. Памяти А. В. Орешникова/Нумизматический сборник. Ч. 1. М., 1955. С. 7—13.
7. Александр Львович Бертъе-Делагард родился 26 октября 1842 г. Его отец — Лев или Людвиг Бертъе-Делагард, флотский офицер, происходил из семьи французского эмигранта, перешедшего на русскую службу, а в 1829 г. принявшего русское подданство. Первоначальное образование Александр Львович получил дома, затем в 1853 г. был определен в сухопутный кадетский корпус, позже переведен в Петербург в Константиновское военное училище. После короткой службы в армии Бертъе-Белагард оканчивает инженерную академию, после которой служит военным инженером на юге России. Здесь он знакомится с вице-президентом Одесского Общества Истории и Древностей Н. Н. Мурзакевичем, что повлияло на его увлечение археологией и историей Новороссийского края, а также собиранием древних монет. (Из автобиографии А. Л. Бертъе-Делагарда — Крымский краеведческий музей, фонд Бертъе-Делагарда. Оп. 5. № 64. Л. 1—5).
8. Нумизматический сборник. Т. I. М., 1911. С. 1—100.
9. Нумизматический сборник. Т. II. С. 49—134.
10. Письмо от О. Ф. Ретовского//Крымский краеведческий музей, фонд Бертъе-Делагарда. Оп. 5. № 63. Л. 153.
11. Крымский краеведческий музей, фонд Бертъе-Делагарда. Оп. 5. № 37. П. 10. Л. 1.
12. Крымский краеведческий музей, фонд Бертъе-Делагарда. Оп. 5. № 47. П. 12.
13. В 1891 г. А. В. Орешников составил «Описание древнегреческих монет, принадлежащих Императорскому Московскому университету».
14. Орешников А. В. Монеты царей Гетов и царей Скифов//Нумизматический сборник. Т. III. М., 1915. С. 1—68.
15. Алексей Константинович Марков — старший хранитель нумизматического отделения Эрмитажа, профессор Санкт-Петербургского Археологического института.
16. Труды Московского Нумизматического общества. Т. III. Вып. 1. М., 1903. С. 108—150.
17. ОПИ ГИМ. Ф. 136. Д. 74. Л. 11.
18. Труды Московского Нумизматического общества. Т. I. Вып. 2. М., 1898. С. 239—249.
19. ОПИ ГИМ. Ф. 136. Д. 74. Л. 4—6.
20. ОПИ ГИМ. Ф. 85. Д. 1.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ:

МАО — Московское Археологическое общество.
МНО — Московское Нумизматическое общество.
ОПИ ГИМ — Отдел письменных источников Государственного Исторического музея.

Е. А. РАДЗИХОВСКАЯ

РЕМЕСЛО НОТАРИУСА И ЕГО ПРОТАГОНИСТЫ В ЮЖНО-ФРАНЦУЗСКОМ ГОРОДЕ XV в.

Публичный нотариат появляется в средневековой Европе в XII столетии. Появление нотариата связано с возрождением в этом старинном очаге латинской цивилизации римского права. Причиной этого явления следует считать сживление городской жизни, повлекшее за собой обновление и расширение правовых институтов, усложнение юридической практики, углубление теории.

Самые различные стороны экономической, политической, административной жизни средиземноморских обществ приобретают во многом новое юридическое оформление. Целые армии латиноязычных нотариусов, получающих свои полномочия от светских государей или папы, обслуживают широкие массы жителей Средиземноморья всех сословий и состояний¹. Муниципальные статуты, королевские, папские и княжеские указы стремятся предписать нотариусам строгие правила и ввести их практическую деятельность в жесткие рамки. Так формируется хорошо известный средневековым и правоведческим стандартам — «инструментум публикум» — нотариальный акт, снабженный собственным знаком нотариуса и имеющий исполнительную силу.

В южнофранцузских городах, испытавших сильное итальянское влияние, публичный нотариат вырабатывает свой технический канон к XV столетию². Нотариусы к этому времени составляют, очевидно, самую многочисленную группу средневековой светской интеллигенции. Как они работают? Из каких социальных групп происходят? Какое место занимают в городской общине? Мы попробуем обозначить контуры ответов на эти вопросы на основе архивных материалов города Экс-ан-Прованс, старинной столицы Провансальского графства.

Богатый нотариальный фонд эксского отдела архива департамента Буш-дю-Рон³ насчитывает тысячи многолистных регистров, самые старинные из которых восходят к середине

XIV века. Эти регистры группируются по именованным фондам, представляющим собой комплексы, образовавшиеся в результате передачи по наследству документов от нотариусов к их преемникам в течении столетий.

Сохранились, однако, регистры далеко не всех работавших в Эксе нотариусов. Очень много в документах ссылок на протоколы, принадлежавшие лицам, из писаний которых до наших дней ничего не дошло. Не менее часты упоминания о нотариусах (порой иногородних), просто выступающих в качестве свидетелей при заключении той или иной сделки.

Уже первый просмотр регистров, относящихся к XV в., обнаруживает сотни имен нотариусов, их помощников и учеников, работавших в Эксе и его окрестностях. Создается впечатление, что город был буквально наводнен служителями закона. Даже для весьма значительного по численности населения (около 15 000 чел. в XIV в. по приблизительным подсчетам Н. Куле)⁴ средневекового города, Экс удивляет обилие нотариусов.

Такое положение связано с рядом причин. Известно, что столица Провансальского графства уже в XIII веке приобретает свою специфику. Экс становится городом юристов, которые подвизаются в системе графской (а впоследствии королевской), а также архиепископской администрации⁵. Этот контингент включал в себя также и нотариусов. Нас, однако, интересуют прежде всего нотариусы, занимавшиеся частной практикой по преимуществу. Многочисленность этой группы объясняется, очевидно, активным общественным спросом на их услуги.

Действительно, клиента частных нотариусов очень широка: от наемного сельскохозяйственного работника (пахаря, пастуха, погонщика быков) или ремесленника до высокого королевского чиновника. По типам контракты являют собой самый широкий спектр: торговые и кредитные сделки, ремесленные товарищества, сдачи в аренду домов, лавок, лотков, земель, пастбищ, договоры об исполнении строительных работ, брачные контракты, завещания и др. Как видим, едва ли не все аспекты семейной, социальной и профессиональной жизни горожан отражаются в нотариальных регистрах. Были у нотариусов Экса и совершенно неожиданные функции. Так, им надлежало констатировать факт смерти представителей еврейской общины города. Члены семьи с этой целью специально приглашали христианского нотариуса, составлявшего особый акт. Любопытно, что эти услуги

оказывались в том числе и семьям врачей-евреев⁶, тогда как христиане подобной практики не знали ни в каком варианте.

Ремесло нотариуса, как и все другие ремесла в Эксе XV в., не имело корпоративной организации. Учились искусству нотариата у любого из практикующих в городе профессионалов. Рекрутировались ученики из разных общественных слоев, чаще всего из ремесленников, но были среди них и дети потомственных нотариусов.

Самой значительной династией нотариусов в Эксе была семья Боррилли, которая обслуживала своих сограждан на протяжении почти трех столетий. Очень важную информацию о том, как обучались нотариату и каковы были условия работы средневекового нотариуса мы получаем из документов, оформляющих прием ученика. Для нотариусов, как и для представителей других профессий, отношения между мастером и учеником фиксировались в контракте, называвшемся «**Кондукцио персоналис**», (что примерно означает «**отдача личности**»). Статьи этих контрактов были в целом весьма устойчивы и не менялись столетиями. И все же за банальной серостью неизменных статей угадываются живые реалии повседневной жизни, иногда характеры.

Так, 8 декабря 1406 г. нотариус Антуан Рейно, иначе Феррери, составляет для нотариуса Франсуа Боррилли акт о приеме в ученики Пьера Амьеля. Уже одна из начальных статей довольно любопытна: «...Да будет всем известно, как нынешним, так и грядущим, что Гийом Амьель из города Акв, мясник, ...полагающий, что нет в мире ничего лучше, чем заниматься делами и ничего отвратительнее, нежели пребывать в безделии, ... сдал... своего сына, Пьера Амьеля, ... желающего этого и униженно просящего, ... предусмотрительному мужу, магистру Франсуа Боррилли, нотариусу указанного города, ... для обучения искусству нотариата и прочим честным делам сроком на 2 года...»⁷.

Все в том фрагменте достаточно стандартно, его бы можно было назвать формулой, если бы не маленькое замечание о соображениях мясника, отдающего сына в науку. Нотариус Антуан Рейно здесь проявил своеобразный «творческий подход» к составлению документа. Он, по-видимому, использовал прием, характерный для завещаний, начальные статьи которых в Провансе всегда содержали балгочестивую мотивировку⁸. В нашем случае мотивировка носит светский характер и позволяет нам судить об отношении к труду горожан Экса.

Последующие статьи документа сообщают о взаимных обязательствах сторон. Магистр Франсуа Боррилли получает от отца Пьера 5 флоринов в год и берется кормить, поить и содержать ученика в своем доме. Профессиональные обязательства ученика, который был уже достаточно взрослым человеком, заслуживают особого внимания. Весь заработок, который Пьер будет получать, работая с магистром Франсуа, он должен отдавать учителю без всяких возражений. Все контракты, протоколы и картулярии, которые он выполнит у магистра Франсуа, должны быть беспрекословно переданы в «вечную собственность» учителю и его семье. Но, если Пьеру случится, идя по городу, выполнить какой-либо документ вне дома учителя, то заработок и написанное принадлежит ему.

Здесь следует уточнить, что нотариусы работали следующим образом. Любая из сделок вначале фиксировалась в черновом или сокращенном варианте в сборнике так называемых протоколов, а затем в специальном пространном регистре (экстенсории) этот же акт выполнялся с соблюдением всех формальных требований. Клиенты нотариуса получали особый экземпляр, точно повторявший текст пространного регистра и снабженный личным знаком нотариуса. Протоколы же и экстенсии оставались в «вечной собственности» нотариуса и его семьи. Именно так и образовались фонды, осевшие в архивах Экса. В случае необходимости (весьма часто — конфликта по поводу заключенной сделки) любая из сторон могла обратиться к нотариусу и воспользоваться зафиксированным в регистре документом, уплатив заново за эту услугу. Вот почему в приведенном нами контракте особо сговаривается судьба выполненных учеником документов.

Что же касается Пьера Амьеля, то, пройдя курс обучения у Франсуа Боррилли, он стал нотариусом, и его регистры достаточно полно сохранились в архиве Экса (за 1407—1438 годы). Самые ранние из них восходят, очевидно, ко времени, когда он был учеником и помощником магистра Франсуа и приобрел себе клиентов, составляя контракты вне дома учителя.

В семье нотариусов Боррилли означенный выше способ оформления взаимоотношений с учениками практиковался из поколения в поколение с небольшими вариациями. Так, 10 октября 1440 г. магистр Гийом Боррилли берет в ученики сына торговца рыбой, Жака Райно (чьи регистры тоже дошли до наших дней!) и требует, чтобы весь его заработок и все выполненные им документы передавались учителю⁹. Это

же положение содержит и контракт, заключенный 22 июня 1500 г. между магистром Бертраном Боррилли и сыном школьного учителя из городка Пель (диоцез Ниццы), Жаном Ковэном. Магистр Бертран требует к тому же, чтобы Жан соблюдал его стиль и формулировки¹⁰.

Акты по приему в ученики будущих нотариусов, как правило, предполагают, что учитель получает оплату за обучение. Помимо этой оплаты ученик, как мы видели из вышеприведенных документов, бесплатно работает на своего учителя. Встречаются, однако и «кондукцио», оговаривающие вознаграждение ученикам в денежном выражении. Впрочем, есть среди наших документов один любопытный экземпляр, который предполагает вознаграждение натурой. 6 ноября 1413 г. Жак Гишар поступает в ученики к магистру Франсуа Мартену сроком на год. В качестве заработка ему причитается «четвертая часть всех и каждого из писаний, которые он выполнит сам... в течение указанного времени», а также четверть того, что он «извлечет из протоколов или картуляриев... своего учителя»¹¹.

Было ли ремесло нотариуса единственным источником существования его протагонистов? Документы позволяют отрицательно ответить на этот вопрос. Нотариусы владеют виноградниками и пахотной землей в пределах города или в его ближайшей округе. Есть среди них и занимающиеся процветавшим в Эксе отгонным овцеводством, располагая собственным стадом или сдавая в аренду пастбища¹². Некоторые лица параллельно со своим ремеслом подвизались в сфере предпринимательства. Так, нотариус Гуго Раме занимается изготовлением сальных свечей и вступает в сделки со свечниками, меховщиками и мастерами по обработке кож¹³.

Вырисовывающаяся картина условий труда и повседневной жизни нотариусов позволяет нам, с одной стороны, говорить о незавершенности процесса выделения интеллигенции из среды горожан. Социальный облик этой профессиональной группы обнаруживает ее тесную связь как с ремесленным, так и с аграрным секторами средневекового города. С другой стороны, многочисленность нотариусов, оформлявших по преимуществу сделки по поводу движимого и недвижимого имущества, свидетельствуют о значительном развитии товарно-денежных отношений, захватившем все социальные страты городского населения.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Aubenas R. Cours d'histoire du droit privé. Aix-en-Provence; 1956, t. I. V.
2. Ibidem. T. I. P. 28.
3. Archives départementales des Bouches-du-Rhône, dépôt annexe d'Aix. — ADA.
4. Coulet N. Aix-en-Provence. Espace et relations d'une capitale. (milieu XIV — milieu XV siècle), Aix-en-Provence, 1988. V. 1. P. 38.
5. Ibidem. P. 45 ss.
6. ADA, 309E 151; f^o 6, 185.
7. ADA, 309E 73, f^o 292 v^o ss.
8. Aubenas R. Cours... T. I. P. 4 ss.
9. ADA, 306E 115, 10.10.1440.
10. Aubenas R. Autour d'un contract d'apprentissage de notaire. — Annales de la Faculté de Droit d'Aix-en-Provence, № 49, Aix-en-Provence, 1957. P. 5—11.
11. ADA, 309E 131, f^o 403.
12. ADA, 308E 132, f^o 87.
13. ADA, 306E 110, f^o 73 v^o.

О. Б. ДЬОМІН

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АНГЛІЇ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ: ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ФРАНКО-АНГЛО-ГОЛЛАНДСЬКОГО СОЮЗУ

Історія зовнішньої політики Англії XVI—XVII ст. вивчена недостатньо. Особливо це стосується перших років правління короля Джеймса I (1603—1625). Між тим значний інтерес має питання створення англо-франко-голландського союзу, який зіграв визначну роль у міжнародних європейських відносинах початку XVII ст.

Відомо, що англо-французький антагонізм протягом кількох століть визначав стосунки двох країн. Та в 1570-х рр. відбулась зміна проіспанської орієнтації зовнішньої політики королеви Єлизавети на профранцузьку. Наслідки були такі значні, що ця подія в англійській літературі отримала назву «дипломатична революція»¹. Отож остання третина XVI ст. характеризувалась антиіспанською політикою Англії.

Смерть Єлизавети і вступ (3 квітня 1603 р.) на престол Джеймса I, відомого проіспанськими настроями, активізували французьку і голландську дипломатію. В травні до Лондону прибула голландська делегація з метою продовження договору, укладеного в 1598 р. Однак їх спіткала не-

вдача: Джеймс вбачав в них заколотників проти свого законного суверена². В червні 1603 р. з'явився екстраординарний посол короля Франції маркіз Роні (пізніше герцог Сюдлі). Завдання його полягало у вирішенні долі антиіспанського союзу. Діючи дуже наполегливо і в незвичній для дипломатичного етикету манері, він домогся поновлення франко-шотландського і франко-англійського союзів та утворення оборонного пакту. Передбачалась відправка французьких військ до Нідерландів і двох англійських ескадр для атаки на Індію та іспанське узбережжя. Проект угоди був офіційно затверджений в Парижі 19 липня та в Лондоні 19 серпня 1603 р.³

Англо-французький альянс виявився недовгим, його змінив англо-іспанський. Вже в першому своєму парламенті Джеймс I заявив, що англо-іспанська війна часів Єлизавети є особистою сваркою двох вінценосних осіб, яка закінчилась зі смертю королеви. Тому вже 3 липня 1603 р. була видана прокламація про повернення захоплених англійцями іспанських кораблів їх власникам. Ставлення до нового курсу зовнішньої політики в англійському суспільстві виявилось стриманим. Мались верстви населення, які бажали продовження війни з Іспанією. Їх погляди при дворі висловлював бувший член Таємної ради Єлизавети Уолтер Релі.

29 травня 1604 р. в Лондоні відкрились англо-іспанські переговори. Джеймса I представляв лорд Сесіль, Філіпа III — екстраординарний посол граф Вілла Медіана і депутати ерцгерцога Альберта, суверена Південних Нідерландів. Про обстановку переговорів свідчить факт введення якраз тоді системи іспанських пенсій для англійських сановників (наприклад, Сесіль отримував 1500 фунтів стерлінгів в рік)⁴. Найбільш спірними були два питання: англо-голландські відносини та права англійських купців як в самій Іспанії, так і в її європейських та заокеанських володіннях. Англійські уповноважені згодні з вимогою перестати надавати допомогу повсталім провінціям, але відмовились припинити торгівлю з Голландією та передати Іспанії міста, де знаходились англійські гарнізони як гарантія повернення позик. Делегати вирішили, що коли Генеральні Штати не прийдуть до угоди з ерцгерцогом Альбертом, Джеймс I може відмовитись від своїх зобов'язань стосовно Голландії. Відновлювались прямі англо-іспанські відносини, але питання торгівлі з Індіями залишилось невизначеним внаслідок розбіжностей. Представники Англії дали зобов'язання не допускати

будь-якої участі Голландії в іспано-англійській торгівлі. 28 серпня 1604 р. Джеймс I підписав договір про мир між Англією та Іспанією⁵. В зв'язку з договором, іспанці спробували схилити до миру Голландію пропозицією визнати ерцгерцога Альберта тільки як номінального суверена, але делегати Сполучених провінцій, що знаходились у Лондоні, відмовились⁶. Розрахунки Джеймса I на поступливість голландців внаслідок перебування англійських гарнізонів у Брилі і Фліссінгемі виявились помилковими. Таким чином, на початку XVII ст. в міжнародних відносинах відбулись суттєві зміни. Англо-іспанський договір 1604 р. означав крах Троїстого союзу, що сформувався в 1590-ті рр. Значення цього договору для Англії однозначно оцінити неможливо. Безумовно, англо-іспанські відносини потребували нормалізації, але вбачати в цьому прояв «пацифізму короля», як це робив Дж. Тревельян⁷ неправомірно. Досить чітко виражена антиголландська спрямованість договору не відповідала інтересам країни. І не дивно, що Джеймс I при всьому бажанні не міг повністю відмовитись від політики Єлизавети, а тим більш примусити англійців виконувати умови договору. Це показали події наступних років.

Король Франції Генріх IV після договору 1604 р. продовжував надавати поміч Північним Нідерландам. Не дивно, що основним принципом зовнішньої політики фактичного керівника республіки Сполучених провінцій Олденбарнефелта стала орієнтація на Францію. Проте Джеймс I обіцяв голландцям таємну допомогу, бо мир з Іспанією сприймався негативно⁸.

В умовах миру англійські купці намагались відродити торгівлю з Південними Нідерландами. Однак голландці, блокувавши гирло р. Шельди, затримували англійські кораблі. Англійці не залишались в боргу. Особливо гострий конфлікт спалахнув у травні 1605 р., коли іспанська ескадра з військом для Нідерландів зустрілась з голландцями. Частина кораблів іспанців була захоплена, інша зайшла в гавань Дувра, причому гармати фортеці відкрили вогонь по голландцям. Флот іспанців залишався в Англії до грудня, коли йому поталанило в темряві пройти в Дюнкерк і Гравелін⁹.

Військово-політична ситуація в Нідерландах на початку XVII ст. відкрила дорогу до мирних переговорів, пропозиції про що надходили з Брюсселя в 1606—1607 рр. В квітні 1607 р. відбулось підписання шестимісячного перемир'я та

почались переговори про заключення миру. Та в Голландії не було одностайної думки відносно умов договору. Олденбарнефелту та частині олігархії, які схилились до миру, протистояли зацікавлені в продовженні війни військові кола і деякі групи купців, зв'язаних із заморською торгівлею¹⁰.

Передумовою майбутніх переговорів Голландія висунула вимогу визнання її незалежності. В жовтні 1607 р. Філіп III, хоча із застереженнями, погодився з цим. В Гаазі вже зібрані представники ряду європейських монархій: Франції, Англії, Данії, німецьких протестанських князівств. Фактично, в Гаазі засідав один із перших загальноєвропейських конгресів нового часу. Діями французької делегації через посла Жаннена керував Генріх IV. Англію представляли Вінвуд і Спенсер, які отримували інструкції від лорда Сесіля, в той час вже маркіза Солсбері. Ціль Сесіля полягала в подальшому поглибленні європейського конфлікту за мінімальною участю в ньому Англії. Послам наказувалось, не виступаючи відверто противниками миру, підтримувати тих голландських політиків, котрі прагнули продовження війни. В делегації Сполучених провінцій найбільш впливовою фігурою являвся Олденбарнефелт¹¹.

Конференція відкрилась на початку лютого 1608 р., коли в Гаагу прибули делегати ерцгерцога, уповноважені діяти від імені короля Іспанії. Фактично ж, іспанську сторону представляв головнокомандуючий іспанською армією Південних Нідерландів генерал-фельдцейхмейстер Амброзій Спінола. Обговорювались питання надання незалежності Сполученим провінціям, свободи католицької релігії в цій країні та торгівлі голландців в Індіях. Найбільші розходження точок зору виявилось в останньому пункті¹². Лише в квітні делегації дійшли до взаємоприйнятої згоди, але в серпні стало відомо, що Філіп III наполягає на повному усуненні голландців від іспанської торгівлі та на терпимості до католицької релігії в Сполучених провінціях як необхідних умовах визнання їх незалежності. Це означало, по меншій мірі, перерву в роботі конференції.

В цей вирішальний момент всупереч принцу Моріцію Оранському та зеландцям, французький і англійський послі виступили посередниками, відкривши в лютому 1609 р. конференцію в Антверпені з делегатами ерцгерцога Альберта. Як і раніше, головною перепоною до згоди стало питання колоніальної торгівлі. Кінцевий варіант домовленості передбачав надання Голландії в іспанських володіннях тих

же прав торгівлі, що і її союзникам. Поза цими кордонами, тобто в Індіях вимагався дозвіл короля Іспанії. В районах, не зайнятих іспанцями, досить було рішення тубільців, а королівська адміністрація не повинна перешкоджати цій торгівлі. Визнавались незалежність Сполучених провінцій, право голландців збирати мито з суден, що пливли по р. Шельді до Антверпена, обмеження католицької релігії на їх території, здійснювалось невелике корегування кордонів в Брабанті і Фландрії. 9 квітня представники Сполучених провінцій зустрілись в Антверпені з учасниками конференції і підписали вироблену ними угоду. Особливу наполегливість та значну поступливість виявили фламандські депутати, бо заключення договору стало великим успіхом насамперед для ерцгерцога Альберта: не виключалась можливість, що Південні Нідерланди опиняться між двома вогнями¹³. Проте англійці сумнівались, чи буде ця угода ратифікована в Іспанії. Та через три місяці надійшло повідомлення, що король 7 липня 1609 р. підписав договір¹⁴.

Перебіг подій показав, що під час цих переговорів змінилась позиція Англії — від прихованого неприйняття миру до активної підтримки виробленої угоди. Як вбачається, це пов'язано з оформленням якраз тоді нового франко-англо-голландського союзу. Ще влітку 1607 р. під час перерви в переговорах, Англія і Франція дали згоду Сполученим провінціям стати гарантами її майбутнього миру з Іспанією. Оборонний союз Голландія і Франція уклали 23 січня 1608 р. Король Франції і Генеральні Штати зобов'язувались на випадок порушення миру надіслати експедиційні сили для спільних дій. Подібний договір підписали 26 червня 1608 р. Англія та Голландія¹⁵.

Після успішного завершення конференції в Антверпені представники Англії, Голландії та Франції оформили 17 червня 1609 р. спільний договір про гарантії, який базувався на угодах попереднього року¹⁶. В ньому конкретизувались ситуації, які могли привести до спільних воєнних дій проти Іспанії: перешкоди іспанців чи фламандців безпосередньо голландській торгівлі в Індіях або розгортання іспанцями воєнних акцій проти країн «Нового світу», які надали голландцям право торгівлі.

В сучасній історіографії висловлюється точка зору, нібито Англія приєдналась до договору про гарантії, виходячи виключно з побоювання, що відмова примусить Голландію шукати союзника у Парижі¹⁷. Та як вже було показано, та-

кий підхід відповідав політиці лорда Сесіля — зіштовхнути між собою Францію та Іспанію, проте від такої політики він же і відійшов у 1607 р. Справа в іншому. Договір про гарантії надавав союзникам дуже широкі можливості для вторгнення в колоніальні володіння Іспанії під будь-яким, навіть дуже незначним приводом. Для англійців питання колонізації нових земель і колоніальної торгівлі мало не менше значення, ніж для голландців. Навіть Джеймс I, при всьому своєму особистому небажанні конфліктувати з Іспанією, видав патент для колонізації Північної Америки ще в 1606 р. Тому є всі підстави вважати, що якраз зацікавленість англійського суспільства в колоніальному питанні стала основою приєднання Англії до франко-голландського альянсу.

ПРИМІТКИ:

1. Демин О. Б. Из предыстории становления внешней политики Англии нового времени//Проблемы новой и новейшей истории. М., 1979. С. 182—195.
2. Gardiner S. R. History of England from the accession of James I to the outbreak of the civil war, 1603—1642. V. 1/London, 1893. P. 103—105; Tex J. den. Aldenbarnevelt. V. 1. Cambridge, 1973. P. 326—328.
3. Dumont J. et Rousset de Missy J. Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traites d'alliance de paix, de treve, de neutralite. T. V. Pt. II. Amsterdam, 1728. P. 30—31.
4. Carter C. H. Gondomar: ambassador to James I//Historical Journal. 1964. V. 7. № 2. P. 194—195.
5. A general collection of treaties, manifestes, contractes of marriage, renunciations and other public papers, from the years 1495 to the years 1712. 2-nd. ed. V. 2. London, 1732. P. 131—146.
6. Carter T. H. The Secret Diplomacy of the Habsburgs. 1598—1625. New York, 1964. P. 13.
7. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. М., 1959. С. 232.
8. Gardiner S. R. Op. cit. P. 217—219; Carter C. H. The Secret Diplomacy... P. 60; Tex J. den. Op. cit. V. 1. P. 341, 344—345; Howat G. Stuart and Cromwellian foreign policy. London, 1974. P. 15.
9. Calendar of State Papers, Domestic series, Edward IV, Mary, Elizabeth, 1547—1610. V. 6. P. 185; Gardiner S. R. Op. cit. P. 218—219, 342—344.
10. Geyl P. The Revolt of the Netherlands. London, 1932. P. 250—254; Tex J. den. Op. cit. V. 1. P. 359—422.
11. The Low Countries in the Early Modern Times. New York. 1972. P. 109—112; Gardiner S. R. Op. cit. V. 2. P. 22; Бушмакин М. Д. Международная обстановка в Европе к началу XVII века и основные тенденции внешней политики Франции после заключения Вервенского мира//Ученые записки Казанского педагогического института. 1956. Вып. 11. С. 135—138.
12. Calendar of State Papers... P. 411.
13. Steinberg S. H. The «Thirty Years' war» and the conflict for Euro-

pean Hegemony, 1600—1660. London, 1966. P. 10; Parker G. Europe in Crisis, 1598—1648. Brighton, 1980. P. 132.

14. Calendar of State Papers... P. 505; Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. Pt. 2. P. 99—102.

15. Dumont J. et Rousset de Missy J. Op. cit. Pt. 2. P. 89—91, 94—95.

16. Ibid. P. 110; Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venis and in other libraris of Northern Italy. V. 11. London, 1898. P. 96—102, 260.

17. Howar G. Op. cit. P. 57.

И. В. НЕМЧЕНКО

ИДЕЯ «СМЕШАННОЙ МОНАРХИИ» В РОЯЛИСТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ АНГЛИИ 40-х гг. XVII века

Политические идеи английских роялистов, в отличие от идеологии «левого» крыла Английской революции, мало изучены в зарубежной историографии и почти не привлекали внимания отечественных исследователей. Подобный дисбаланс характеризует и состояние источниковой базы. Если, к примеру, публицистика и программные документы левеллеров широко представлены в современных западных изданиях, то большинство произведений сторонников королевской прерогативы не переиздавалось с XVII века. Таким образом, об одной из сторон в грандиозном общественном конфликте середины столетия мы знаем гораздо больше, чем о другой, во всяком случае, с точки зрения идеологической.

В полной мере сказанное относится к представлениям сторон друг о друге и в связи с этим — о политическом строе Англии. Так, широко известно, что Парламент и его лидеры в начале 40-х годов последовательно выступают за ограничение королевских полномочий, но не подвергают сомнению сами основы монархии в ее «смешанном» английском варианте. Знаменитое высказывание лорда Манчестера в споре с Кромвелем (ноябрь 1644): «Если мы разобьем короля 99 раз, он все же останется королем...»¹ — красноречиво свидетельствует о настроениях в лагере Парламента. Да и сам Кромвель, создатель армии «новой модели» и глава партии индепендентов, вплоть до 1648 года выступает за сохранение монархии в Англии.

Как виделось политическое устройство страны роялистам? К. Вестон и Дж. Гринберг, авторы одного из немногих исследований по теме обращают внимание на документ, стоящий несколько особняком среди других памятников роялист-

ской политической мысли;— ответ Карла I на представленные ему парламентом 19 предложений (июнь 1642 г.). В нем король, с точки зрения американских исследовательниц, идет на уступки своим противникам, признавая равное партнерство в деле издания законов между монархом и палатами Парламента. «В этом королевстве,— говорится в документе,— законы издаются совместно королем, палатой лордов и палатой общин, избранной народом...»². Впрочем, далее присутствуют упоминание о божественном происхождении королевской власти.

В последующих роялистских трактатах и публицистике примат короля в его отношениях с палатами Парламента выражен более четко, однако нигде, за исключением работ Роберта Филмера — очень своеобразного «правого» мыслителя, мы не встретим отрицания важной роли Парламента в законодательной деятельности. Так, Джон Спелмен, сын знаменитого историка Генри Спелмена и горячий приверженец Карла, комментируя ответ короля на 19 предложений, подчеркивает, что высшая законодательная власть в Англии принадлежит королю, но законы, согласно которым он правит, «не могут издаваться иначе, как с согласия палаты лордов и палаты общин, избранной народом...»³. Другой решительный сторонник королевской прерогативы епископ Джон Брэмхолл в своем пространном политическом трактате утверждает, что хотя, король стоит выше земных законов, он, согласно закону божественному, должен их соблюдать. Законы же издаются при участии Парламента. «Когда король и Парламент едины, это сулит счастливые дни для подданного, а когда они разделены, это грозит разрушением и распадом всему королевству»⁴.

От взгляда исследователей не укрылась некоторая непоследовательность в идеологии английских роялистов, а также однообразие их оценок статуса короля и его отношения к Парламенту. Последнее обстоятельство Дж. Малкольм объясняет весьма прозаически: Карл I осуществлял жесткую цензуру всех материалов, печатавшихся королевской типографией⁵. Достигаемое таким образом «идейное единство» приводило, по мнению автора, к низкой эффективности роялистской пропаганды, она не доходила до сердец читателей из парламентского лагеря, т. е. не выполняла своей главной задачи.

Однако, если даже признать справедливым утверждение Дж. У. Аллена об общем невысоком политико-философском

уровне роялистских произведений 40-х годов⁶, нельзя отрицать другое: именно из рядов роялистов вышел крупнейший английский историк — Эдуард Гайд, граф Кларендон. Непосредственный участник событий 40-х годов, Кларендон не только подробно описал их в своей «Истории мятежа и гражданских войн в Англии», но попытался вскрыть их причины, найти источник, из которого хлынули «горькие воды, которые мы теперь вкушаем»⁷.

Эдуард Гайд — юрист, выпускник Оксфордского университета, член палаты общин с ноября 1640 года, уже в 1641 году принимает сторону короля в его углубляющемся конфликте с Парламентом. Он следует за королем в Йорк, затем в Оксфорд, участвует в подготовке документов, выполняет ответственные поручения монарха. В 1646 году Карл заказывает ему написать историю мятежа. Кларендон начал свой труд в Англии, а завершил много лет спустя, пережив Реставрацию и второе изгнание на континент, в Руане. Там он и умер в 1674 году. Издана «История» была лишь в 1704 году при королеве Анне, приходившейся внучкой историку. (В период Реставрации Кларендон, получивший от Карла I графский титул, в течение семи лет был канцлером Англии, и его дочь была выдана замуж за наследника престола, будущего Якова II)⁸.

Разумеется, труд Кларендона по жанру отличен от упоминаемых выше работ роялистских авторов, излагавших свои взгляды в традиционных формах политического трактата или памфлета. Однако, вопросы политического устройства Англии, интересующая нас проблема взаимоотношений короля и Парламента в полной мере присутствуют в его «Истории мятежа и гражданских войн в Англии».

Обращаясь к истокам гражданских войн, этого бедствия, постигшего Англию, Кларендон ищет их «естественные причины». Не «гнев божий», а, в первую очередь, честолюбие и гордыня, глупость и злонамеренность, слабость и непоследовательность, наконец, непонимание и ошибки отдельных людей привели к столь плачевным результатам⁹. Кларендон в начале своей работы обещает, что будет объективно освещать недостатки обеих сторон. В самом деле, он не щадит приближенных Карла I, дававших ему дурные советы, отмечает эгоизм герцога Бэкингема и лорда Вестона, несправедливость и ограниченность Лода и т. д.¹⁰. Сам король — монарх восхитительной добродетели, кротости и милосердия — виноват разве лишь в том, что по скромности своей натуры

чрезмерно — больше, чем себе — доверял недалёковидным и корыстолюбивым советникам.

Кларендон далек от мысли о невзгодах и тяготах граждан как о причине антикоролевской оппозиции и гражданских войн. Наоборот, Англия наслаждалась «величайшим покоем и полнейшим счастьем»¹¹, в то время как другие народы Европы переживали бури внутренних или внешних войн. Ее колониальные владения увеличивались с каждым днем, флот господствовал на море, многочисленные торговые суда доставляли товары со всего мира. Страной управлял монарх величайшего милосердия и справедливости, исполненный заботы о подданных.

Всего этого, однако, оказалось недостаточно для счастья: большинство людей проявляло «непонимание», а остальные — «странную извращенность понимания». Не считая заслугой короны рост доходов и изобилие, люди противились самым незначительным налогам как проявлению тирании. Более всего их волновали нарушения закона¹².

Главной и, по сути, единственной причиной гражданских войн Кларендон считает роспуск королем трех парламентов, предшествовавших Долгому, называя это шагом «неразумным, неумелым и опрометчивым»¹³, настроившим двор и страну друг против друга. Двор стал судить о стране по настроениям, дерзости и честолюбию отдельных членов Парламента, а страна судила о чести, справедливости и благочестии двора по его отношению к Парламенту.

Кларендон полагает, что для роспуска Парламентов не было никаких оснований. Хотя нельзя отрицать, что в Парламенте было произнесено несколько раздраженных речей, не соответствующих достоинству места и несовместимых с уважением к королю, все решения палат были исполнены должной мудрости и справедливости¹⁴.

«Грубый и немилосердный» разгон Парламентов имел плохие последствия. У многих, — отмечает Кларендон, — создалось впечатление, что власть Парламента почти неограниченна, так как суверенный монарх был вынужден прибегнуть к такому крайнему средству, как роспуск. Некоторые добрые люди начали прислушиваться к шепоткам тех, кто ратовал за перемену формы правления как церковной, так и государственной. Начали издаваться внепарламентские законы и вводиться новые налоги, в результате которых казна получила огромные средства¹⁵.

Значительное внимание Кларендон уделяет «корабельным

деньгам». Не сам по себе налог вызвал широкое недовольство в стране; народ был возмущен незаконным способом его введения. «Корабельные деньги» следовало провести, как обычно, через Парламент и тем самым избежать негативных социальных последствий.

Кларендон нажил себе немало недоброжелателей среди роялистов, критикуя пороки и слабости королевского окружения. В то же время нельзя не заметить того, что сближало историка с авторами роялистских политических работ, людьми, которые, как правило, входили в состав этого окружения. Бесспорно, преданность монархии, но, заметим, монархии английской, которая на протяжении столетий подразумевала существование Парламента как неотъемлемой части «политического тела». Традиция «смешанной» монархии была так сильна в Англии, что в 40-х годах XVII века сложилась, казалось бы, парадоксальная ситуация: король и Парламент воевали друг с другом, но каждый — за правление короля в Парламенте.

Разумеется, это лишь кажущаяся парадоксальность. Предметом конфронтации была, прежде всего, королевская прерогатива, т. е. ряд полномочий короны, ставящих ее вне и над Парламентом¹⁶. Реально другое: многовековое сосуществование монаршей власти и представительного органа, укоренившееся в сознании людей самых различных политических направлений, надолго определило политическую структуру Англии, выбравшейся из революционных бурь середины XVII столетия.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Английская буржуазная революция XVII века. // Под ред. Е. А. Косминского и Я. А. Левицкого. Т. 1. М., 1954. С. 184.
2. Weston C. C., Greenberg G. K. Subjects and Sovereigns. The Grand Controversy over Legal Sivereignty in Stuart England. Cambridge, 1981. P. 36.
3. Spelman J. A View a Printed Book Intitled Observations Upon His Majesties Late Answers and Expresses. Oxford, 1643.
4. Bramhall J. The Serpent-Salve; or a Remedy for the biting of an Asp (1642)//The Wirks. Oxford, 1844. V. III. P. 297.
5. Malcolm J. L. Caesar's Due, Layalty and King Charles 1642—1646. L., 1983.
6. Allen J. W. English Political Thought 1603—1660. Vol. I. L., 1938. P. 482—483.
7. The History of the Rebellion and Civil Wars in England, Begin in the year 1641 by Edward, Earl of Clarendon. Re-edited by W. Dunn Macray, in six volumes, Oxford, 1888. V. 1. P. 5.
8. Ibid. A New Intriduction by H. Trevor-Roper. P. VIII.

9. History. P. 1, 5.
10. Ibid. P. 8.
11. Ibid. P. 93.
12. Ibid. P. 96.
13. Ibid. P. 7.
14. Ibid. P. 5—6.
15. Ibid. P. 84—85.
16. Oakley F. Jacobean Political Theology: the Absolute and Ordinary Powers of the King. // Journal of the History of Ideas. V. XXIX. № 3. 1968. P. 323.

П. Н. ТОЦКИЙ

ПРОБЛЕМА СТАТУСА ПОДДАННОГО: КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИДЕЙ ОФИЦИАЛЬНОГО ГАЛЛИКАНИЗМА XVII—XVIII вв.

Начавшаяся в 1789 г. во Франции революция, разрушая феодальный общественный строй и подрывая основы (светские и церковные) абсолютистской монархии, одновременно расчищала почву для создания нового, правового государства.

Основные принципы этого государства — признание гражданских прав, суверенитет нации и разделение властей — были разработаны, как известно, в политических теориях французского Просвещения, а соответствующие им правовые институты были воплощены в жизнь уже на базе фундаментальных политико-юридических актов революции, принятых Конституантой — Декларации прав человека и гражданина 1789 г. и конституции 1791 г.

Положенные в основу этих документов конституционные принципы правового государства в корне меняли идеологические и политико-правовые основы государственного устройства Франции, решительно порывая с церковной традицией и догматикой, лежавшей в основе официального галликанизма — идеологии французского абсолютистского государства.

На базе родившегося в эпоху Просвещения юридического мировоззрения и произошел тот идеологический переворот в мировоззрении французов, когда они осознали, что они уже не подданные, но граждане. Эта переоценка идеологических ценностей, окончателно свершившаяся в годы Революции, закрепила в системе французского конституционализма принцип суверенитета личности или, выражаясь иначе, гражданских прав индивида.

Следует отметить, что как это не парадоксально на пер-

вый взгляд, юридическое мировоззрение, пришедшее на смену господствовавшему теологическому, являлось негативным наследником последнего. Рассмотрим это поподробнее в связи с проблемой перехода французов от статуса подданных короля и рабов церкви к утверждаемому революцией статусу граждан.

Определяя статус подданных короля Франции, идеологи официального галликанизма кардинал Ришелье, епископ Боссюэ и Людовик XIV в своих теоретических концепциях и высказываниях исходили из основной (церковноцентристской) посылки теологического мировоззрения в основе которой лежал такой иерархический дуализм клира и мира, который создавал предельное бесправие мирянина перед лицом священника, являвшегося одновременно чиновником государства и членом первого сословия Франции¹.

Отстаивая определенную автономию в делах внешней политики по отношению к Ватикану, идеологи официального галликанизма, и в особенности Боссюэ и Людовик XIV, тем не менее, были склонны ревностно претворять в жизнь указанную посылку применительно к подданным короля Франции во внутренней политике. Несколько отличавшейся от взгляда Боссюэ и Людовика XIV была позиция кардинала Ришелье, максимально стремившегося идеологически влиять посредством духовенства на верующих католиков, но склонного в силу государственных интересов к определенным элементам веротерпимости и избегания крайностей религиозного фанатизма в деятельности инквизиций и некоторых других структур церкви. Однако, в конечном счете, в своей внутренней политике министр-кардинал тоже опирался на указанную посылку.

Церковноцентристская посылка (с определенными модификациями в духе официального галликанизма) включала в себя следующие фундаментальные для канонического права постулаты:

а) в делах веры и спасения мирянин имел правовой статус, примерно аналогичный тому, который в житейских делах в новейшее время может быть закреплен за несовершеннолетним;

б) единственным пастырем прихожанина, ограждающим его от ошибок и блужданий с помощью Священного писания, выступает церковь;

в) опека мирян в их собственной духовной немощи представляет собой не только обязанность, но и неотъемлемое

право церкви. Только церковь вправе с полным основанием ставить мирскую паству под неограниченный диктат своей заботы и любви.

Понятие безвольного добра, отнимало, таким образом, всяческую значимость у самосознания мирянина. Вытекающий отсюда тезис, что человек отчужден от самого себя именно тогда, когда ощущает в себе внутреннюю значимость и переживает себя как самость, и, наоборот, совпадает с собой, когда следует совершенно чуждому ему по самоощущению внешнему и догматическому наставлению церкви, получил самое широкое применение в политике клерикалов всех мастей, в претензиях церкви на светское господство. Достаточно четко указанный тезис представлен в частности, у Боссюэ².

Из основной церковноцентристской посылки указанных постулатов вытекали в применении к сфере политики и следующие доктринальные концепции:

1) учение о равенстве людей как неправоспособных детей церкви;

2) учения о их правовом неравенстве как членов состоящего из сословно-корпоративных общностей иерархически организованного мирского порядка, существовавшего как вневременная ценность, не зависящая от субъективных установлений светской власти.

Таким образом, основная парадигма ортодоксального феодально-клерикального мышления предлагала принципиальную несовместимость «равенства» и «права». Данная парадигма являлась принципиальным кредо и для идеологии официального галликанизма.

Подобные теоретико-юридические постулаты, взятые на вооружение церковью как частью государственной структуры абсолютистской державы, логически развивали истолкование мирянина как низшего человекоподобного существа, которое в силу своей недоразвитости должно находиться под тотальным надзором клира. Хотя миряне и греховны в силу своего происхождения и образу жизни, а в силу этого достойны только презрения, любовь к пастве, как об этом уже говорилось выше, вменена священнику в обязанность.

Навязывание подобного стереотипа социального поведения пастве происходило методами не только церковной проповеди, но и государственного насилия, что рано или поздно должно было породить как неизбежную альтернативу системе оппозиционных взглядов, в основе которой лежало

стремление возвести индивидуальные свободы (свобода совести, убеждения и др.) на уровень высших вневременных ценностей.

Этой системой взглядов и выступило мировоззрение юридическое. Становление его стимулировалось как генезисом идей свободомыслия, так и внутренними противоречиями теологической доктрины. Решающим здесь выступало несоответствие между учением церкви о человеке и его строгой приверженностью к юридической формальности.

Формирование правосознания мирян подталкивалось и следующим теологическим парадоксом, заключавшимся в том, что бесправие утверждалось католицизмом в строго-правовой форме всеобщности и равенства. Конфессиональные догматы католицизма, на протяжении 13 веков со времен Хлодвига имевшие во французском обществе и определенное правовое значение, безоговорочно признавали рабом церкви каждого человека, вне зависимости от его имущественного и сословного положения. Переведенная на язык королевских легистов XVII—XVIII веков эта церковная формула в ее светской интерпретации провозглашала всех французов подданными короля. Тем самым духовная монополия церкви дополнялась светским диктатом абсолютистского государства. Каноническое право столь же уравнивало мирян перед произволом церкви как юрисдикции правового государства своих граждан перед законом.

Это каноническое равенство «рабов божьих» в бесправии,— французов как верноподданных своего «христианнейшего» короля, проступало тем более выразительно, что оно существовало на фоне неравенства в правах, которое за пределами церковного храма, было для Франции XVII—XVIII вв. обычным феноменом.

Одной из особенностей французской феодальной государственности была высокая оценка права, существовавшая во Франции еще с галло-римских времен. Это позволяло осуществлять достаточно широкое правовое регулирование прав индивидов в рамках системы межсословных отношений и институтов государственной власти, включая монархию. Конечно «права» индивида как вассала или подданного в условиях средневековой монархии Валуа или абсолютистского государства Бурбонов XVII—XVIII вв.— это отнюдь не права гражданина правового государства.

В условиях французской феодальной монархии понятие

прав человека утверждалось и реализовалось в рамках, тех или иных сословных или сословно-корпоративных (реже этно-корпоративных) структур. В этих условиях право неизбежно выступает как право группы, распространяющееся на индивида только в силу его «естественной принадлежности».

Право как термин, фиксирующий всеобщее понятие, почти отсутствует в юридическом лексиконе королевской Франции XIII—XVIII вв. В связи с этим всеобщность понятия прав человека начинает пробивать себе дорогу только начиная с позднего Ренессанса. До революции XVIII в. законодательство Франции, тесно связанное с теолого-правовой традицией средневековья и «католического возрождения», не знает его, оперируя пестрым юридическим конгломератом и «понятиями» разного рода «прав» и «вольностей», которые менялись от сословия к сословию, от одной корпоративно-клановой группы к другой³.

Правовые нормы приобретают реальное значение в феодальном обществе именно в силу своей гетерогенности. Пример королевской Франции классически это подтверждал. Вопрос о личных правах индивида до революции XVIII в. — это в первую очередь проблема признания обществом его места в одной из традиционных, отличающихся друг от друга по своему статусу групп. Таким образом, признание французским феодальным государством — в лице королевской власти и церкви — прав человека выступало как освящение его государственными и государственно-религиозными установлениями возможности индивида использовать сословно-корпоративные особенности или привилегии своей социальной группы.

Действовавшие в различных районах Франции юридические нормы канонического права, провинциальных кутюмов, Дигест Юстиниана при всем своем разнообразие, тем не менее, всегда ставили во главу угла именно эти, отличавшие одну традиционную социальную группу от другой, особенности и привилегии. Поэтому соблюдение прав членов привилегированных сословий — дворянства и духовенства подразумевало одновременно и существование такого комплекса правовых условий, исключающих при любых обстоятельствах их уравнение с третьим сословием.

Правовая нивелировка в форме равенства прав не допускалась и в рамках сословий. Никким образом нельзя было поставить на одну доску, например, пэра Франции и рядового дворянина, жителя города, имевшего права самоуправления,

и поселения, ими не обладавшего. Увековеченный блистательным пером А. Дюма знаменитый шевалье д'Артаньян тоже стоял в правовой иерархии общества на разных ступенях не только со своим собственным слугой, но и со своими покровителями и врагами из числа высшей придворной знати⁴.

Именно сословно-корпоративные неравенства и отличия имеют в виду и закрепляют многочисленные провинциальные кутюмы, разного рода хартии и королевские пожалования.

Идея правопорядка в системе феодальных правовых ценностей воплощалась в жесткой системе соблюдения иерархии привилегий и ее защиту от захватного или деспотического произвола. Непреложным требованием указанной системы был своеобразный консенсус между «верхами» и «низами» привилегированных сословий о недопущении чужаков в свою среду. Попытка социальной нивелировки или повышения своего правового статуса в обход существующей иерархии рангов рассматривалась как социальное отклонение, правовое нарушение и церковный грех. Эта феодальная традиция была чрезвычайно живучей не только среди «верхов», но и среди «низов» феодальной Франции.

Таким образом, можно констатировать в заключение, что сложившаяся на базе положительного права доктрина официального галликанизма отличалась классической взаимосвязью двух вышеуказанных юридико-политических постулатов:

1) догмата о равенстве людей как неправоеспособных детей церкви;

2) догмата о их правовом неравенстве как членов богоосвященной мирской иерархии.

Официальный галликанизм делал особый акцент на богословском тезисе о «бесправии людей по праву», что придавало, как это уже отмечалось выше, «естественно-правовой смысл» светской концепции неравенства, трактуя для массы подданных короля сословно-корпоративные различия как явления, не зависящие от субъективных установлений власти.

Однако указанный выше тезис нес в себе потенциально и напряженное концептуальное противостояние двух вышеназванных догматов, что неизбежно порождало попытки его преодоления как со стороны мирян, так и рационалистически мыслящих представителей клира.

Решительное, доведенное до логического конца утверждение католицизмом всеобщего и сущностного рабства подталкивало зарождавшуюся идеологическую оппозицию к выра-

ботке формы создания, рождающегося на базе аподиктического правового пафоса о равенстве людей как правоспособных детей бога. Разумеется, всеобщность гражданского права могла родиться не на базе феодального права как системы сословных привилегий и корпоративных особенностей, а на основе его преодоления.

Раннебуржуазные права «человека и гражданина» по своей социально-политической генетике не имели ничего общего со средневековыми сословно-корпоративными «вольностями», за исключением только того исторического обстоятельства, что упорная борьба сословий за свои корпоративные отличия и «вольности» послужила одной из существенных предпосылок политико-юридической революции XVII—XVIII вв. в Западной Европе и Северной Америке.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Ришелье Ж. А. Политическое завешание. Т. 1. М., 1766. С. 32—34; Боссюэт Ж. Б. Всеобщая история для наследника французской короны. М., 1774. С. 46—49.
2. Там же. С. 49—50.
3. Прело М. Конституционное право Франции. М., 1957. С. 7—9.
4. Мемуары мессира д'Артаньяна. М., 1995. Т. 2. С. 227—244.

Н. М. КРЕСТОВСКАЯ, О. Ф. ЦВИРКУН

М. П. АДАМОВИЧ — ВАТАЖОК ОДЕСЬКИХ МОРЯКІВ

Революція як історіософська категорія, революціонери та революційні події як історична конкретика сьогодні не користуються популярністю серед науковців. В значній мірі це результат нашого давнього ставлення до історії як до політики, що перекинута в минуле. Але насправді історія вже відбулася і сучасна політична кон'юнктура нічого не в змозі в ній змінити. Революційний рух — невід'ємна складова частина минулого і відмовлятися від його дослідження нерозважливо. Історіографія революційного руху нараховує не одну сотню біографічних нарисів, але тематика цих досліджень була обмежена більшовиками або їхніми попередниками. Між тим й інші партії та організації не страждали від нестачі яскравих лідерів. Ця стаття присвячена одному з помітних діячів революційної Одеси — керівнику профспілки торговельних моряків Михайлові Прохоровичу Адамовичу (1881—1942).

М. П. Адамович народився у 1881 р. в Катеринодарі у сім'ї дрібного чиновника. Тут з золотою медаллю він закінчив

гімназію у 1901 р. вступив до Московського університету. У лютому 1902 р. він брав участь у студентському мітингу, що відлуння на всю країну, і був заарештований. Відбувши п'ять місяців у Бутирській в'язниці емігрував. Жив у Франції, Бельгії, Швейцарії, знайомився з різними течіями революційного руху. Європа переживала період захоплення анархізмом, особливо і його синдикалістському варіанті. Не дивно, що молода енергійна до того ж поверхово знайома з політикою людина захопилася анархо-синдикалізмом¹.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. відкрив Адамовичу шлях до Росії, і він повернувся в Катеринодар. Не знайшовши одиноків — анархістів і не бажаючи сидіти склавши руки, він запропонував свої послуги соціал-демократам-меншовикам. Керівник місцевої організації РСДРП, колишній народовець С. І. Мартиновський одразу визначив, що Адамович природжений агітатор². Крім блискучих виступів на багатотисячних мітингах, Адамович вів роботу серед залізничників та портовиків. У грудні 1905 р. М. П. Адамович брав участь у «Новоросійській республіці», що викликало переслідування поліції. Вчинивши збройний опір, він втік з-під арешту і попрямував до Одеси³.

Одеський об'єднаний комітет РСДРП направив Адамовича до порту. Ортодоксальним марксистом Адамович не став. О. О. Сухов, який був тоді членом Портового району Одеського комітету РСДРП, згадував: «При Карлі («Карл — партійний псевдонім Адамовича — Н. К., О. Ц.) райком наш був мало схожий на соціал-демократичний організаційний осередок. Він перетворився скоріше на дискусійний клуб. До нас на засідання приходили анархісти. Причому Адамович був запеклим критиком правдивому соціалізму і захистником деяких анархістських положень»⁴.

Свою роботу в порту Адамович почав нестандартно. Час був зимовий, для моряків — безробітно-голодний. Дізнавшись від мешканців матроської нічліжки про те, що вони «сидять на декохті», Адамович витрусив з кишень свої мізерні грошові запаси... і шодка почалася з хліба і ковбаси. Цей жест допоміг завоювати довіру матроського середовища, яке вельми підозріло ставилося до «агітаторів». Моряки досить довго вивчали Адамовича перш ніж запропонувати йому очолити страйк. Поступово складався страйковий комітет, «засідання» якого проходили на безлюдному у весняний час пляжі Ланжерон. Сформовані були вимоги моряків, головними з яких були збільшення заробітної плати, понов-

лення колективного договору з судновласниками та відкриття забороненої після грудневих подій 1905 р. профспілки.

Страйк вирішили почати після 1 травня 1906 р. 12 травня команда пароплаву «Чихачов» залишила судно і це було сигналом до загального страйку. До 25 травня порт був забитий мертвими без екіпажів судами. Страйк продовжувався 42 дні і по упертості не мав прецеденту в історії Чорномор'я. Адамович виявив себе справжнім лідером: він писав відозви, організував збір грошей для страйкарів, для чого були пущені пароплави місцевих ліній, підбадьорював тих, хто падав духом, був головною особою на переговорах з судновласниками. Його ораторський хист став відомим у цілмі місті: одеські журналісти стверджували, що він виступав не гірше, ніж голова Державної думи. Боротьба за профспілку, по одностайному свідощтву очевидців, стала для того ж відбувавшийся під час підйома страйкового руху у місті, завершився повною перемогою: на нових, більш для моряків вигідних умовах, був укладений колективний договір, профспілка одержала монопольне право на формування екіпажів.

Адамович став головою «Реєстрації судових команд» (таку назву одержала профспілка). На нього навалилась сила рутинної, незвичної для революціонера роботи: треба було вести облік безробітних, уладнувати трудові конфлікти, надавати допомогу морякам, що терпіли злидні. Недавній анархіст розгубився та трохи не покинув з такими труднощами організовану страву. Його сумніви зрозумілі вільно чи не вільно, доводилося здійснювати ідею класового співробітництва, знаходити компроміс між непримиренними, за тодішнімі уявленнями, класовими інтересами. Але потупово діяльність «Реєстрації» входила до нормальної колії: була відрегульована черга бажаючих поступити на службу, налагоджена робота дешевої їдальні для моряків, створена невелика бібліотека, встановлений зв'язок з іншими профспілками Одеси⁷.

Адамович як лідер поєднував якості європейського профспілкового діяча (гнучкість, відстоювання інтересів робітників і разом з тим здатність піти на розумні компроміси з працедавцем) та російського ватажка (маючи неабияку силу, міг зробити будь-якого матроса і тому користувався шаленим успіхом, для моряків його слово було законом)⁸. Успіхи профспілки та її лідера турбували адміністрацію судових компаній та поліцію. Чорносотенці загрожували Адамовичу фізичною розправою, а поліція влаштувала засідку на

його квартирі, якої він лише випадково уникнув⁹. Але головну провокацію проти профспілки її керівник розгадати не зміг. Восени 1906 р. Адамович та його найближчий помічник О. Д. Яковлев були запрошені на міністерську нараду до Петербурга немовби для виробки загального положення про реєстрацію судових команд. Адамович сприйняв це всерйоз. Прибувши до Петербурга, він зі звичайною для нього енергією почав сгуртовувати на основі спільних вимог делегатів інших морських профспілок, переконливо виступав на нараді¹⁰. Тим часом одеська адміністрація закрила «Реєстрацію», її керівники кинулись додому і 27 листопада 1906 р. на одеському вокзалі Адамович був заарештований.

Майже місяць Адамович просидів у одиночній камері одеського в'язничого замку і лише під загрозою голодування його ізоляція була припинена. В тюрмі режим тоді був досить ліберальним — ув'язнені вільно спілкувались, і Адамович знову став лідером. Його обрали старостою політв'язнів. Розбираючи конфлікти, що виникали, як правило, з подачі «анархістів» так себе часто називали звичайні бандити, Адамович остаточно розчарувався в анархізмі, і згідно з його спогадами, став соціал-демократом за переконанням¹². Але це не підтверджується подальшою діяльністю Адамовича, що мала демонстративно позапартійний характер.

Обвищувачення проти Адамовича, були мізерними, тому що діяльність профспілок не суперечила тодішнім російським законам. Тому Одеська адміністрація обмежилася засланням на два роки до Вологодської губернії, але у серпні 1907 р. Адамович втік з етапу¹³. Декілька років він жив у Мюнхені, продовжуючи навчання в університеті, доки його не розшукали матроси з пароплаву «Чихачов» — застрільника страйку 1906 р.¹⁴. На зібранні моряками гроші Адамович почав видавати в Константинополі газету «Моряк» (1912 р., всього вийшло 12 номерів). По замислу Адамовича, навколо «Моряка» повинен був сформуватись закордонний центр, який керував би всіма моряками та річковиками Росії незалежно від політичних переконань. Тому він намагався надати газеті чисто професійний характер, не пропагувати політику якої-небудь однієї партії (газета навіть не мала традиційних партійних епіграфів). Кредо Адамовича яскраво виявлене в одній з його статей: «Профспілки повинні бути безпартійними. Багаторічний досвід закордонного робітничого руху каже нам, що безпартійність спілки є необхідною умовою її вільного поширення та внутрішньої міцності. Жодна

спілка не може підняти партійний прапор без того, щоб від неї не віджахнулись усі ті, хто не хоче зв'язувати себе партійними узами. Партійний прапор над спілкою — це означає партійну боротьбу за владу усередині спілки, а з нею суперництва та інтриги. А ніде найменший внутрішній конфлікт не причиняє стільки шкоди, як усередині спілки»¹⁵.

Склад редакції «Моряка» був політично неоднорідний: крім соціал-демократів Адамовича та Яковлева до неї входили есери та анархісти. Коаліційний характер редакції газети та керованої нею Спілки чорноморських моряків неодноразово ставав джерелом конфліктів. Найбільш частими були суперечки щодо засобів боротьби з судновласниками. Есери та анархісти настоювали на використанні індивідуального терору та диверсійних актів. Адамович твердо заявив, що доки він керує Спілкою, не допустить кровопролиття та псування суден¹⁶. Адамович та Яковлев намагались згуртувати моряків на базі спільних економічних вимог і розглядати газету як орган підготовки загального страйку. Спочатку ця тактика мала певний успіх. Газети та Спілці надавали підтримку, зокрема і матеріальну, більшовики, меншовики, латиські, естонські, фінські соціал-демократи, есери¹⁷. Далеко не випадковою була участь Адамовича в серпневій конференції РСДРП у Відні (1912 р.), організатор якої — Л. Д. Троцький — намагався об'єднати всі соціал-демократичні сили¹⁸. На конференції Адамович виступив з заявою, що містила його улюблену тезу про безпартійність профспілок і водночас підкреслив необхідність тісного контакту між профспілками та РСДРП. Цю заяву делегати зустріли досить прихильно. За дорученням Спілки Адамович запропонував на майбутнє координувати діяльність есерівської та соціал-демократичної партій, особливо у військовій та профспілковій роботі. На жаль, ця цілком слухна пропозиція була відкинута конференцією і навіть не обговорювалась»¹⁹.

Спілку чорноморських моряків розривали конфлікти. Адамовичу, попри всі його зусилля, так і не вдалося створити профспілку, позбавлену будь-якого політичного напрямку. Мабуть це й неможливо було зробити у вкрай політизованій передвоєнній атмосфері. Спілка чорноморських моряків була позапартійною, і це, без сумніву впливало на її роботу. Крім того, у Спілці було багато провокаторів, внаслідок діяльності яких був заарештований найближчий помічник Адамовича — Яковлев. В кінці 1912 р. довелось припинити видання газети, через загрозу арешту — перебратися до Олександр-

рії. В Єгипті (початок 1913 р.) Адамовичу вдалося зробити чимало: були налагоджені зв'язки з міжнародною спілкою моряків в Антверпені, відбулось об'єднання Спілки чорноморських моряків з Каспійською морською спілкою. Охоронка знала про кожний крок Адамовича: конспіративні квартири в Одесі, адреси в Олександрії, шифри. Деякий час його врятовувало небажання англійського уряду дати згоду на арешт. Але царська адміністрація переконала британців в тому, що Адамович — карний злочинець і у квітні 1913 р. він був заарештований. Він намагався втекти з тюрми, для чого був підкуплений вартовий, але, стрибнувши з муру, звихнув ногу. Для перевезення Адамовича до Одеси на пароплав була відправлена спеціальна варта²⁰.

Так знову доля привела Адамовича до Одеси. Готувався грандіозний політичний процес: моряків звинувачували в організації таємного товариства з наміром... повалити існуючий державний лад, тобто — по страшній 102-й статті кримінального закону імперії. Адамович коливався: чи перетворювати суд на гучну політичну демонстрацію? Це питання відпало само по собі, бо почалася світова війна і навіть блискучі політичні промови не мали б бажаного резонансу. Тому слідом за Адамовичем всі підсудні наголошували на тому, що спілка чорноморських моряків була тільки профспілкою, а не політичною організацією²¹. Ця наполегливість зіграла свою роль в тому, що вирок був порівняно зі 102-ю статтею (смертна кара), «м'яким» — три особи, в тому числі Адамович, були засуджені до каторги, одинадцять — на довічне заслання. Такий вирок за підготовку економічного страйкуу спростовує тезу про лояльну політику царизму щодо власного народу.

Визволила Адамовича лише Лютнева революція, після якої він повернувся до Катеринодару. Він активно підтримував Тимчасовий уряд і не прийнявши Жовтневої революції, опинився в еміграції, у Болгарії. Його тягнуло на рідну землю і він вступив до «Спілки повернення до Батьківщини», співробітничав у газеті Спілки «Новая Россия». Влітку 1923 р., після невдалої спроби соціалістичного перевороту у Болгарії, всіх російських емігрантів, що співчували Радянській владі, було заарештовано. Серед них був і Адамович. Жодних конкретних звинувачень проти нього не було, тому він, як і декілька сотень емігрантів під егідою Червоного Хреста РСФРР, повернувся додому²².

В 20—30-ті рр. Адамович зовсім відійшов від політичної

діяльності, займався літературною працею. За даними редакції «Життя видатних людей», Адамович загинув на фронті у 1942 р.²³. Так увірвалося життя революціонера, який явно не відповідав канонічним шаблонам, створеним істориками сталінського та застійного часів. Дані нотатки є спробою відтворити історичну справедливість у відношенні до цієї неабиякої людини.

ПРИМІТКИ:

1. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2029. Арк. 140—141; Сухов А. А. Одеский порт в 1906 г.//Кандалный звон. 1926. № 5. С. 14.
2. Из рассказов С. И. Мартыновского о 1905 г. в Екатеринодаре/запись А. А. Сухова//Кандалный звон. 1927. № 6. С. 109—111.
3. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2029. Арк. 141.
4. Сухов А. А. Указ. соч. С. 17.
5. Адамович М. П. На пути к «регистрации»//Материалы по истории профессионального движения в России. М., 1925. Сб. 3. С. 208—209.
6. Сухов А. А. Указ. соч. С. 19; Яковлев А. А. Борьба за «Регистрацию». М., 1929. С. 20.
7. Адамович М. П. Черноморская регистрация. М., 1929. С. 17—20, 65—92.
8. Годлевский. Кишинев—Одесса—Николаев//Лет революции. 1924. № 4. С. 107.
9. Адамович М. П. Черноморская регистрация. М., 1929. С. 99—103.
10. Яковлев А. А. Указ. соч. С. 40—45.
11. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2029. Арк. 115.
12. К. Арл. Отбитая тюрьма//Русское богатство. 1911. № 4. С. 178.
13. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 1029. Арк. 192, 212.
14. Адамович М. П. Чорноморці в революції. Х., 1931. С. 32—33.
15. Моряк. Орган союзу чорноморських моряків. 1912. 25 дек. № 12.
16. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2684. Арк. 8—10, 21, 25.
17. Адамович М. П. Чорноморці в революції. Х., 1931. С. 39.
18. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2684. Арк. 20—20 зв.
19. Моряк. 1912. 25 дек. № 12.
20. ЦДІА України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2684. Арк. 31 зв., 39 зв., 45; Ф. 419. Оп. 1. Спр. 6561. Арк. 163 зв., 164.
21. Адамович М. П. Чорноморці в революції. С. 89—91.
22. Моряк. Газета моряків Чорного и Азовского морей. 1923. 1, 3, 5 августа.
23. ЖЗЛ. Каталог, 1933—1985. М., 1987.

Ф. О. САМОЙЛОВ

П. Б. СТРУВЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ (1907—1914 рр.)

Одним з найгостріших та болючих питань російської дійсності початку ХХ ст. було національне питання. Природно, що ні одна з політичних партій того часу не могла обійти мовчанням цю проблему. Не були виключенням і російські

ліберали, найбільш активні та помітні з яких були представлені в партії конституційних демократів. У поглядах таких відомих у всеросійському масштабі діячів партії як П. М. Мілюков, П. Б. Струве, І. Г. Гессен, Ф. Ф. Кокошкін, Б. Е. Нольде та ін. Мали місце відмінності, відтінки, нюанси, але у тому, що «зоологічні» форми та «асірійські» методи офіційної державної політики у цій сфері вели лише до загострення національного питання і в кінці кінців до розпаду «єдиної і неподільної» Російської імперії, їх підходи та оцінки фактично співпадали. «Торжествуючий нині офіційний націоналізм,— писав П. Б. Струве — представник правого крила кадетів,— прокладає шлях не до національно-державного об'єднання, а до національного автономізму та федералізму. Він не збирає, а роз'єднує державу»¹.

На думку П. Б. Струве, найбільш продумані форми та гнучкі методи застосовували при вирішенні національно-колоніального питання правлячі кола США та Великобританії. «Ідеалом, до якого повинна прагнути в Росії російська національність, на моє глибоке переконавання,— відзначив він,— може бути лише така ж вільна та органічна гегемонія, яку закріпив за собою англо-саксонський елемент у Сполучених Штатах Північної Америки та в Британській Імперії»². Розвиваючи далі ці ідеї та виходячи з того, що Росія «є національна російська держава», що «російській національності повинна належати гегемонія в Росії»³, що вона повинна рішуче проводити в життя «націоналізм англо-саксонського типу», який «не боїться суперництва... вірить в те, що він не розчиниться у морі чужеродних елементів, а перетворить їх в себе...»⁴. П. Б. Струве в кінці кінців опиняється на позиціях, які передбачали єдиний шлях до зростання та укріплення «державної» національності — асиміляцію, зросійщення «недержавних» народів. «Великому народу, що створив потужну державу,— підкреслював П. Б. Струве,— не тільки морально припустимо, але й інтересам його здоров'я відповідає лише відкритий, мужній, завойовницький націоналізм, що проголошує та здійснює вільне змагання національностей. Не заради гуманності, не з міркувань справедливості російський народ повинен дотримуватися такої політики, а з почуття національної самосвідомості та самоствердження, із здорового національного егоїзму»⁵.

Такі формулювання звичайно, були не сумісні з принципами політичного рівноправ'я народів, з яких складалися імперія, вони викликали природній протест з боку ліберальних

та демократично налаштованих громадських діячів, політиків, що репрезентували неруські народи. Представники українського національно-визвольного руху неодноразово звертали увагу на «невідповідність між формальною єдністю російської держави та хаосом пануючих в ній національно-культурних взаємин», на агресивний, загарбницький характер державної політики. На наш погляд, до сьогодні зберігають свою актуальність думки С. Єфремова з цього приводу, який писав «...коли згадуєш про ті можливості культурного та політичного розквіту, які містили в собі особливі порядки поєднаних з Росією земель, коли ясно бачиш, що з крахом автономій у них природньо віднімалися шанси будь-якого здорового розвитку, а Росія настільки ж неминуче приречувалася на марну, важку для обох сторін **працю зрощення та руйнівної заміни особливого загальним** — тоді не тільки відмовляєшся від милування всіма цими успіхами об'єднання, але й **думаєш з досадою про убогість чисто політичної творчості російської державної влади, що за всякої зручної нагоди поривається «прибрати до рук» ту чи іншу автономну країну**»⁶.

Після поразки першої російської революції насувається хвиля реакції, нових утисків та обмежень українського культурного життя. Знову закрито українську пресу, конфісковано вже видану літературу, репресовано багатьох українських громадських діячів. Циркуляром П. А. Столипіна від 20 січня 1910 р. увесь український народ зараховано до «іногородців», яким заборонено було мати свої національні культурно-освітні організації «незалежно від цілей, що вони перед собою ставлять»⁷. У рапорті сенату з приводу заснування в Москві товариства «Українська хата» П. А. Століпін писав: «Хоча найближчою метою товариства і є матеріальна підтримка, але, очевидно, головною метою є культурна ціль. Між тим, така ціль для української громади, з точки зору російської державної влади, здається вкрай небажаною та суперечить всім починанням, що уряд проводить по відношенню до колишньої України. Виходячи з того положення, що три годовні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не скласти єдиного цілого, наш уряд, починаючи з XVII століття, постійно боровся проти руху, відомого в наш час під назвою українського, що уособлює собою ідеї відродження колишньої України та обласування Малоросійського краю на автономних національно-територіальних засадах»⁸.

Але ця шовіністична політика уряду не викликала у російських лібералів намагання допомогти «іногородцям» у боротьбі за свої права. Навпаки, теоретичні та програмні установки багатьох представників російської демократії в цій сфері стають набагато консервативнішими та великодержавними. Показав в цьому відношенні була позиція П. В. Струве. Завдяки саме його публікаціям з новою силою розгорнулася полеміка з приводу того, чим мала стати майбутня Росія: державою національностей, чи національною державою? Відповідь російських лібералів та представників громадськості інших національностей на це питання, як правило, суттєво різнилися. Свідченням цього стала і полеміка між П. В. Струве та відомим єврейським громадським діячем та публіцистом В. Жаботинським. Обгрунтовуючи свою позицію щодо зазначеного питання, В. Жаботинський нагадав, що навіть за перебільшеними даними перепису 1897 р. народність, мова якої називається російською, становить лише 43 відсотки населення імперії. Це — багато, підкреслив він, але цього не досить для того, щоб «іногородці» добровільно погодились на роль безплатного додатку до великоруської народності. «Ми, «іногородці» є,— писав В. Жаботинський,— передбачаємо тільки одну з двох можливостей: або в Росії ніколи не буде свободи і права, або кожен із нас свідомо використає свободу і право перш за все для розвитку своєї самобутньої національної особистості і для емансипації від чужої культури. Або Росія піде шляхом національної децентралізації, або в ній немислима буде ні одна з основ демократії, починаючи з загального виборчого права. Для Росії прогрес і держава національностей — синоніми, і всяка спроба перескочити через цю істину... всупереч волі і свідомості трьох п'ятих населення, скінчиться крахом»⁹.

В тому ж числі часопису «Русская мысль» було надруковано ще одну полемічну замітку П. В. Струве під назвою «Что же такое Россия?». Провідною думкою публікації є теза про існування та гегемонію наднаціональної «руської» культури, яка нібито не є ні великоруською, ні українською, ні білоруською.

Треба ж вдуматися, наголошував П. В. Струве, що означає ця улюблена постанова «великоруської» культури в один ряд з «малоруською» і «білоруською». Це означає, що поряд з руською культурою на всьому, так би мовити, просторі культурної творчості мусять бути створені паралельні культури — «малоруські» і «білоруські». Адже тут йдеться

не просто про навчання в початковій школі місцевою мовою; перед нами не більше, не менше як величезний, воістину титанічний задум роздвоєння і розтроєння руської культури — від букваря до «загальної патології» і кристалографії, від народної пісні до перекладів з Овідія, Гете, Верлена або Верхана. Це значить, що «малоруська» або «білоруська» нації так само співвідносимуться з «великоруською», як чехи з німцями або австрійські «українці» з поляками¹⁰. Ось, виявляється, чого побоюється П. Б. Струве: «роздвоєння» і «розтроєння» «общерусской» культури призведе до роздвоєння і розтроєння імперії. А тому в ім'я збереження єдності та неподільності Російської імперії треба встановити певні рамки, межі для розвитку духовного життя «недержавних» народів, не допускати до спроб з їхнього боку заперечити, а тим більш зруйнувати гегемонію руської культури, бо це буде «колосальним розтрачуванням історичної енергії населення Російської імперії. На думку П. Б. Струве, постановка в один ряд з руською культурою інших, створення в країні численних культур, так би мовити одного росту, поглине масу коштів та сил, які за інших умов пішли б не на націоналістичне розмноження культур, а на піднесення культури взагалі. «Я — писав далі Петро Бернгардович, — глибоко переконаний, що, наприклад, створення середньої та вищої школи з викладанням малоросійською мовою було штучною, нічим не виправданою розтратою психічних сил населення»¹¹.

З критикою позицій, зайнятих П. Б. Струве в питанні української культури виступив також автор за псевдонімом Українець. У статті «К вопросу о самостоятельной украинской культуре»¹² автор перш за все відзначав, що «основна риса, яка характеризує ставлення руського суспільства до українства, це різко виявлений егоїзм». «В Росії... не вдовольняються лише ідейною боротьбою з українством, яка українцям зовсім не страшна і навіть бажана. Полеміка проти українства, головним чином, зводиться до кивків у бік начальства, чому воно не діє. Про ці методи боротьби найкраще можна судити з тієї агітації проти українства, яка систематично ведеться в «Киевлянине», спорадично в «Новом времени» и «Московских ведомостях»...¹³.

Прагнення певних кіл українського народу відродити свою культуру розглядається як небезпека для Росії і народу великоруського... В поясненнях міністра внутрішніх справ, які представлені сенатові в справі про закриття українських просвітних товариств, навіть прямо сказано, що не в

інтересах Росії допускати розвиток української культури... Цей натиск з боку реакційних сил на культурні потреби українського народу не зустрічає спротиву в руському прогресивному суспільстві і пресі.. Тепер, нарешті, до голосів проти українства з прогресивного табору приєднався і ваш»,— писав Українець на адресу П. Б. Струве. Він також заперечив твердження про те, що застосування української мови у середній та вищій школі є зайвою розтратою сил населення. «Але у Вас,— зауважив Українець,— не виникло й думки про те, аби хоча б мимохідь проронити слово симпатії та співчуття до тих нещасних малоросійських дітей, яких навчають чужою мовою. Чи не це є справжня розтрата психічної енергії»¹⁴.

У відповідь на статтю Українця П. Б. Струве відгукнувся публікацією «Общерусская культура и украинский партикуляризм»¹⁵, в якій розвивав думки, що висловлювалися ним і раніше: української культури «не було, немає і бути не може». «Її можна тільки навмисне створити»¹⁶. Але чи варто це робити? Чи взагалі має майбутня українська мова? Ці питання для П. Б. Струве не просто нагода заперечити опонентові та згуртувати однодумців навколо своєї позиції, ці питання, які він вважає, є по-справжньому доленосні, вони глибоко непокоять, хвилюють його. Тому і відповідь він дає емоційну, яскраву та образну. Перед «українським» рухом в Росії та перед малоросійською мовою, розмірковує він, є два шляхи. Один шлях — скромного обласного розвитку. На цьому шляху малоросійська мова будет зберігати і навіть зростати як місцева мова, як мова місцевої художньої літератури та в певних межах мова місцевої початкової школи. На цьому шляху вона зможе зберігти свої фарби, відтінки, вона буде триматися та освіжатися в «народних» нижніх верствах, у тих тихих та глибоких заводах народного життя, де сільський, головним чином, побут ховається від всезрівнюючої, все руйнуючої залізничної, фабричної, мітингової, кафешантанної та кінематографічної цивілізації... Але можливо поставити український рух на інші рейки та вказати малоросійській мові інший шлях, дати і цій мові громадське та державне завдання вивести її з тихих закутків сільського побуту, де її інтимне шепотіння підслуховує народолюбний слух поетів природи і побуту та привести на політичний ярмарок, зробити знаряддям політичної боротьби. В цьому разі матиметься на увазі не тільки доцільність використання мови для навчання в початковій школі, не розповсюдження

священного писання, не підтримка, збереження побутових особливостей, що їм загрожує сучасна цивілізація. П. Б. Струве непокоїть, що тут ставиться проблема створення з місцевого «побуту» та «наріччя» нової національної та всеохоплюючої культури, яка повинна змагатися з культурою загальноруською та витискати її з території «етнографічної» України... Цей другий шлях, як вважає П. Б. Струве, є надзвичайно небезпечним для єдиної «загальноруської культури», особливо «якщо інтелігентська «українська» думка вдарить в народну масу та запалить її своїм «українством» — величезним та нечуваним розколом руської нації, що стане справжнім державним та народним лихом...»¹⁷. Рекомендації П. Б. Струве в цій ситуації однозначні: «Руська прогресивна громадська думка повинна енергійно, без усяких вагань і пом'якшень, вступити в ідейну боротьбу з «українством» як тенденцією послабити і почасти навіть усунути велике надбання нашої історії — спільноруську культуру»¹⁸.

Таким чином, російські ліберали пропонували будувати майбутнє свого власного, великоруського народу на принципах демократії, свободи, рівності і в цьому вони були дійсно прогресивними діячами, але у вирішенні долі українського та інших «недержавних» народів ці принципи відкидалися, визнавалися неприйнятними, навіть шкідливими і в цьому їхня позиція, на наш погляд, може бути оцінена як несправедлива, шовіністична.

ПРИМІТКИ:

1. Струве П. Б. *Patriotica*. СПб., 1910. С. 301.
2. Там само. С. 300.
3. Струве П. Б. *Политические оценки и перспективы//Русская мысль*. 1913. № 11. С. 4.
4. Струве П. Б. *Текущие вопросы внутренней жизни//Там само*. 1910. № 6. С. 174.
5. Там само. С. 177.
6. Ефремов С. *На текущие темы//Украинская жизнь*. 1912. № 2. С. 85—86.
7. Див.: *Киевские вестн*. 1910. № 31.
8. Рада. 1911. № 31.
9. Струве П. *На разные темы//Русская мысль*. 1911. № 1. С. 184.
10. Там само. С. 184—186.
11. Там само. С. 187.
12. Див.: *К вопросу о самостоятельной украинской культуре: Письмо в редакцию//Русская мысль*. 1911. № 5. С. 131—146.
13. Там само. С. 133.

14. Там само. С. 141—142.
15. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм: Ответ Украинцу//Русская мысль. 1912. № 1. С. 65—86.
16. Там само. С. 72.
17. Там само. С. 84—85.
18. Там само. С. 86.

М. Е. РАКОВСКИЙ

ПАМЯТНЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ (к 80-летию Октябрьской революции: региональный аспект)

Наряду с другими праздниками украинское правительство объявило 7 и 8 ноября не рабочими днями. Почему эти дни являются красными числами календаря? Или это признание 80-летия революции? Или верность традициям? Или боязнь социального взрыва? Однозначно ответить на эти вопросы сложно, учитывая самые полярные суждения об октябрьской революции. С одной стороны — «падение в пропасть», «национальная катастрофа», с другой — объективный ход исторического процесса — от Февраля к Октябрю.

В данной статье определен региональный аспект. Мы ведем речь об октябрьских днях в Одессе в этот сложный и противоречивый период нашей отечественной истории, когда после свержения самодержавия в России в феврале 1917 года определился выбор исторического пути.

* * *

В канун вооруженного восстания в Петрограде, 24 октября 1917 года в Одессу пришли самые разрозненные и противоречивые сведения об обстановке в столице. В большевистской газете «Правда», которая выходила под названием «Рабочий путь» и вышла как листок «Правды», были опубликованы три корреспонденции из одесского региона. В одной говорилось о студенческом движении в Новороссийском университете, в другой — о революционном движении в Тирасполе, в третьей — о конференции моряков и речников Одессы, установивших рабочий контроль над флотом и потребовавших национализации флота¹. В Одессе состоялось объединенное заседание одесских Советов рабочих, солдатских, крестьянских и матросских депутатов, на котором выступали руководители одесской большевистской организации П. Старостин, В. Юдовский, и поставили вопрос о пере-

ходе власти в руки Советов. Представители меньшевиков и Рады выдвигали другое требование — создание «однородно-социалистического правительства». Следует отметить растущий процесс национально-освободительного движения на Украине, направленный против идеологии монархизма и шовинизма за утверждение украинской национальной идеи независимости.

Уже в 11 часов утра 25 октября в Одессе было получено телеграфное сообщение о победе вооруженного восстания в Петрограде², а поздно вечером радиостанцией крейсера «Алмаз» было принято обращение Второго Всероссийского съезда Советов о переходе всей власти в руки Советов. В этот и последующие дни город напоминал растревоженный улей. Народ вышел на улицы. К Воронцовскому дворцу на Приморском бульваре, где находились Советы, шли толпы людей. Начались массовые митинги на предприятиях³. В свое время, в период борьбы с заговором Корнилова, в Одессе был создан Временный революционный комитет из представителей политических партий, который собрался вечером 26 октября для обсуждения вопроса о положении в стране и в городе. В это же время собрались Городская Дума, руководители Румчерода, представители штаба Одесского округа для обсуждения событий в Петрограде. В конечном счете главным стал вопрос о том, как решать проблему власти в Одессе. Позиции были разными: одни за осуществление лозунга «Вся власть Советам», другие — за создание «однородного социалистического правительства», третьи — за «твердую руку» и отставку правительства Керенского. Если первую точку зрения отстаивали большевики, то на второй сходились демократические партии «социалистического» выбора, в том числе и Центральная Рада. Сторонники третьей точки зрения рассчитывали на «силовые» приемы, и в этом был смысл донесений в Военное министерство, которые шли из Одесского военного округа, от командования Румынским фронтом и Черноморским военно-морским флотом о необходимости введения «чрезвычайного» положения в городе.

В политических кругах, обсуждавших и решавших вопрос о власти, в эти дни была известная растерянность, проявлялись полярные точки зрения, ломались полемические копыя. Большинство населения Одессы по-своему воспринимало обстановку, в соответствии со своими симпатиями и антипатиями — главное, о чем они думали, чтобы не было братоубийственной гражданской войны. Это проявилось на ми-

тингах, собраниях, массовых демонстрациях. Об одной из массовых демонстраций, которая состоялась в городе 11 ноября, писали не только местные, но и центральные газеты. Главным лозунгом был лозунг «Мир хижинам, и народам». Угроза гражданской войны была реальной и это вызывало чувство тревоги и неуверенности у населения города.

Оценивая события постоктябрьского периода, важно отметить, что «одесский вариант» власти не просто копировал центр, где Октябрьский переворот развел все политические партии по своим «национальным квартирам». Единый социально-экономический комплекс развития города, его традиции, проблемы национально-освободительного движения — все это переплелось в единый сложный клубок и поставило в повестку дня вопрос о консолидации всех демократических сил.

Объединенное заседание представителей Областного революционного комитета, украинской Рады и Румчерода, состоявшемся в конце октября, подтвердила необходимость создания губернского областного ревкома Херсонщины, для решения вопроса о власти.

Проблема власти обсуждалась неоднократно. В выступлениях представителей Центральной Рады настойчиво звучала мысль о независимой украинской республике и самоопределения украинского народа. В результате широкого обсуждения было выдвинуто предложение об Одессе как о «вольном городе», с включением его в Украинскую республику с особым статусом управления. Это решение вместе с тем вызвало активное противостояние со стороны ряда политических партий и прежде всего большевиков, которые ультимативно отстаивали требование «Вся власть — Советам!» и тем самым ставили под удар возможность политического компромиса. В конечном счете партии и общественные движения разошлись по разные стороны баррикад, но «силовые методы» в это время еще не были главной формой борьбы за власть. Здравый смысл требовал объединения демократических сил, хотя уверенности в «цивилизованном», парламентском исходе решения вопроса о власти не было ни у большевиков, ни у Рады, ни у других политических партий. Это показали последующие события, в частности, 1 декабря 1917 года вооруженные столкновения гайдамаков и красногвардейцев на улицах города, а затем и январские события 1918 года, о которых мы скажем далее. В тенденции к политическим компромиссам, которая еще со-

хранилась, имело место понимание сложности той обстановки, которая создавалась в это время в стране в целом. Уже существовали очаги гражданской войны: Калединщина на Дону, выступление Краснова, Керенского на Питер, Семёнова на Дальнем Востоке и т. п.

События в Одессе и не только в Одессе, дают основания для того, чтобы отказаться от стереотипной формулы о «триумфальном шествии Советской власти». После Октября шел сложный и противоречивый процесс и простота объяснения не дает ответа о его характере.

В декабре на Украине произошли крупные события: 3 (16) декабря Совет народных комиссаров РСФСР признал независимость Украины. Это была словесная декларация, за которой не последовал механизм осуществления реальной независимости — что не было сделано и возможно предотвратил бы вооруженный конфликт между Центральной Радой и Советским правительством. В Одессе важным событием был созыв Второго съезда Румчерода, который открылся 10 декабря 1917 года и проходил на Приморском бульваре; на съезд прибыло 1090 делегатов, из них 386 большевиков, 220 левых эсеров, 187 правых эсеров, 68 меньшевиков-оборонцев, 74 украинских эсера, 37 меньшевиков-интернационалистов и т. д.⁴ Он приблизил решение о власти, но не разрешил напряженную обстановку в городе.

В повестке дня съезда было 14 вопросов. В их числе: отчет Румчерода о текущем моменте, об организации власти и другие. С докладом о текущем моменте выступил представитель центра большевик В. Володарский. Второй съезд проходил в острой борьбе по всем важнейшим вопросам. Съезд избрал ЦИК Румчерода, в который вошли 77 большевиков, 55 левых эсеров, 48 представителей других партий⁵. Казалось бы, вопрос о власти был предрешен. И все же это случилось не сразу. Одессе пришлось пройти через уличные бои между красной гвардией и гайдамацкими отрядами и юнкерами. В ночь с 13 на 14 января 1918 года созданный 4 января большевиками Военно-революционный Комитет осуществил захват важных военно-стратегических пунктов города — вокзал, почту, телеграф.

Хотя вести о подготовке большевиками вооруженного восстания иногда проникали в прессу, захват власти готовился конспиративно и внезапно. Все было совершено без обсуждения этой акции с другими партиями «социалистического выбора».

После того, как рабочие, красногвардейцы, матросы и некоторые воинские части одесского гарнизона овладели важнейшими стратегическими пунктами города, к 14 января 1918 года газета «Голос пролетария» возвестила об установлении Советской власти в Одессе⁶. В этот же вечер Рада предъявила ультиматум — создать народно-революционную власть на основе коалиции политических партий.

На Украине в это время уже шли вооруженные столкновения между Красной армией и войсками Центральной Рады. Радой был оглашен исторический 4 Универсал, согласно которому Украинская Народная Республика могла конституционно закреплять независимость, суверенность Украины.

«Двоецентрие» на Украине — украинский совнарком, созданный большевиками в декабре 1917 года, и Центральная Рада — не могло быть длительным и прочным. Политический компромисс не получился. В Одессе также были приведены в боевую готовность Красная гвардия (около 3 тысяч человек) и военные формирования Рады: 1—2 гайдамацкие полки, 277-й зенитный полк, артбригада. 15 января утром, в городе начались бои. Город как бы был разделен на две части: рабочие и красногвардейцы в районе Пересыпи, порта, Молдаванки; гайдамаки и юнкера базировались в районе вокзала, Пушкинской улицы, штаба военного округа, 3-й и 4-й станций Большого Фонтана. Бои продолжались два дня и к утру 17 января уже прекратились. Гайдамакам и юнкерам не помогли броневики, а за Советы заговорили орудия военных кораблей, находившихся на одесском рейде.

Так и Одесса не избежала кровопролития.

...На Куликовом поле находится братская могила, в которой вместе были захоронены и красногвардейцы и гайдамаки. Сходные события произошли и в других регионах страны. «Триумфального шествия», как писали многие историки, не было.

По разному этот период оценивали в «Южной Пальмире». Прибывший в 1918 году в свой родной город — Одессу, талантливый русский писатель Иван Бунин, на своей квартире и даче Ковалевского писал свои знаменитые мемуары — «Окаянные дни» не приняла октябрьские события сторонники национальной независимости Украины. Не принял Октябрь и «цивилизованный» Запад, организовавший вооруженную интервенцию в России. Можно ли однозначно определять весь конгломерат разноплановых и сложных событий этого периода? Справедливо отказываясь от ряда

оценок 1917 года, от приоритетного и только позитивного показа деятельности большевистских организаций, от политических ярлыков в адрес других партий и общественно-политических движений, нельзя просто перечеркнуть, выбросить из истории неоднозначный и противоречивый процесс развития революционных событий 1917 года в Одессе. В нем не было прямой линии, имелись свои нравственные и социальные ценности, имелся прямой отход от них особенно в решении национально-демократических проблем столь необходимым и остро стоявших перед Украиной.

Население Одессы приняло историческую драму 1917 года, как свою собственную. Оно не предавало анафеме Февраль и Октябрь как два звена единой цепи событий, оно жило верой и надеждой в идеалы свободы и демократии и не было у большинства населения благостного восприятия lika Февраля и Октября, их канонизации, идеализации и поклонения.

Нельзя не отметить, что за событиями в Одессе внимательно следили иностранные консульства, расположенные в городе. Еще в начале декабря 1917 года в результате консультаций руководителями европейских держав, прежде всего Англии, Франции, при активном участии США были определены сферы влияния бывшей Российской империи, и среди них — Украина. Одесса включалась в эти сферы влияния, причем речь шла о возможности военной интервенции, где особая роль отводилась Румынии. Для «цивилизованного» Запада это был «путь» решения вопроса о власти в городе. Интервенция назревала.

«Январские события» в Одессе и в других городах Украины показали, что «силовые» методы действовали. В ходе национально-демократического развития событий на Украине не удалось избежать братоубийственного столкновения.

Пожелтевшие от времени страницы газет этого периода дают возможность оценить разнообразный спектр мнений по поводу «январских событий» в Одессе. Большевистские газеты «Голос пролетария», «Голос революции», «Известия» Одесского Совета — приветствовали установление Советской власти и «твердую» политику большевиков. Меньшевистский орган «Южный рабочий» писал об их явно незаконных захватнических действиях. Буржуазная и монархическая пресса называли большевиков узурпаторами «власти» и с надеждой взирали на «белое» движение. Органы Центральной Рады заявили о том, что национально-демо-

кратический этап революции закончился, и гражданская война, развязанная большевиками, ставит под удар государственную независимость Украины. Перед всеми политическими партиями и общественными движениями встал и вечный вопрос «Что делать?».

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Рабочий путь. 1917. 24 октября.
2. Известия Одесского Совета. 1917. 26 октября.
3. Государственный архив Одесской области. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Дело 61. Лист 223—227.
4. Там же. Дело 126 б., Лист 21—23.
5. Там же.
6. Голос пролетария. 1917. 14 января.

И. Н. ШКЛЯЕВ

ОДЕССКАЯ ГУБЧЕКА КАК ОРГАН ВНЕСУДЕБНОЙ РЕПРЕССИИ

Карательная система большевизма — это та основа, на которой базировалась советская власть. Ибо никакая диктатура не может существовать без насилия, и чем жестче диктатура, тем сильнее и страшнее должны быть репрессивные органы. Сравнивая систему ВЧК, любовно выпестованную В. И. Ульяновым совместно с «железным Феликсом» с карательной системой царизма, мы видим как не соответствуют даже по численности эти организации. Так, в Российской империи в предреволюционном 1916 г. служило в Особом корпусе жандармов 894 офицера, 38 чиновников и 14 451 рядовых, а в ВЧК образца 1921 г. официально насчитывало 264 400 сотрудников, включая спецподразделения.

Особо страшным являлось полное отсутствие законов и подзаконных актов, регламентирующих деятельность этих органов. Основой для любого садиста в кожанке и с маузером на боку являлась его «революционная сознательность» и собственное понимание «революционного долга». Вряд ли мы сегодня можем точно определить количество жертв массовых репрессий периода гражданской войны.

В нашем городе первые попытки образовать репрессивно-карательные органы относятся к посткорниловским событиям, когда в Одессе не существовало реальной политической власти. Раскладка сил показывала, что основными претендентами на власть являлись — прокадетская Городская

Дума (местная милиция), социалистический Румчерод (Красная Гвардия), представительство Украинской Центральной Рады (гайдамацкие курени).

Для того, чтобы наблюдать за всеми политическими течениями, имеющимися в городе и противостоянию замыслам по захвату власти, в Одессе с конца сентября 1917 г. начинает функционировать такой орган, как «Бюро по борьбе с контрреволюцией» во главе с М. Чижиковым. В «состав правления Бюро по борьбе с контрреволюцией избраны: от Совета солдатских депутатов гг. Шашин и Зайцев, Совета матросских депутатов тов. Овсянников, Украинской рады тов. Шабельников и от рабочих депутатов тов. Слепов»¹. Показательно, что Бюро имело связь с Петроградом и направляло информацию о политическом положении в регионе непосредственно в Петроградский ВРК, а с декабря 1917 г. и ВЧК. Однако этот орган имел лишь номинальное совещательное значение и, фактически, оказался нежизнеспособным. События 1 декабря 1917 г., когда Центральная рада попыталась захватить власть в Одессе вооруженным путем, показали это весьма ярко.

Следующая попытка поставить под овой контроль инакомыслящих была предпринята после январского захвата власти большевиками. В структуре Одесского Совнаркома создали «комиссию по борьбе с контрреволюцией», а также «автономную коллегию по борьбе с румынской и украинской контрреволюцией»². Правда, менее чем двухмесячное пребывание у власти большевиков, не позволило им развернуть в полной мере карательные органы. Пока что они ограничились закрытием одесских «буржуазных газет» и арестами представителей крупного капитала.

Впервые, настоящая Одесская чрезвычайная комиссия была организована 5 апреля 1919 г., сразу же после ухода французского экспедиционного корпуса. Хотя, первоначально левыми эсерами и анархистами выдвигался альтернативный вариант — создание «Чрезвычайной следственной комиссии». Однако Совет рабочих депутатов настоял на образовании Одесской чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и саботажем во главе с бывшим руководителем областной подпольной контрразведки П. И. Онищенко³. До июня 1919 г. в состав ОЧК набирали практически всех желающих (соблюдая, естественно, классовую принадлежность). Фактически большинство представителей большевистского подполья времен интервенции стали

чекистами. Так, заместителем председателя ОЧК стал Б. Северный (Юзефович), секретно-оперативным отделом заведовал С. Западный (Кесельман), его помощником стал его брат А. Восточный (Кесельман), известный в дальнейшем под псевдонимом Арнольди, агентурно-инспекторский отдел возглавил Н. Дегтярев, наружной охраной ведал Л. Мамендос, а внутренней Янишевский, в оперотделе служили известные в городе садисты М. Вихман и В. Курятников. Одесские чекисты, проводя экспроприации, дни «мирного восстания» зачастую не забывали и себя. А разжиться было чем, т. к. по декрету одесского исполкома в законном порядке разрешалось изъятие всего, оставляя трудящимся лишь одну пару ботинок, один костюм или платье, три рубашки, три пары кальсон, две простыни, две наволочки и 1000 рублей на одного человека.

Не лучше обстояло дело и с отрядами особого назначения, которые «представляют из себя недисциплинированную и необученную массу. В большинстве случаев среди красноармейцев находятся совершенно негодные и преступные элементы, на которых в настоящий момент едва-ли можно положиться. Постоянные оргии, пьянство людей этих отрядов как в гостиницах, так и на улицах, бесцельное шатание этих людей по Дерибасовской и Преображенской улицам вооруженных с ног до головы людей и задевание публики производят удручающее впечатление на все население Одессы... Оружие и пулеметы в этих отрядах имеются в большом количестве. Оружие, находящиеся у людей отряда, дает им возможность терроризировать население города и даже совершать преступления»⁴.

Оправдывая безобразную работу ОЧК П. И. Онищенко писал в президиум исполкома одесского Совета: «Президиум Одесской чрезвычайной Комиссии находит настоящий момент весьма острым, вследствие того, что вся сгруппировавшаяся в Одессе контрреволюционная свора делает решительные попытки поколебать Советскую власть. Первым своим лозунгом контрреволюционеры выставляют уничтожение ЧК, стоящую у нее первой на пути и активно борющуюся, вылавливая ее видных соучастников.

Мы считаем, что в данный момент ЧК, на обязанности коей лежит охрана Советской власти, должна быть недосыгаема для поползновений гадов контрреволюционной своры. Но для этого необходимо, чтобы ЧК чувствовало за собой реальную силу и имело максимум вооружения»⁵.

Однако подобные цидулы не спасли Онищенко от отставки и в начале июня 1919 г. председателем ОЧК назначили К. Г. Саджая, в помощь которому лично Дзержинский направил своего секретаря С. Ф. Реденса с 79 профессиональными сотрудниками московской ВЧК. В городе начался настоящий «красный террор». Исполняя решения партийных органов, ОЧК в начале июля 1919 г. начала массовые расстрелы «буржуазного элемента». Во дворе здания ЧК на Екатерининской площади расстреливали в гараже до 50 арестованных за ночь. По воспоминаниям бывшего коменданта здания ЧК Н. Л. Мера, расстрелами занимались практически все сотрудники ОЧК, дежурившие по ночам. Для этой цели заводили мотор грузовика, приговоренные раздевались донага, причем одежду сортировали на мужскую и женскую, верхнюю и нижнюю, партиями по 10—12 человек заводились в гараж, где комендантский взвод (в основном китайцы) расстреливали несчастных.

В августе 1919 г. сотрудники и батальон одесской ЧК «героически» бежали из города, даже не сделав попытки сопротивления наступающему Сводно-драгунскому полку. Причем вагон с архивом и документами ЧК сгорел на железнодорожном вокзале при паническом бегстве большевиков из города. Не правдали знакомый почерк отечественных уголовников, всегда старавшихся не оставлять документальных данных о своих подвигах. Бывших чекистов и сексотов разъяренные жители отлавливали на улицах города и линчевали — такова была всеобщая ненависть к этой организации.

7 февраля 1920 г. Одесса была взята частями Красной армии. А уже на следующий день в городе была создана Одесская губернская чрезвычайно-следственная комиссия (ОГЧК) во главе с Борисом Северным (Юзефовичем), начальником разведотдела Л. Мамендосом и секретарем Юрко⁶. Резкой критике подверг работников ОГЧСК председатель Цупчрезкома Украины В. Манцев, который писал в своем отчете, что в некоторых городах, «где местные ревкомы пытались исключительно своими силами организовать губчека, они наталкивались на связь даже ответственных работников с некоммунистической средой, а следовательно на непригодность их для работы в ЧК. Особенно ярко обнаружилось это явление в Одессе, где поспешное отступление наших войск летом 1919 г. застигло врасплох много партийных работников. Спасаясь от белого террора, некоторые из них вынуждены были пользоваться услугами обывателей и уго-

ловного элемента и после возвращения советских войск оказались в «долгу» у этих врагов советского строя. Одесские спекулянты и даже бандиты широко пользовались этой слабостью местных работников. Работа ОГЧСК то и дело стеснялась ходатайствами за отдельных арестованных. Нужно было прислать в Одессу новых решительных коммунистов, не связанных никакими «личными отношениями» и лишь тогда явилась возможность направить работу Одесской ЧК на правильный путь»⁷.

С инспекционной поездкой Одессу посетили ответственные работники Цупчрезкома Балицкий и Жуков, в результате чего распоряжением Одесского губревкома от 6-го марта 1920 г. Одесская губернская чрезвычайно-следственная комиссия была преобразована в Одесскую губернекую чрезвычайную комиссию (ОГЧК), которую возглавил, вновь прибывший в Одессу, Станислав Реденс⁸.

Структурно ОГЧК строилась, как и все губЧК на Украине, то есть имелся секретный отдел, административный, информационный и регистрационно-статистический отделы. Одним из самых серьезных в этой структуре был секретный отдел, который, в свою очередь, делился на политический, экономический и секретный подотделы. В политический подотдел входили подразделения по борьбе с контрреволюцией, анархобандитизмом, по народническим, буржуазным и левым политическим партиям. В секретный подотдел входили разведка, осведомление, оперативная часть, сельская разведка, организованная для осведомительной связи с деревней. Экономический подотдел в структуре ВЧК просуществовал недолго — в конце 1920 г. он был преобразован и заменен на институт уполномоченных по хозяйственным предприятиям.

Летом 1920 г. ОГЧК возглавил М. А. Дейч, при котором впервые на Украине была применена система организации Чрезвычайных судебных троек, в конвейерном порядке приговаривающих к расстрелу. В Одесской губернии председателем Чрезстройки стал некто Дено⁹.

С февраля по конец сентября 1920 г. ОГЧК привлекло к ответственности только по официальным данным: за антисоветскую агитацию и пропаганду — 233 чел.; за выдачу коммунистов и ответственных работников — 140 чел.; за службу в деникинской контрразведке — 221 чел.; за службу в Добровольческой армии — 88 чел.; за провокации и хранение оружия — 173 чел.; за участие в контрреволюционных

организациях — 451 чел.; за подготовку восстаний—77 чел.; за организацию погромов — 32 чел.; за шпионаж — 133 чел. Всего, общее количество арестованных за 1920 г. одесской ЧК составило 10 225 чел., из которых расстреляно 1418, отправлено в концлагерь 1558, освобождено 4644 и т. д.¹⁰. Стоит отметить и тот факт, что по количеству арестованных и расстрелянных ОГЧК являлась бесспорным лидером на Украине.

О степени грабежа населения города чекистами свидетельствуют данные Оперативного штаба по изъятию излишков при ОГЧК: обнаружено и сдано в Нарбанк в 1920 г. денег и ценных бумаг на сумму 10 000 000 руб., золотой монеты 600 руб., серебряной монеты 400 руб., серебра в изделиях 12 пудов, золота в изделиях 15 фунтов, бриллиантов 120 карат. Кроме того, зарегистрировано и опечатано до 800 крупных потайных складов с большим количеством припрятанных, с целью спекуляции, различного рода товаров. Обнаружено также много военного обмундирования, амуниции и полевых биноклей, до 500 винтовок, револьверов и шашек¹¹.

Грабежи и террор одесских чекистов привели к массовым волнениям в голодной и холодной Одессе. 22 января 1921 г. возле цирка состоялся массовый митинг транспортных рабочих, организованный меньшевиками. Секретарь митинга Дашенко резкой критикой большевиков и советской власти так наэлектризовал толпу, что стали звучать лозунги «долой коммуны, долой жидов, долой чекистов», раздавались призывы пойти на Маразлиевскую в ЧК, где «замучивают и расстреливают товарищей». Митинг был разогнан, а инициаторы и многие участники заключены в концлагерь как «анти-советские элементы»¹².

В феврале 1922 г. ВЧК была реорганизована в ГПТУ, так как уже выполнила свою «историческую миссию», создав разветвленную структуру секретно-осведомительного аппарата и физически ликвидировав открытых противников советской власти. Становилась реальностью мечта Ульянова-Ленина о том, что «каждый коммунист должен быть осведомителем соответствующих органов ЧК».

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. ГАОО. Ф. Р. 3829. Оп. 1. Д. 33. Л. 5.
2. ГАОО. Ф. Р. 2636. Оп. 1. Д. 429. Л. 4—5.
3. ЦГАСА России. Ф. 178. Оп. 1. Д. 6. Л. 304.
4. ЦГАСА России. Ф. 178. Оп. 1. Д. 6. Л. 235—236.
5. Там же. Ф. 178. Оп. 1. Д. 6. Л. 431.

6. ГАОО. Ф. Р. 599. Оп. 1. Д. 193. Л. 4.
7. Отчет Центрального управления Чрезвычайных комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 г. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. Харьков, 1921. С. 5.
8. ГАОО. Ф. Р. 2106. Оп. 1. Д. 10. Л. 1.
9. ЦДАВО України. Ф. 3304. Оп. 1. Д. 50. Л. 24—25.
10. Бюллетень Одесского губернского статистического бюро. Одесса, 1920. № 5. С. 12—13.
11. Отчет Цупчрезкома... С. 29.
12. Отчет Одесской губернской чрезвычайной комиссии. К 4-му губернскому съезду Советов. Одесса, 1921. С. 31—32.

М. С. ПОКАСЬ

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЯДЕРНОГО РАЗОРУЖЕНИЯ УКРАИНЫ

1 декабря 1991 года, по результатам общереспубликанского референдума, Украинская Советская Социалистическая Республика, входившая в состав СССР, стала независимым государством.

Практически сразу же после обретения независимости перед Украиной встала проблема ядерного оружия, находящегося на ее территории. Всего на первое декабря 1991 года на Украине находилось более 4000 ядерных боеприпасов, в том числе 1656 стратегических¹. Такой огромный ядерный арсенал в руках только что созданного государства не мог не встревожить мировое сообщество. Он вызвал многочисленные опасения, особенно по поводу возможного срыва ратификации договора СТАРТ-1². Сомнения такого рода могли нанести существенный ущерб имиджу Украины и затруднить процесс ее признания как независимого государства. Осознавая эту опасность, политическое руководство Украины еще до проведения декабрьского референдума заявило о безъядерном статусе независимой Украины, а 1 декабря 1991 года объявило о том, что все ядерное оружие, имеющееся на территории Украины, будет вывезено в Россию к концу 1994 года. Украина обязалась подписать Договор о нераспространении ядерного оружия и придерживаться статуса нейтрального и безъядерного государства³.

Данное заявление, безоговорочное в своей основе, можно отнести к явным политическим просчетам тогдашнего украинского руководства. Оно исключило возможность гибкого подхода к ядерному разоружению Украины и позволило Западу, особенно США, рассматривать любую оговорку как «шаг назад», и оказывать соответствующее давление на Украину. Это заявление привело в дальнейшем к негативной реакции Запада на попытки Украины компенсировать за счет иностранной помощи весьма дорогостоящий процесс демонстража ядерного оружия.

Подписав Алма-Атинское соглашение 21 декабря 1991 года⁴ и Минское соглашение 30 декабря того же года⁵, Украина окончательно определила свой безъядерный статус и обязалась ратифицировать договор СТАРТ-1. Однако оба эти соглашения имели существенный недостаток: они не определяли владельца ядерного оружия, расположенного на территориях независимых государств, что привело впоследствии к напряженности в российско-украинских отношениях.

Процесс ядерного разоружения был запущен в ход, и с января по апрель 1992 года с территории Украины на территорию России было вывезено все тактическое ядерное оружие — более 2000 единиц⁶.

Необходимо отметить определенные проблемы, возникшие уже на этом этапе. Так, 12 марта 1992 года президент Украины Л. М. Кравчук приостановил вывод тактического ядерного оружия с Украины, мотивируя это решение отсутствием гарантий уничтожения этого оружия на территории России, а также отсутствием какого-либо контроля за процессом непосредственного демонтажа ядерных боеприпасов⁷. Однако под сильным политическим нажимом со стороны России и США через две недели он вынужден был возобновить передачу ядерных боеприпасов российской стороне⁸. В этом инциденте проявилось отсутствие «резерва гибкости» у украинских политиков по вопросу ядерного разоружения.

Что касается ликвидации стратегического ядерного оружия, этот процесс является гораздо более трудоемким и дорогостоящим нежели ликвидация тактического ядерного оружия, в первом случае кроме уничтожения непосредственно ядерных боеприпасов следует уничтожить их носители (т. е. МБР), а также их стартовые позиции (шахты). Кроме того, уничтожение межконтинентальных баллистических ракет является гораздо более опасным делом из-за наличия в ракете большого количества высокотоксичного топлива, что делает процесс демонтажа гораздо более длительным.

По вышеуказанным причинам темпы ядерного разоружения резко снизились, что совпало по времени с возникновением трех основных проблем, которые, в том или ином виде, существуют и по сей день. Это проблема контроля над ядерным оружием, собственность на ядерное оружие и проблема гарантий безопасности Украины после ликвидации ядерного оружия.

Проблема контроля над ядерным оружием возникла еще

в период подписания Минского соглашения. Она нашла свое отражение в Соглашении между государствами — участниками Содружества Независимых Государств по стратегическим силам. В соответствии с этим документом, создавалось Объединенное Командование стратегических сил СНГ, в функции которого, в частности, входило управление всем ядерным оружием Украины и Беларуси до его уничтожения. Применение же ядерного оружия оставалось под контролем президента России⁹.

Таким образом, на территории Украины размещались вооруженные силы, подчиненные другому государству. Это вступало в прямое противоречие с интересами национальной безопасности Украины и ущемляло ее суверенитет, что вызвало реакцию со стороны министерства обороны Украины.

5 апреля 1992 года министр обороны Украины подписал приказ, подчиняющий все вооруженные силы, находящиеся на территории Украины, министерству обороны Украины¹⁰. Стратегическое ядерное оружие было поставлено под административный контроль, т. е. на украинскую сторону возлагались все вопросы обеспечения его функционирования, в том числе комплектования личным составом стратегических частей. В руках Объединенного Командования стратегических сил СНГ остался оперативный контроль, т. е. возможность применения ядерных боеприпасов. Тем же приказом в составе МО Украины был создан Центр по контролю стратегических ядерных сил, что являлось попыткой, впрочем безуспешной, ограничить возможности оперативного контроля над ядерным оружием со стороны России. Таким образом, Украина неудачно попыталась показать полную независимость своей ядерной политики от СНГ и России.

С мая по июнь 1992 года контроль над стратегическими ядерными силами стал наиболее болезненной темой в российско-украинских отношениях. В рамках установления административного контроля, украинское МО приступило к приведению к присяге на верность Украине личного состава, в первую очередь командного, частей стратегического назначения. Так, к 15 мая 1992 года украинскую присягу принял весь личный состав 46-й Воздушной Армии, включающей 14 бомбардировщиков Ту-95МС и 16 Ту-160¹¹.

Эти шаги не остались безответными: генерал-полковник Юрий Максимов, командующий стратегическими силами СНГ, в июне 1992 года обвинил Украину в установлении «двойного контроля» за ядерным вооружением в обход До-

говора о нераспространении ядерного оружия. По его мнению, административный контроль над ракетами неизбежно ведет к оперативному контролю над ними¹².

Своего пика российско-украинское противостояние по вопросу о контроле над ядерным оружием достигло на встрече министров обороны СНГ 3—4 июля 1992 года в Москве. Представители России и других стран СНГ настаивали на изменении режима административного контроля либо на разрешении удалить ядерные боеголовки с ракет. Решительный отказ украинской стороны был вызван скорее политическими, чем техническими причинами: украинская делегация опасалась, что удалив ядерные боеголовки с ракет, Россия может оставить дорогостоящую, трудоемкую и весьма опасную работу по уничтожению самих ракет и пусковых шахт на долю Украины, не предоставляя какой-либо финансовой либо технической помощи¹³.

В дальнейшем, в течение 1993—1994 гг. сохранялась та же ситуация: теоретически Украина контролирует ядерное оружие, находящееся на ее территории, однако практически руководство Украины не может контролировать его применение. Эта двойственная ситуация имела одно решение: необходимо было в возможно кратчайшие сроки ликвидировать боеголовки, ликвидируя тем самым корень данной проблемы. Лишь в конце 1994 года, после присоединения Украины к договору о нераспространении ядерного оружия, начался процесс обмена ядерных боеголовок на топливо для атомных станций. Так, глава Минатома России Виктор Михайлов 15 декабря 1994 года сообщил о поставке в Украину 102 тонн ядерного топлива в обмен на вывоз в Россию более 300 ядерных боеголовок¹⁴.

Окончательно данная проблема была решена уже в 1996 году в связи с полным выведением ядерного оружия с территории Украины.

Проблема собственности на ядерное оружие тесно связана с проблемой компенсации Украине за ликвидацию ядерного оружия. Сложность в разрешении этой проблемы была заложена в первых декларациях руководства независимой Украины, а именно в отсутствии каких-либо оговорок, увязывающих процесс разоружения с его финансированием. Вследствие этого любые попытки Украины обусловить уничтожение ядерного оружия, весьма дорогостоящее само по себе, какой-либо компенсацией расценивались мировым сообществом как ядерный шантаж. Это не могло

пойти на пользу внешнеполитическому имиджу Украины. Другим аспектом этой проблемы является компенсация за радиоактивные материалы, уран-235 и плутоний, вывозимые в Россию в составе боеголовок для утилизации¹⁵.

Впервые проблема компенсации была поднята осенью 1992 года после заключения Россией контракта на поставку в США оружейного урана на общую сумму 5 млрд долл.¹⁶. Попытки украинской стороны участвовать в прибыли натолкнулись на решительный отказ, мотивируемый тем, что Россия является собственником всех ядерных боеприпасов СССР и, следовательно, их «начинки»¹⁷. Разумеется, такое состояние дел не могло удовлетворить украинскую сторону.

Первое официальное заявление о необходимости компенсировать Украине ядерные материалы уничтожаемых боеголовок представил заместитель министра иностранных дел Борис Тарасюк на встрече с помощником госсекретаря США по вопросам национальной безопасности Френком Виснером в начале октября 1992 года¹⁸. Тарасюк предложил выработать какой-либо способ компенсации Украине за уран, извлеченный из ядерных боеголовок. Например, путем покупки этого урана США. Американская сторона поддержала украинскую позицию, предложив заключить соглашение между Россией, Белорусью, Украиной и Казахстаном об участии всех этих стран в доходах от продажи ядерных материалов. В то же время, Виснер отказал Украине в ее претензиях на собственность на боеголовки, считая единственным ядерным наследником СССР Россию.

Официальная позиция украинского правительства была представлена в заявлении украинского представителя при ООН от 12 ноября 1992 года, объявившем всю собственность вооруженных сил СССР, находившуюся на территории Украины на момент обретения ею независимости, включая собственность Ракетных войск стратегического назначения, собственностью Украины¹⁹. В заявлении подчеркивается, что собственность Украины на ядерные боезаряды не означает принятия Украиной статуса ядерной державы, поскольку Украина передала право применения этого оружия Объединенному командованию стратегических сил СНГ. Эта позиция сохранилась и до начала 1996 года.

Вопрос о финансировании ядерного разоружения Украины был поднят премьер-министром Украины Л. Кучмой 5 ноября 1992 года²⁰. Кучма заявил, что если Запад не предоставит республике финансовой помощи для демонтажа

ядерных ракет, ему трудно будет добиться согласия парламента на ратификацию договора о сокращении стратегических вооружений — СТАРТ.

Финансирование ядерного разоружения до нынешних дней является одним из болезненных вопросов взаимоотношений Украины и мирового сообщества. Суммы, выделяемые Западом, составляют менее 10% от требуемой, как например, выделение 175 млн. долл. США — после визита туда министра иностранных дел Украины А. Зленко, требовавшего 2,8 млрд. долл. на эти цели.²¹

Решить проблему финансирования ядерного разоружения самостоятельно Украина не в состоянии. Реальным решением данного комплекса проблем является продажа на мировом рынке расщепляющихся материалов из имевшихся на Украине ядерных боеприпасов либо обмен этих боеприпасов на ядерное топливо для украинских АЭС, т. е. фактически компенсация Россией полученных боезарядов. Такие меры могут с одной стороны, ослабить энергетический кризис в Украине, с другой — профинансировав ликвидацию ядерного оружия на Украине, резко понизят все виды опасности, связанные с наличием ядерного оружия в центре Европы.

Проблема гарантий безопасности Украины после ликвидации ею ядерного оружия впервые прозвучала в выступлении президента Украины Л. Кравчука 28 апреля 1992 года. Согласно этому выступлению, Украина готова подписать договор СТАРТ-1, однако требует для этого гарантии ведущих мировых держав о своей безопасности. Те же условия выдвигались для подписания Договора о нераспространении ядерного оружия²².

Такие требования вызвали двойственную реакцию Запада. С одной стороны, была очевидна обоснованность этих требований, но, с другой, само по себе обуславливание ядерного разоружения чем бы то ни было значило шаг назад по сравнению с декабрьскими заявлениями 1991 года²³.

Первым шагом к предоставлению гарантий безопасности Украины явилось трехстороннее соглашение, подписанное 14 января 1994 года в Москве президентами Украины, России и США²⁴. Эти гарантии позволили Верховному Совету Украины 16 ноября 1994 года принять Закон о присоединении Украины к Договору о нераспространении ядерного оружия²⁵.

5 декабря 1994 года в Будапеште президенты Украины, России, США и премьер-министр Великобритании подписали

Меморандум о гарантиях безопасности в связи с присоединением Украины к Договору о нераспространении ядерного оружия²⁶. Таким образом, проблема гарантий безопасности Украины была успешно решена к концу 1994 года.

На протяжении 1995 — середины 1996 гг. рейтинг Украины на международной арене существенно вырос; значительно улучшились украинско-американские отношения, Украина была принята в Совет Европы. Несомненно, весомый вклад в этот процесс внесло урегулирование проблем, связанных с ядерным оружием.

Рассмотрев внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины можно прийти к следующим выводам: во-первых, процесс ядерного разоружения не имеет альтернативы для независимой Украины.

Во-вторых, первые заявления представителей Украинского руководства после обретения Украиной независимости поставил и Украину в весьма сложное положение на международной арене и вызвали ряд проблем в украинской внешней политике.

В-третьих, проблема контроля над ядерным оружием решена оптимальным путем — уничтожением ядерного оружия, автоматически снимающим напряжение в российско-украинских отношениях по этому вопросу.

В-четвертых, проблема финансирования ядерного разоружения не решена в полном объеме до сих пор. Возможный выход из сложившегося положения — продажа радиоактивных материалов из ликвидируемых боеголовок на мировом рынке и финансирование за счет этого уничтожения самих ракет и их пусковых шахт. Вместе с тем, проблема компенсации за расщепляющиеся материалы, содержащиеся в уничтожаемых боеголовках, успешно преодолена за счет обмена уничтожаемых боеголовок на топливо для украинских АЭС.

В-пятых, проблема гарантий безопасности Украины была успешно решена путем предоставления таких гарантий Великобританией, Россией и США.

В-шестых, успешное разрешение ряда проблем, связанных с ядерным оружием, существенно подняло международный престиж Украины и улучшило ее взаимоотношения с мировым сообществом,

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Матіяшек П. Ядерна спадщина.//Політика і час, 1995. № 2. С. 14.
2. Crow S. START prospects for implementation.//RFE/RL Research Report, 1993. Jan. 15. P. 15.
3. Голос України. 1991. 22 декабря.
4. Протокол совещания глав стран-участниц Содружества Независимых Государств (21 декабря 1991 г., Алма-Ата).//Голос Украины. 1991. 5 января.
5. Соглашение СНГ по стратегическим силам.//Голос Украины. 1991. 17 января.
6. Красная Звезда. 1992. 12 июня.
7. Кучинский В. За безпеку без конфронтації.//Політика і час. 1992. № 9—10. С. 39.
8. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology.//RFE/RL Research Report. 1993. May 7. P. 66.
9. Соглашение СНГ по стратегическим силам.//Голос Украины. 1991. 17 января.
10. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology.//RFE/RL Research Report. 1993. May 7. P. 67.
11. Nahaylo B. The shaping of Ukrainian attitudes toward nuclear arms.//RFE/RL Research Report. 1993. May, 7. P. 40.
12. Красная Звезда. 1992. 2 июня.
13. Lepingwell J. Ukraine, Russia and the control of nuclear weapons.//RFE/RL Research Report. 1993. Feb., 19. P. 10.
14. Skootsky Mark D. An annotated chronology of Post-Soviet nuclear disarmament 1991—1994.//The Nonproliferation Review. 1995. Spring-Summer. P. 96.
15. Marples D. Chernobyl and nuclear energy in post-Soviet Ukraine.//RFE/RL Research Report. 1992. Sep., 4. P. 56.
16. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology.//RFE/RL Research Report. 1993. May, 7. P. 68.
17. Томчук М. Розбудова армії і національна безпека.//Політика і час. 1993. № 4. С. 40.
18. Nahaylo B. The shaping of Ukrainian attitudes toward nuclear arms.//RFE/RL Research Report. 1993. May, 7. P. 42.
19. Lepingwell J. The control of former soviet nuclear Weapons: a chronology.//RFE/RL Research Report. 1993. May, 7. P. 70.
20. Ibid. P. 67.
21. Спільна прес-конференція міністра закордонних справ України та державного секретаря США У. Кристофера 25 жовтня 1993 року.//Політика і час. 1993. № 12. С. 82.
22. Голос України. 1992. 30 апреля.
23. Світуха М. Ядерний статус: за і проти.//Політика і час. 1993. № 8. С. 40.
24. Трехстороннее соглашение президентов Украины, Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки.//Ядерное распространение. 1993. Вып. 3. С. 42.
25. Закон о присоединении Украины к Договору о нераспространении ядерного оружия.//Ядерное распространение. 1995. Вып. 6. С. 38.
26. Меморандум о гарантиях безопасности в связи с присоединением Украины к Договору о нераспространении ядерного оружия.//Ядерное распространение. 1994. Вып. 6. С. 38.

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА

Украинско-польские отношения на современном этапе (1991—1995) начали формироваться под влиянием общих изменений в Центральной и Восточной Европе. Демократические революции конца 80-х годов, распад СССР создали определенный «вакуум силы» в регионе. Украина и Польша оказались перед проблемой выработки новой геополитической стратегии.

Положение Украины определяется рядом факторов, которые затрудняют выработку однозначной геополитической концепции¹. Экономическая зависимость от России и других стран СНГ, сохранение у власти старой коммунистической элиты, различия между Западом и Востоком Украины, как в менталитете, так и в векторе политической направленности этих регионов (Запад—Европа, Восток—Россия)² обусловили стремление украинского государства к нейтральному статусу и проведению политики «и Россия, и Запад». Отношения с Республикой Польшей приобретают важное значение в практической реализации западного вектора внешней политики Украины. Как сказал представитель министерства иностранных дел Украины: «Для Украины дорога через Москву ведет в Сибирь, а через Варшаву — в Париж»³.

Понимание важности двусторонних отношений нашло свое отражение и в конкретных политических действиях польского государства.

Республика Польша признала Украину как независимое государство 2 декабря 1991 года, на следующий день после проведения Всеукраинского референдума о независимости Украины. 4 января 1992 года установлены полноценные дипломатические отношения. 18 мая 1992 года в ходе визита Президента Украины Л. М. Кравчука в Польшу подписан Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве⁴.

Преамбула этого документа подчеркивает важность двусторонних украинско-польских контактов для поддержания стабильности в регионе Центральной Европы и на европейском континенте в целом. Договор содержит 21 статью и определяет контуры украинско-польского отношений в сфере политики, экономики, культуры. Статьи 1—6, 9, 16 затрагивают различные аспекты политического сотрудничества на

международном и региональном уровнях, отсутствие территориальных претензий, как с польской, так и с украинской стороны, отказ от войны как средства решения спорных вопросов, проблемы международной безопасности, в том числе борьбы с терроризмом и организованной преступностью. Интересным является признание важности экологического фактора и необходимости объединения усилий для спасения окружающей среды (ст. 9). 7, 8, 10 статьи Договора определяют грани экономических отношений в области научно-технического сотрудничества, транспорта, энергокоммуникаций. Пристальное внимание уделяется региональным и приграничным связям. Семь статей (10—15, 17—18) обеспечивают основу для двустороннего сотрудничества в области культуры, науки, просвещения.

Представляют интерес статьи 11 и 12, которые особо оговаривают права украинской общины в Польше и польской — в Украине, а также признают факт существования негативных стереотипов в отношениях между двумя народами.

Статьи 19—21 посвящены процедурным вопросам, определен также срок действия Договора — 15 лет, с правом автоматического продления на 5 лет, если ни одна из Сторон не заявит об отказе от него не позднее, чем за год до окончания действия данного Договора.

Таким образом, определены основные направления двусторонних отношений Украины и Польши. Обращает внимание явное преобладание политического и гуманитарного сотрудничества, над связями в области экономики. Это обусловлено, как характером документа, так и тем, что экономика наших государств находится в разных фазах развития⁵.

Геополитическая концепция «и Россия, и Запад», осуществляемая в данный период в Украине, по мнению автора, носит временный характер и возможна лишь в условиях переходного этапа. Необходимость определения своего отношения к западным структурам, прежде всего НАТО, стала причиной подписания Украиной рамочного документа «Партнерство во имя мира» 8 февраля 1994 года и ратификация его 25 мая 1994 года.

Польша, которая однозначно в условиях «вакуума силы» ориентируется на обеспечение своей внешней безопасности путем вступления в НАТО, подписала программу «Партнерство во имя мира» несколько раньше — 2 февраля 1994 года⁶.

Возможность украинско-польских контактов в рамках

этой Программы была подтверждена совместными учениями воинов Украины и Польши 12—16 сентября 1994 года («Cooperative Bridge 94») ⁷. Программа «Партнерство во имя мира» может стать основой для перспективного военного украинско-польского сотрудничества

И Украина, и Польша вынуждены считаться с позицией России, которая претендует на особую роль в регионе Центральной Восточной Европы. Украина более зависима, так как российский фактор оказывает влияние на формирование как внутренней, так и внешней политики украинского государства. Республика Польша принимает во внимание российский фактор в области внешней политики — отрицательное отношение России к вступлению Польши в НАТО.

Украина поддерживает Польшу по проблеме расширения НАТО на Восток ⁸, объективно выступая в этом вопросе против России. Близость позиций Украины и Польши была подтверждена в период официального визита делегации польского парламента во главе с Юзефом Зыхом 5—10 октября 1995 года и ответного визита премьер-министра Украины Е. Марчука в Варшаву. Наряду с вопросами политического характера, достигнутой договоренностью о поддержке Польшей Украины в процессе вступления в члены центрально-европейской инициативы, на первый план, с конца 1995 года выходит проблема сбалансированных экономических взаимоотношений ⁹.

Фундаментом украинско-польских экономических связей может стать создание межгосударственных трансграничных объединений, таких как еврорегион «Буг», включающий территории Волынской области Украины и Люблинского, Холмского, Замостовского, Тарнобжезкого воеводств Республики Польши.

Основным препятствием на пути польских инвестиций в украинскую экономику является отсутствие гарантий безопасности, как экономической, так и физической для польских бизнесменов ¹⁰.

Сотрудничество в гуманитарной сфере — одно из перспективных направлений украинско-польских отношений. Особенно много делается для сохранения культурной самобытности украинской общины в Польше и польской в — Украине. Этому специально посвящена 11 статья Договора ¹¹.

В Украине поляков по данным 1989 года насчитывалось 219 979 человек. 65% из них проживали в пределах трех областей Украины — Житомирской, Хмельницкой, Львовской,

и в г. Киеве. В мае 1990 года в Киеве состоялся 1 конгресс поляков Украины. В октябре 1991 года 2 конгресс, на нем основан Союз поляков Украины. Позже была создана Федерация поляков в Украине. В Киеве польской общине передано три храма, в том числе костел Св. Николая. Восстановлено издание польскоязычной газеты «Киевский дневник»¹².

Главным фактором в сохранении украинцев в Польше следует признать конфессиональный¹³ — принадлежность к греко-католической или православной епархии. Образованы Союз украинской молодежи, украинское христианское братство Св. Владимира¹⁴.

В Польше украинцы расселены на территории Ольштынского, Эльблоневского, Кошалинского, частично Слупского воеводств. Это северные и юго-восточные районы Польши и украинские поселения возникли тут в результате массовых принудительных переселений в рамках операции «Висла». Немногочисленные группы лемков, карпатских верховинцев проживают в западных воеводствах — Легницком, Зеленогурском. Кроме того, значительна украинская община в городах — Варшаве, Вроцлаве, Ольштыне, Кошалине, Гданьске¹⁵. Выходит украиноязычный журнал «Наше слово». Общая численность украинской общины по официальной статистике — 150—200 тыс. человек¹⁶.

Проблемы, возникающие в гуманитарной сфере между поляками и украинцами во многом обусловлены опытом прошлого. В своем восприятии Украины и украинцев польское общественное мнение нередко обращается к истории украинско-польского противостояния в рамках второй мировой войны. Еще одна нерешенная до конца проблема — насильственное переселение украинцев в 1945—47 годах. 3 августа 1990 года Сенат Республики Польша осудил операцию «Висла», но откладывается рассмотрение этого вопроса Сеймом для придания юридической силы документу¹⁷. Все это создает обстановку неопределенности, способствует сохранению негативного стереотипа украинца. К сожалению, некоторые политические силы Польши поддерживают предвзятое, сложившееся в значительной части польского общества, о «плохих» украинцах, но «хороших» русинах, бойках, лемках¹⁸. В мае 1993 года в Польше прошел Второй всемирный конгресс русинов. Для проведения конгресса министерство культуры и искусства Польши выделило 10 миллионов злотых. Подобное отношение может привести к обострению потенциально опасной для Украины «русинской» проблемы.

В Польше, эксплуатируя «миф о Кресах»¹⁹, продолжают действовать общества «кресовяков» (людей с окраин). Наиболее враждебно настроено к украинцам общество любителей Львова и львовской земли. В апреле 1995 года десять польских патриотических организаций обратились с иском в суд²⁰, потребовав запретить существование объединений украинцев в Польше. Таким образом, проблема негативного стереотипа украинца в польском обществе остается и ее необходимо учитывать при общем анализе украинско-польских отношений.

* * *

События 1991—1995 годов показывают, что несмотря на определенный негативный опыт прошлого, украинско-польские отношения находятся на новом этапе своего развития. Сотрудничество между Украиной и Польшей должно стать гарантом стабильности в регионе Центральной и Восточной Европы, способствовать увеличению роли этого региона в международной политике.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Украина в геополитическом интерьере конца XX века//Политическая мысль. 1994. № 3. С. 70—82.
2. Литвин В. Зовнішня політика України: від адаптації — до активних дій//Віче. 1993. № 3. С. 63.
3. Ключовський І. Україна: питання про майбутнє//Політика і час. 1994. № 8. С. 14.
4. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво//Політика і час. 1992. № 7, 8. С. 9—13.
5. Скубішевський К. Безпека, що спирається на співробітництво//Політика і час. 1993. № 2. С. 16—19.
6. Von Gebhardt. Building a Partnership for Peace//NATA review. № 3. P. 6.
7. Голос України. 1996. 13 апреля. С. 11.
8. Голос України. 1995. 10 жовтня. С. 1.
9. Голос України. 1995. 7 жовтня. С. 1—2.
10. Козакевич І. Якщо будуть зміни, то лише на краще//Політика і час. 1996. № 3. С. 37—40.
11. Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво//Політика і час. 1992. № 7—8. С. 11—12.
12. Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні//Віче. 1993. № 2. С. 119—130.
13. Марциняк Т. Українська діаспора польського села, дослідження в Бялому Борі//Політологічні читання. 1995. № 2. С. 193.
14. Ус О. Етнічний фактор у міждержавних відносинах країн Центральної та Східної Європи посткомуністичного періоду//Аналітична доповідь. 1994. № 2. С. 88—90.

15. Марціняк Т. Українська діаспора польського села, дослідження в Бялому Борі//Політологічні читання. 1995. № 2. С. 190—191.

16. Ус О. Етнічний фактор у міждержавних відносинах країн Центральної та східної Європи посткомуністичного періоду//Аналітична доповідь., 1994., № 2., С. 91.

17. Голос України. 1995. 6 июля. С. 4.

18. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Мюнхен — Львів. 1992. С. 22—24.

19. Миф о «Кресах» — представление о «диких» восточных землях Польши, колонизируемых шляхтичами-поляками, которые были жизненно необходимы для развития Речи Посполитой.

20. Голос України. 1995. 6 июля. С. 4.

Г. С. САВЕЛЬЕВ

ПОЛИТИКА США В ОТНОШЕНИИ КУБЫ В 80—90-х: АНАЛИЗ АМЕРИКАНСКОЙ НЕМАРКСИСТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

Попытка исследовать развитие внешней политики США в отношении Кубы в 1980—1994 гг. через широкий спектр мнений в американской историографии и политологии была вызвана необходимостью выявить подлинные причины затянувшегося кризиса в двусторонних отношениях, желанием более объективно рассмотреть ответственность обеих сторон за его существование. Цель моего исследования проследить как обособывалось и формировалась кубинская политика США в 80-е — н. 90-х годов. Необходимо отметить, что этой научной проблеме уделяется существенное внимание в бывшем Советском Союзе, а ныне в Украине и России. В 80-е — н. 90-х годов издано немало серьезных исследований, посвященных внешней политике США в Латинской Америке, в которых в той или иной степени затрагиваются проблемы американо-кубинских отношений в изучаемый период. Это, прежде всего, фундаментальные монографии, подготовленные авторскими коллективами Института США и Канады РАН, Института всеобщей истории РАН, Институтом Латинской Америки РАН¹. Серьезные исследования отдельными авторами осуществляются в Институте мировой экономики и международных отношений РАН², в Киевском государственном университете Т. Г. Шевченко, Институте мировой экономики и международных отношений НАН Украины³, в Одесском государственном университете им. И. И. Мечникова⁴.

Однако, историографического исследования этой темы до

сих пор не предпринималось. Российские и украинские авторы не ставили себе целью дать предметный анализ американской историографии кубинской политики США в 80-е — начале 90-х годов, что является предметом данного исследования. Вместе с тем, это не умаляет важности этих работ. Источниковедческой базой написания статьи послужили труды американских историков и политологов, посвященные внешнеполитическим аспектам деятельности США в 80-е — н. 90-х годов и характеризующие ее кубинскую политику в этот период: Д. Банка, Ф. Бренера, Р. Бурштейн, Э. Бурштейна, К. Блазера, Г. Виарды, В. Вильямса, Д. Домингеса, Ф. Джила, К. Джеймсон, Э. Гонсалеса, Д. Кайвига, К. Меса-Лаго, Ф. Найа, А. Левиа де Вароне, А. Ловенталья, У. Леогранде, Марии де Лос Анхелес Торрес, Р. Пастора, Д. Рифа, К. Роббинс, У. Смитта, Г. Тревертона, Т. Фарера, М. Френсис, М. Хейс, Т. Эшби, Л. Лэнгли, Д. Чэрча, Р. Нейштадта, Э. Мэя, Ж. Уайта. За последние три десятилетия в США в целом сложилась инфраструктура исследования этой проблемы. Свыше 20 научно-исследовательских центров США работают над исследованием различных аспектов американо-кубинских отношений на современном этапе. Проведенное исследование американской историографии внешней политики США в отношении Кубы показывает расслоение взглядов ее разных течений и направлений соответствующих: правоконсервативному, умеренно-консервативному, либеральному и леворадикальному. Взяв за основу критериев — оценку позиций американских историков в отношении Кубы следует, по-видимому, анализировать их работы «справо-налево». Необходимо подчеркнуть, что такая классификация является условной так, как исследователь за научную жизнь может переходить из одной историографической школы в другую, либо менять политические ориентиры и взгляды.

Принимая это во внимание, мы считаем, что на правом фланге историографии и политологии окажется группа авторов, традиционно придерживающихся антикубинской политики, считающих Кубу — «источником зла» для США и стремящихся проводить жесткую политику по отношению к ней.

Наиболее типичны в этом отношении монографии и статьи Д. Лэнгли (ранние работы), А. Уламса, Г. Тревертона, А. Левиа де Вароне, Д. Фернандеса, С. Рейса и других американских авторов.

Примечательными, в плане динамичности развития взглядов ученого являются работы профессора истории Универси-

тета Джорджии Лестора Лэнгли. Его первая работа «Кубинская политика Соединенных Штатов: краткая история» написанная еще в конце 60-х годов с крайне консервативных позиций представляет собой исследование развития двусторонних отношений по «горячим событиям истории»: Кубинская революция 1959 года, вторжение в Залив Свиней, Карибский кризис. Это исследование позволяет нам понять особенности формирования кубинской политики США в последние десятилетия. В работе автор приписывает исключительное значение идеологической борьбе, как первопричины американо-кубинских конфликтов⁶. Обобщая свои исследования уже в новой работе «Америка и американцы: США в Западном полушарии», где преобладают умеренно-консервативные взгляды, профессор Л. Лэнгли пишет об изменении внешнеполитических воззрений США, основанных на идеи «панамериканизма» с учетом реальностей современной Латинской Америки. Опираясь на опыт двадцатилетнего исследования американо-кубинских отношений констатирует, что «США проснулись от «панамериканской мечты» в латиноамериканской действительности»⁶.

Много общих позиций со взглядами Л. Лэнгли содержат работы историков и политологов, принадлежащих к крылу консервативной историографии США, таких как Г. Тревертона, А. Левиа де Вароне, Х. Сухлицкого, С. Рейса, Д. Болла⁷. В их исследованиях всецело поддерживается и одобряется внешняя политика в отношении Кубы, даже критикуется за отсутствие решительных мер силового воздействия на Кубу. Вместе с тем, взгляды крайне консервативных авторов, несмотря на существенные материальные инвестиции их исследований со стороны правого крыла кубинской эмиграции в США не являются господствующими в современной американской историографии. Значительно более авторитетные позиции занимают историки и политологи, принадлежащие к умеренно-консервативному направлению в историографии США.

Одной из наиболее характерных работ этого направления является книга под редакцией Кармело Меса-Лаго «Куба после холодной войны», которая рассматривает развитие Кубы «от революции до «особого периода развития». В совместной главе К. Меса-Лаго и Х. Фабиана дают критический анализ кубинской политики администрации Д. Буша, направленной не только на усиление эмбарго, но и содержащей требование к СССР прекратить экономическую помощь Ку-

бе, стремление ее экономически изолировать, ввести различные ограничения в иммиграционную политику, принятие в 1992 году закон Торричелли, который де-факто запрещал компаниям США, находящимся на территории третьих стран торговать с Кубой.

Подводя итог вышеперечисленным факторам исследователи приходят к выводу, «что американская правительственная позиция (поддержанная Кубино-американским национальным фондом) состоит в том, чтобы такие меры помогли дестабилизировать кубинский режим и спровоцировать его падение»⁸. Но авторы не без основания опасаются, что «такие американские меры усиливают осаду менталитета режима и помогают ускорить возросшие репрессии»⁹. Таким образом, они не помогают демократическим процессам на Кубе, а только негативно сказываются на ее развитии. Исследователи считают, что невозможно американское вторжение на Кубу, хотя не исключают «насильственный конец социализма». Такой прогноз событий создает, по их мнению, серьезные проблемы в будущем для США.

Работа К. Меса-Лаго имеет определенные общие положения с монографиями и статьями других умеренно-консервативных исследователей США. Это такие историки и политологи, как А. Ловенталь, Л. Лэнгли, Г. Виарда, К. Блазьер и ряд других. В своих трудах они защищают в целом внешнеполитический курс США в отношении Кубы, критикуют силовые методы его осуществления, выступают за нормализацию двусторонних отношений, исходя из приоритетов защиты интересов США. В отличие от умеренно-консервативных оценок вышеперечисленных историков и политологов в историографии США развивается либеральное направление. В Гарвардском университете, в Центре международных исследований долгие годы плодотворно работает видный специалист по американо-кубинским отношениям, президент Латиноамериканской исследовательской ассоциации профессор Д. Домингес. Начиная с 70-х годов, им написано свыше двенадцати монографий и статей по двусторонним отношениям. Рассмотрению роли внутренней оппозиции в развитии демократических преобразований на Кубе посвящена одна из последних работ Д. Домингеса «Секреты сохранения власти Кастро», опубликованная в журнале «Форрин афферс». Автор с либеральных позиций исследует причины сохранения режима Кастро на Кубе, несмотря на внешние и внутренние изменения, выявляет роль администрации Б. Клинтона в этих про-

цессах: Д. Домингес считает, что «...американские обозреватели часто ошибались в своих оценках Кубы потому, что они не понимали ее специфики»¹⁰.

Историк считает, что существуют два основных условия для улучшения двусторонних отношений при администрации Б. Клинтона: во-первых, отказ США от «военных игр» вокруг Кубы, во-вторых, развитие коммуникационных, культурных, иммиграционных, экологических связей между США и Кубой. Но эти условия взаимосвязаны с ключевой позицией США по экономическому эмбарго против Кубы. Поэтому Д. Домингес предлагает правительству США: «...устранить американское эмбарго в обмен на демократические изменения на Кубе»¹¹. Такая политика будет содействовать демократическим процессам на Кубе, и, следовательно, окажет положительное влияние на американо-кубинские отношения. Несмотря на столь оптимистическую оценку будущих событий, Д. Домингес скептически относится к возможности изменений кубинской политики США, прогнозируя отрицательное влияние правого крыла кубинской общины США на администрацию Б. Клинтона.

Дополняют анализ кубинской политики США, проведенный в работах Д. Домингеса, исследования других либеральных историков и политологов США, таких как М. де Лос Анхелес Торрес, Д. Кортада, У. Леогранде, У. Смитта, Ф. Бренера¹².

Весьма критически оценивая кубинскую политику США в 80-е — н. 90-х годов они констатируют, что не только Куба, но и сам официальный Вашингтон несет бремя ответственности в их ухудшении, содействуя, хотя и косвенно, появлению нынешнего «особого периода» развития кастровской Кубы.

Надежды и осторожные прогнозы либеральных исследователей на улучшение двусторонних отношений с приходом к власти администрации президента-демократа Б. Клинтона не оправдались. Его ориентация на антикубинское лобби в конгрессе США и КАНФ не содействует улучшению американо-кубинских отношений. По мнению либералов, улучшение взаимоотношений между Кубой и США возможно только при снятии экономического эмбарго и продолжения переговоров.

В 80-е — н. 90-х годов в историографии США наряду с либеральным направлением развивалось леворадикальное направление. Одной из наиболее примечательных работ с

позиций левого радикализма является монография Эдварда и Регулы Бурштейн «Контрреволюция: внешняя политика США».

Приход к власти администрации Р. Рейгана в начале 80-х годов отмечен резким возрастанием, по мнению американских исследователей, конфронтации в двусторонних отношениях: «Начиная с предвыборной кампании, Р. Рейган и его помощники неоднократно говорили о возможности морской блокады Кубы¹³.

Наряду с этой тенденцией в отношениях США и Кубы, авторы отмечают и те позитивные попытки нормализации отношений в 1984 г., когда было принято соглашение об эмиграции. Подводя итог исследованию, авторы констатируют, что через ряд администраций американских правительств прослеживается враждебность к революционной Кубе. Политика отрицаний в нормализации отношений показывает, пишут авторы,— что, даже после 30 лет американские империалисты все еще не представляют себя существующими с революцией. Они надеются приручить ее. Они даже мечтают избавиться от нее¹⁴.

Наряду с этой тенденцией в отношениях США и Кубы, ав в американской историографии занимаются исследованием двусторонних отношений США и Кубы с позиций левого радикализма такие авторы, как К. Э. Роббинс, Ф. Най, Р. Нейштадт, Э. Мей и другие. Для их работ характерно не просто критика внешней политики США, а стремление к пересмотру основ их внешнеполитического курса, сочувственное отношение к Кубе и поддержка ее права на самостоятельное развитие¹⁵. По своему влиянию на политические круги США, левые радикалы значительно уступают консерваторам и либералам, хотя это не умаляет научной значимости их исследований.

Проведенное исследование американской историографии внешней политики США в отношении Кубы показывает расхождение взглядов ее разных течений и направлений: право-консервативному, умеренно-консервативному, либеральному и леворадикальному.

Приоритетные позиции в исследовании политики США в отношении Кубы в 80—90-е годы в американской историографии и политологии занимает в последние годы умеренно-консервативное крыло, которое отражает господствующий подход в современном американском обществе к кубинскому вопросу, а именно: поддержка нормализации отношений с

Кубой при сохранении экономического эмбарго против Гаваны. Несмотря на кажущуюся противоречивость такой позиции она имеет под собой аргументированное обоснование. Американское общественное мнение, выступая за положительное развитие двусторонних отношений с Кубой, считает это возможным только при сохранении жесткой позиции к кастровскому режиму, требует доказательств внутреннего реформирования Кубы от тоталитарного государства к демократическому. Только при проведении демократизации кубинского общества возможны более радикальные изменения в американском общественном мнении.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. История США в 4-х т.; гл. редактор Г. Н. Севостьянов. М.; 1987; Современная внешняя политика США в 2-х томах. Под ред. Г. А. Трофименко; Латинская Америка. Новые реалии 90-х г. Ответственный редактор А. Д. Бекаревич. 1992.

2. Вишня Г. Ф. США — Латинская Америка: внешнеполитические отношения в современных условиях. М., 1978.

3. Пашук В. В. Куба: революция и внешняя политика. Киев, 1989; Кириченко В. П., Тарасов К. С. С имперских позиций. Неоколониализм США в Латинской Америке. Киев, 1984.

4. Аппатов С. И., Глебов В. В., Коваль И. Н., Райнов П. Я. США: современная внешнеполитическая мысль. Одесса, 1992.

5. Langley L. The Cuban policy of the United States: a brief history. New-York. Wiley. 1968.

6. Langley L. America and Americas: the United States in the Western Hemisphere. Athens. London. 1989.

7. U.S. — Cuban relations in 1990-s. Edit. by Y. Domingues, R. Hernandez. Westview press, 1989; Cuban exiles in Florida: Their presence and contribution. Edit. by A. Yorge, Y. Sucheicki, A. Levya de Varone, University of Miami. 1991. Spencer Reiss. Cuba's eiving death. «Newsweek», 18 January, 1993.

8. Cuba: after the cold war, Edit. by C. Mesa-Lago. Pittsburgh. London, 1993.

9. Cuba: after the cold war, Edit. by C. Mesa-Lago. Pittsburgh. London, 1993; Lowental A. Partners in conflict: The U.S. and Latin America, Baltimore. The John Hopkins University press. 1987. Wiarda H. Finding our way? Toward maturity in U.S. — Latin American Relations. Washington. P. C. 1987; The Democratic revolution in Latin America. History, politic and U.S. policy. New-York, London, Holmesand Meier, 1990; Foreign policy without illusion: How foreign policy-making works and fails to work in the United States, Ylenview (Illinois), London, Scott, Foresman and Company, 1990; U.S. — Cuban relations in 1990-s. Edit. by Y. Domingues, R. Hernandez, Boulder etc.: Westview press, 1989.

10. Domingues Y. Secrets of Castro's staying power. «Foreign affairs», spring, 1993.

11. Domingues Y. Secrets of Costro's staying power. «Foreign affairs», spring, 1993;

12. Maria de Los Angeles Yorres. *Emigre Communities and Homeland. The Cuban Emigre Community in the United States and its Future. Relationship to the Island*, Chicago, 1991; Cortada Y. *U.S. foreign policy in the Caribbean, Cuba and Central America*, New-York, Praeger, 1981; *Cuba: Internal and International affairs*, Edit, by Y. Domingues, California, Sage, 1982; Smith W. *The Closest of Enemies. A personal and diplomatic account of U.S. — Cuban relations since 1957*, W. Norton & Company, New-York, 1987; Brenner Ph. *From Confrontation to Negotiation. U.S. Relations with Cuba*. A PACE Book, Westview Press, Boulder and London, 1988.

13. Boorstein E., Boorstein R. *Coutrrevolution: U.S. foreign policy*. International Publishers, New-York, 1990.

14. Boorstein E., Boorstein R. *Coutrrevolution: U.S. foreign policy*. International Publishers, New-York, 1990.

15. Carda Ann Robbing. *The Cuban Threat*, New-York Mc, Graw-Hill, 1983; *The modern caribbean*, Edit, by F. Knigh, A. Cdin Palmer. Chapel Hill: L., University of N. Carolina Press, 1989; Neustadt R., May E. *Thinking in Yime. The Uses of History for Decision-Makers*. The Free Press, A Division of Macmillan Inc., New-York, 1986.

Л. А. САЙГАКОВА

УКРАИНА И ИЗРАИЛЬ: К ИСТОРИИ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Одним из приоритетных направлений внешнеполитической деятельности современной Украины является становление и развитие партнерских взаимовыгодных отношений со странами ближневосточного региона, в том числе и с государством Израиль.

Однако, не только экономическими соображениями определяется интерес нашей страны к этому государству. Украина и Израиль имеют много точек соприкосновения в такой важной сфере общественной жизни, как национальное общество. И дело не только в том, что в Израиле проживает довольно большое число выходцев из нашей страны. Более существенным моментом, на наш взгляд, представляется взаимосвязь национальных культур, та ментальная близость, которая исторически возникла в процессе развития отношений между украинским и еврейским (израильским) народом. Их краткая история будет объектом нашего внимания.

Известно, что начало еврейской диаспоры приходится на момент завоевания Иудейского царства древним Вавилоном в начале 6 века до н. э.¹ В это время все население завоеванной страны было депортировано в Месопотамию. И хотя персидский царь Кир, завоевавший в свою очередь Вавилон,

позволил иудеям вернуться на свою родину, только часть изгнанного народа воспользовалась этим разрешением.

Следует также отметить, что вавилонское переселение имело еще одно, очень важное для еврейского народа следствие: изменение рода деятельности. Дело в том, что в Междуречье для иудеев ведение земледельческого хозяйства, а также занятие ремесленничеством было экономически невыгодно², а государственная и военная служба была вообще для них закрыта. Оставался только один вид деятельности — торговля. В этой сфере иудеи достигли больших успехов. Косвенным подтверждением того служит нежелание значительного числа (почти одной трети) еврейских поселенцев возвращаться на родину³.

Дальнейшая миграция еврейского населения происходила в двух направлениях: на Запад (Италия, Испания, Франция, Германия) и на Восток. В восточном направлении расселение еврейского народа происходило в следующей региональной последовательности: Персия, Кавказ, Крым, Хазарское царство, Киевская Русь.

Известно, что в период феодальной раздробленности, пытаясь спастись от татаро-монгольского разграбления часть южных княжеств вошла в состав Литовского государства. Еврейское население здесь пользовалось широкими правами⁴. Однако, после объединения Литвы и Польши⁵ начинается наступление на права подданных еврейской национальности, что в конечном итоге приводит к полному вытеснению евреев с литовских земель. Польская администрация относилась к евреям более лояльно, позволяя им занимать довольно высокое общественное положение (находиться на государственной службе, входить в состав органов местного самоуправления и прочее)⁶.

В середине XVII в. происходит резкое ухудшение положения польских евреев. Это было связано с процессом ослабления и в дальнейшем упадка польского государства, который начался еще в конце предыдущего века. Целый ряд крестьянско-казацких восстаний в восточных районах страны (т. е. на украинских землях) и освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого привели к переходу Левобережной Украины под контроль Российского государства⁷. В конце же следующего XVII века в результате известных трех разделов Польши основная часть ее владений также оказалась в составе Российской империи.

Следует заметить, что до присоединения к России земель

со значительной долей еврейского населения, на ее территории евреи практически не проживали. Еврейские купцы из Литвы, а позже из Польши приезжали в Россию только временно по торговым делам и постоянного места жительства здесь не имели. Только при Екатерине Второй, на конец царствования которой приходится упоминаемые выше разделы Польши, в российском государстве оказалось значительное число еврейского населения.

Отношение российской администрации к новой категории своих подданных было весьма суровым. Еврейскому населению было строго предписано проживать только на определенной территории — так называемой черте оседлости, в пределах которой действовал еще ряд дополнительных ограничений⁶. Кроме того, существовала целая система запретов как гласных, так и неофициальных, благодаря чему доступ евреев к гражданским благам был затруднен.

Практически бесправное российское еврейство оказалось, тем не менее, крайне необходимым царскому правительству для реализации одного из основных принципов своей внутренней политики — «разделяй и властвуй». Именно на эту категорию населения российская администрация возложила вину за то тяжелое положение, в котором очутился весь народ «возлюбленного монарха» в конце прошлого столетия. Еврейские погромы, по ее мнению, были наиболее удачной формой выражения народного гнева, желания изменить свою жизнь к лучшему.

Естественно, что национальное угнетение не могло не вызвать последствий, не породить ответной реакции. На 80-е годы XIX века приходится активный рост национального самосознания евреев России. Необыкновенно популярными становятся идеи возрождения еврейской общины в далекой, но не забытой родине — Палестине. Поощрение репатриации евреев, организация сельскохозяйственных поселений на исторической родине, возрождение языка древних израильтян — иврита — составляли основное содержание деятельности российских отделений движения «Ховавей-Цион» («Возлюбившие Сион»). В определенном смысле это движение можно считать предшественником политического сионизма, который организационно оформился несколько позже — в конце 90-х годов. Именно тогда, пожалуй, впервые после гибели еврейских царств в истории еврейского народа была сформулирована цель образования независимого государства и выработана четкая программа ее достижения.

Вскоре мнения сионистов по поводу методов борьбы за создание национального государства разделились. Более радикальное крыло возглавил выходец из Одессы известный публицист Владимир Жаботинский. Будучи сторонником активных, решительных действий, он считал, что перед лицом опасности, откуда бы она не исходила — от российской администрации, английских властей или арабского населения, нельзя быть безоружным. Поэтому именно Жаботинский занялся организацией вооруженных отрядов еврейской самообороны сначала в Одессе, а после выезда из России и в Палестине. Необходимо отметить, что Одесса, как ни один город Российской империи, сыграла заметную роль в становлении и развитии еврейской общины в Палестине. Так, первые земледельческие колонии в Иудее и Галилее были основаны переселенцами из Одессы при поддержке специально созданного в городе «Палестинского общества». Именно в Одессе плодотворно работали классики современной литературы на иврите — Бялик, Черниковский, Бердичевский. А в 1917 году Одесса ликовала по поводу опубликованной Декларации Бальфура⁹: перед балконом консульства Великобритании прошла радостная благодарственная демонстрация.

Получив мандат на управление Палестиной, Англия, однако, не спешила выполнять обещания, данные мировому еврейству. Более того, обнадежив целым рядом взятых на себя обязательств другую часть палестинского населения — арабов, Великобритания просто содействовала развитию межнационального конфликта в стране. Однако она переоценила свои силы в качестве главного управляющего. В конце концов Англия, потеряв возможность контролировать ситуацию, была вынуждена передать решение проблемы Организации Объединенных Наций.

Известно, что в состав ООН входили три советских делегации: от Советского Союза, Белоруссии и Украины¹⁰. Следует заметить, что их позиции практически никогда не отличались друг от друга и деятельность этого маленького блока всегда соответствовала общей направленности внешней политики Союза, разрабатываемой в Москве.

В основе советской внешнеполитической концепции лежало представление о преобладающем вражеском окружении. Для противостояния ему необходимо было создать «широкую буферную зону по периметру территории Советского Союза через установление в ней прямого контроля СССР над режимами тех стран, которые входили в пояс безопасности».

Активно включившись в решение палестинской проблемы, советское руководство надеялось, с одной стороны, лишить Англию ее традиционных позиций на Ближнем Востоке и, соответственно, усилить свое влияние в регионе, с другой. Проанализировав потенциал борющихся в Палестине сил, Союз решил встать на сторону еврейского населения, как более жизне- и боеспособного. Это был весьма удачный ход советской дипломатии: сохранялся имидж страны всеобщей справедливости и, одновременно, что гораздо важнее, делалась серьезная заявка на дальнейшее участие Советского Союза в делах страны (благодарное еврейство не должно было отказать от советской «помощи», в какой бы она форме не была предоставлена).

Однако, ход дальнейших событий показал, что расчет советского руководства оказался неверен¹¹. Молодое еврейское государство, испытывая действительно большую благодарность к СССР за оказанную политическую поддержку, совершенно не собиралось быть форпостом советской политики. И в значительной мере это нежелание являлось реакцией Израиля на рост государственного антисемитизма, который имел место в Союзе во второй половине 40-х годов. С другой стороны, египетская революция 1952 года открывала для Советского Союза, по мнению его руководства, более широкие перспективы для реализации политической экспансии в регионе.

Все эти обстоятельства имели непосредственное влияние на состояние отношений между СССР и в конечном итоге привели к их разрыву в 1967 году.

Как уже было замечено, украинская ближневосточная политика находилась в полном согласии с общесоюзной. Так, на заседании ГА ООН в 1947 году украинская делегация «поддерживала справедливую войну Палестины, которая с полным правом добивается своей независимости»¹², а в 1967 глава делегации В. В. Щербицкий заявил от лица советского еврейства: «еврейское население нашей республики занимает ту же позицию, что и весь украинский народ — оно решительно осуждает политику правительства Израиля»¹³.

Только после провозглашения Украины независимой стало возможным осуществление самостоятельной внешней политики, свободной от диктата центра.

Уже с лета 1991 года наблюдается резкое оживление украинско-израильских отношений, которые теперь, «на новом

этапе, когда Украина стала государством, «вырисовываются как по-настоящему новые и дружеские»¹⁴.

Заинтересованность стран в плодотворном сотрудничестве была ярко продемонстрирована в ходе первого официального визита в Израиль правительственной делегации Украины во главе с Президентом Л. Кравчуком в январе 1993 года. О намерении проведения широкомасштабных и разноплановых переговоров говорил уже сам состав сопровождающих Президента официальных лиц. Это — вице-премьер Украины Ю. Иоффе, министры: иностранных дел А. Зленко, транспорта О. Климпуш, сельского хозяйства и продовольствия Ю. Карасик, культуры И. Дзюба, председатель парламентской комиссии по иностранным делам Д. Павлычко, председатель Государственного комитета по вопросам науки и технологий С. Рявченко, Советник Президента В. Симоненко.

В ходе визита состоялся ряд официальных встреч с руководителями израильского государства, на которых стороны предавали большое значение дальнейшему развитию украинско-израильского диалога. «Установление широкомасштабных двусторонних связей с Израилем является одним из приоритетных направлений политики Украины на Ближнем Востоке»¹⁵, — подчеркнул Президент Украины в своем выступлении в израильском парламенте. Это обусловлено целым рядом факторов: географической близостью регионов, удобством морского и воздушного сообщения, значительными потенциальными возможностями для взаимовыгодного сотрудничества в области экономики, торговли, инвестиций, науки и технологий, туризма. «Но есть и то, чего не выразишь словами, — фактор сердца, фактор ностальгии, когда знаешь, что счень много израильских граждан — выходцы с Украины в разное время»¹⁶. Среди них такие видные государственные деятели Израиля как бывший премьер-министр Ицхак Рабин, а также первый посол Государства Израиль в Украине Цви Маген.

Расширение связей между Украиной и Израилем идет во всех сферах общественной жизни. Это и оживленный обмен официальными делегациями различных уровней. Это и организация совместного бизнеса. На сегодняшний день в Украине работают более 150 крупных совместных предприятий. Быстро растет обмен товарооборотом: в 1993 году он составлял 10 млн. долларов, в 1994 году — 47, а в 1995 году — 60.

Это и развитие транспортных связей. Так, между Киевом, Одессой, Симферополем и Тель-Авивом действует авиалиния.

Открыто и морское сообщение: пассажирская линия Одесса—Хайфа и транспортная Мариуполь—Хайфа.

Но наиболее благоприятно развиваются отношения между странами в области культуры. Немаловажную роль в этом играют Израильские информационно-культурные центры и отделения «Сохнута», которые работают в ряде городов Украины. Благодаря плодотворному сотрудничеству сторон в Украине были проведены Международный фестиваль еврейской культуры (ноябрь 1993 г.), Дни еврейской культуры, посвященные 135-летию со дня рождения известного еврейского писателя Шолом-Алейхема (март 1994 г.). Союз писателей Украины в августе 1993 года широко отметил 120-летие со дня рождения классика еврейской поэзии Хайма Бялика.

Особо следует выделить успехи в сфере образования. Начали свою деятельность Институт еврейской материальной культуры, кабинет еврейской истории и культуры при Институте национальных отношений, политологии, группы по изучению еврейских языков и литературы Киевского педагогического института им. Драгоманова, группа на актерском отделении Института театрального искусства им. Карпенка-Карого. Второй год идут занятия в Международном Соломоновом университете — первом ВУЗе, созданном представителями одного из этносов в Украине. «Университет не является исключительно украинским или еврейским, а открыт всему миру»¹⁷, — подчеркнул в своем выступлении в день открытия этого учебного заведения заместитель министра по делам национальностей и миграции Рауль Чилачава.

Ширится круг учебных, религиозных, культурных, учреждений, развиваются средства массовой информации — периодика, теле- и радиопередачи. Все это, несомненно, способствует развитию дружбы и сотрудничества между Украиной и Израилем. В заключение можно заметить следующее. Взаимоотношения между Украиной и Израилем, между еврейским и украинским народами имеют долгую историю. Корни еврейского народа практически тысячелетней давности есть и в Украине. В истории украинско-еврейских отношений были и сложные страницы. Их нельзя вычеркнуть. Да это и не нужно. Их нужно осознать и налаживать в условиях современных реалий только позитивные взаимоотношения. Именно в этом направлении действует независимая Украина, способствуя развитию добрососедских отношений с государством Израиль.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Израильско-Иудейское царство в X веке до н. э. распалось на два. Северное — Израильское — в VIII веке до н. э. пало под ударами Ассирии. К этому времени древнее название семитских племен обозначали уже не племенную, а национально-религиозную принадлежность. После падения Израильского царства Иудея, олицетворяя свободу и независимость всего семитского населения Древней Палестины, дала ему свое название.

2. Практическое отсутствие свободных земель, незнание особенностей ведения сельского хозяйства в данном регионе не способствовало развитию еврейского земледелия. Евреи-ремесленники, вследствие низкой конкурентной способности своих товаров, не могли найти на них широкого спроса в таком крупном центре высокоразвитого ремесленничества, которым являлся тогда Вавилон.

3. Тюменев А. Евреи в древности и в середине века. П., 1922. С. 67.

4. Например, правом свободной купли-продажи, а также наследования земли, часто еврейские угодья имели статус имений, в которых работали зависимые крестьяне.

5. В 1385 году произошло формальное объединение земель. Оно было документально оформлено только в середине XVI века. В новом государстве Речь Посполитая произошло перераспределение сфер влияния. Под контроль литовской администрации попали белорусские земли, поляки же распространили свою власть на украинские территории.

6. Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России. СПб., 1899. С. 105.

7. Известная Переяславская Рада 1654 года оформила соглашение между русской и украинской администрацией, что послужило основанием для войны между Россией и Польшей за Украину. Андрусовский договор 1667 года, подписанный воюющими сторонами, являлся официальным обоснованием присоединения украинских земель к Российскому государству.

8. Евреям не разрешалось проживать в сельской местности, в некоторых крупных городах, а также в пограничной зоне вдоль западной границы Российской империи. Кроме того, в ряде городов для проживания еврейского населения отводилась только определенная часть, и передвижение евреев в другой район города строго регламентировалось.

9. Под этим термином понимается письмо министра иностранных дел Великобритании лорда Артура Джеймса Бальфура известному финансисту барону Ротшильду. Хотя оно не было официальным, факт публикации письма не без ведома на то английских властей придавал ему оттенок правительственного заявления. В этом документе шла речь о том, что британское правительство весьма благосклонно относится к идее образования еврейского национального очага в Палестине и будет способствовать его становлению и развитию.

10. Советские республики были введены в состав ООН в знак уважения мировой общественности перед их подвигом во время войны. Являясь самостоятельными членами Организации каждая имела право голоса.

11. Арбатова Н. К. Средиземноморская политика СССР: итоги и перспективы // Мировая экономика и международные отношения. 1991. № 1. С. 75.

12. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1934—1961 рр. К.: Держполітвидав УРСР. 1963. С. 132.

13. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. К.: Держполітвидав України. 1977. С. 74.
14. Голос України. 1992. 24 октября.
15. Правда Украины. 1993. 14 января.
16. Щербак Ю. Хочу бути оптимістом//Хадашот. № 8 (19). Элуд 5753. С. 2.
17. Квас А. Дай, Боже, им мудрости Соломона//Еврейские вести. 1993, сентябрь, № 17—18. С. 15.

Н. П. ГОРБАТЮК

УКРАИНСКО-КАНАДСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (1991—1994 гг.)

Коренные изменения, произошедшие в мире с развалом СССР, существенно изменили характер и качество связей Украины с внешним миром. Особый интерес в этой связи представляет рассмотрение украинско-канадских связей на современном этапе. Наличие конкретных программ широкомасштабного сотрудничества между Украиной и Канадой, регулярные дипломатические контакты на уровне правительств, активная позиция, занятая канадским государством на международной арене до и после провозглашения независимости Украины, вызывают необходимость в научном анализе характера, содержания и форм украинско-канадских связей. Одним из существенных элементов в системе отношений между двумя государствами является украинская диаспора Канады. Особый интерес, таким образом, вызывает выяснение места и роли украинских канадцев в формировании внешнеполитических связей между двумя государствами.

Данное исследование выполнено на основе источникового материала, который может быть разделен на три группы. Первая включает в себя официальную хронику, заявления пресс-службы президента, тексты речей глав делегаций Украины и Канады, а также интервью, опубликованные в украинских периодических изданиях «Голос Украины» и «Урядовий кур'єр» в период с 1991 по 1994 годы.

Вторая группа представлена сообщениями, которые были опубликованы в периодической печати украинской диаспоры: «Гомони України», «The Ukrainian Weekly», а также в «The Ukrainian Quarterly». Материалы данных изданий отражают официальную позицию канадского правительства, занятую в отношении Украины после 1 декабря 1991 года. К этой же

группе может быть отнесена статья Р. Сольчаника «Украинская политика экономических реформ», в которой автор детально анализирует положение Украины на первом этапе провозглашения независимости и отражает характерный взгляд западного общества на процессы, происходящие в нашей стране¹. Кроме перечисленных, следует назвать такие украиноязычные периодические издания как «Вісник Світового Конгресу Вільних Українців» и журнал «Координатор»². Журналы содержат ценный оригинальный материал, отражающий процессы, происходящие в украинской среде Канады.

Третья группа — это отчеты о деятельности общественных организаций украинских канадцев. Так, благодаря материалам XVII Конгресса Украинцев Канады и отчету Общественной Службы Украинцев Канады (филиа Торонто) за 1991 год, можно сделать вывод о характере и основных направлениях деятельности украинской общины страны³. В период с 1989 по 1992 годы для украинцев Канады приоритетной являлась связь с украинскими группами Канады, с другими этническими общинами страны, а также с правительствами Украины и Канады. Два последних раздела в отчете особенно интересны в свете проблематики данной работы. Материалы КУКа и ОСУК (филиа Торонто) позволяют определить цели и практическое значение деятельности диаспоры в связи с изменением статуса Украины.

Целесообразно разделить развитие украинско-канадских отношений на три этапа. Критерием деления в данном случае выступает характер и степень активности контактов между Украиной и Канадой. Каждый из этапов имеет свои специфические черты, что позволяет говорить о Первом этапе — 24 августа — 1 декабря 1991 года — как о подготовительном, Втором этапе — декабрь 1991 года — начало 1993 года — как о периоде активного создания программ украинско-канадского сотрудничества на межгосударственном уровне, Третьем этапе — 1993—1994 годы — как о времени практической реализации разработанных программ, смещении активных контактов с межгосударственного уровня на уровень конкретных исполнителей. Государства выступают координаторами в выполнении данных программ, следовательно, контакты приобретают характерную форму обмена информацией о ходе выполнения принятых решений на уровне министров иностранных дел и послов.

ПЕРВЫЙ ЭТАП (24 августа — 1 декабря 1991 года).

В течение данного периода наблюдаются активные кон-

такты между Украиной и Канадой на государственном уровне, хотя в соответствии с международным правом, канадское правительство не могло признать независимость Украины до официального оглашения результатов всенародного референдума. Интересен тот факт, что начиная с августа 1991 года, представители КУК имели ряд встреч с официальными лицами Канады, в ходе которых украинские канадцы обращались к правительству страны с просьбой о признании Канадой независимости Украины и приглашении главы Верховного Совета Украины Л. Кравчука в Оттаву. В этот период Украина рассматривалась Канадой «как страна переходного периода. Отношение к ней будет зависеть от дальнейшего развития дискуссии между республиками»⁴. Нужно думать, что такое заявление было сделано в связи с политической обстановкой, сложившейся на территории СССР после августовского путча. Фактически весь мир и сами республики были готовы к неизбежной дезинтеграции супердержавы, однако теперь вставала задача предотвращения военных столкновений между бывшими республиками в момент дележа общего имущества и пресечения конфликтов между сторонниками и противниками сохранения СССР. В этой ситуации Украина выступила в качестве стабилизирующего фактора, так как с учетом внутреннего потенциала, геостратегического положения, наличия ядерного вооружения, страна играла значительную роль будь то в старом или обновленном Союзе, будь то в каком-либо ином объединении, которое могло возникнуть в тот период на территории экс-СССР.

Огромное значение в процессе формирования отношений между двумя государствами имел визит главы ВС Украины Л. Кравчука в Канаду. В ходе визита была определена позиция Украины по вопросу ядерного оружия, размещенного на ее территории. В своем выступлении Л. Кравчук подчеркнул, что Украина «будет неукоснительно выполнять все международные обязательства и соглашения и готова участвовать в переговорах на всех уровнях по вопросу сокращения ядерных арсеналов, чтобы в будущем стать безъядерной державой»⁵. Таким образом накануне референдума Украина положительно высказалась по этому, наиболее волнующему Запад вопросу и тем самым сняла одно из главных препятствий на пути признания своей независимости мировым сообществом в целом и Канадой в частности.

В доказательство заявления Б. Малруни о заинтересованности канадской стороны в развитии двусторонних связей,

министры иностранных дел двух стран подписали «Декларацию об отношениях между Украиной и Канадой, где были определены условия дальнейшего развития контактов между двумя государствами.

Еще более значительным представляется этот визит в связи с тем, что проходил за несколько месяцев до проведения референдума и президентских выборов на Украине. Можно сделать вывод о том, что посещение Канады украинской делегацией было направлено на укрепление и расширение многопланового сотрудничества между двумя государствами. В результате подписанных соглашений и достигнутых договоренностей Л. Кравчук заручился политической и экономической поддержкой канадского правительства, которое в свою очередь было заинтересовано в скорейшей трансформации бывших республик СССР в демократические державы с развитой рыночной экономикой.

Таким образом, в ходе первого этапа украинско-канадские отношения получили прочный фундамент для дальнейшего развития, а также были определены позиции обеих сторон по ключевым вопросам международных отношений. Эти достижения могут считаться главным результатом данного периода в истории двусторонних связей Украины и Канады. Особенностью периода с 24 августа по 1 декабря 1991 года является то, что Украина еще не была официально признанной державой на международной арене. Так как в результате деятельности украинского и канадского правительств были заложены основы будущих отношений между двумя государствами этот этап может быть назван подготовительным.

ВТОРОЙ ЭТАП (декабрь 1991 — начало 1993 гг.) в украинско-канадских отношениях начинается с объявления результатов всеукраинского референдума. На второй день после оглашения его результатов Б. Малруни заявил: «Канада гарантирует, что Украина будет подчиняться существующей системе контроля над вооружениями, будет действовать в рамках полного уважения прав человека и групп населения, составляющих меньшинство на ее территории»⁶. Таким образом, перед мировым сообществом Канада взяла на себя роль поручителя и гаранта выполнения Украиной всех международных соглашений и конвенций по правам человека и ядерным вооружениям.

Первые шесть месяцев 1992 года характеризуются бурными политическими контактами на правительственном уровне. 18 февраля 1992 года Украина и Канада подписали «До-

говор — между двумя государствами». Правительствоное Агентство Экспорт Дэвелопмент Корпорейшен выделило Украине 50 миллионов долларов. Кроме экономического значения, это действие имело не менее важное психологическое значение. Так как после развала СССР складывалось впечатление, что когда мировое сообщество говорило о финансовой помощи государствам СНГ, то очень часто смешивались понятия Содружества и России. В данном случае открытие кредитной линии расценивалось как прорыв экономической блокады в отношении Украины.

В самой Канаде понимали, что перед Украиной стоит целый ряд проблем, с которыми она не в состоянии справиться без посторонней помощи. Профессор Р. Шпарлук разделил эти проблемы на два уровня: «первый я могу назвать grass-roots» приватизация и рыночная экономика. Второй — структурные реформы на макро-экономическом уровне. Необходимо сказать, что политические реформы представляют комплексную проблему, к которой относятся демократизация, свобода слова, печати и главенство законов в обществе»⁷. Согласно перечисленным задачам и разрабатывались программы сотрудничества между Украиной и Канадой, которые охватили сферу образования, медицинского обслуживания, сельское хозяйство и ВПК.

На ТРЕТЬЕМ ЭТАПЕ (1993—1994 гг.) своего развития украинско-канадское сотрудничество развивалось на уровне областей и провинций, которые обменивались делегациями, создавали деловые советы, целью которых стало изучение возможностей коммерческого партнерства. В 1993 году вступили в действие две важных программы, разработанные Украиной и Канадой в 1992 году. Первая из них получила название «Партнерство в прогрессе». В рамках данной программы канадская сторона намеревалась предоставить помощь в подготовке административных кадров, а также содействовать передаче сельскохозяйственных технологий. Нужно отметить, что данная программа, по словам министра иностранных дел Б. Мак Дугалл, главным образом направлена на «развитие собственно украинской экономики»⁸.

Вторая государственная программа — Научно-технический Центр в Украине (НТЦУ) — создана при содействии Канады, США и Швеции. Ее цель — оказание помощи научным работникам и инженерам в рамках договоренности о нераспространении технологий и специальных знаний, связанных с оружием массового уничтожения. Планируется, что

Центр, в основном, будет финансировать тресты, нацеленные на обеспечение занятости специалистов-ядерщиков с целью предотвращения «оттока мозгов» в заинтересованные государства. Канадская сторона готова выделить на развитие НТЦУ 2 миллиона долларов.

В целом 1993 год характеризовался затуханием ярко выраженной политической активности. Если ранее бурная политическая деятельность на государственном уровне объяснялась тем, что молодая держава нуждалась в налаживании контактов с внешним миром, а также разработкой совместных программ, то со следующего года началась конкретная работа по их выполнению. Однако, заинтересованность канадской стороны в развитии партнерских отношений с Украиной не только ослабевает, но и усиливается. После подписания Украиной договора по СНВ и Трехстороннего заявления президентов США, Украины и России, Канада выразила готовность продолжать сотрудничество в области ядерного разоружения, а также развивать и укреплять двусторонние экономические связи. Активное участие приняла Канада и в проведении парламентских выборов на Украине 27 марта 1993 года. А залогом продолжения продуктивного сотрудничества между двумя государствами стал визит Л. Кучмы в Канаду 25—28 октября 1994 года, который был оценен президентом как «высокопродуктивный» на пути взаимовыгодного сотрудничества между двумя государствами⁹.

Таким образом, можно говорить о том, что начиная с 1991 года украинско-канадские отношения прошли в своем развитии три стадии, каждая из которых имела свои специфические черты. В целом отношения между государствами строятся на основе взаимопонимания и делового сотрудничества. Дальнейшее расширение контактов между Украиной и Канадой во многом зависит от направления и темпов экономических преобразований в нашей стране.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Solchanik R. Ukrainian politics of economic reform.//RFE/RL Research Report. 1992. № 7. P. 157.

2. Вісник Світового Конгресу Вільних Українців. 1990. № 1. Координатор. 1992. № 20.

3. XVII Конгрес Українців Канади. «Нова дійсність — нове майбутнє». Едмонтон, 1992. 125 с. Суспільна служба українців Канади. Звіт за 1991 р. Торонто, 1992. 85 с.

4. Голос України. 1991. 10 сентября.

5. Голос України. 1991. 25 сентября.

6. The Ukrainian Quarterly. 1992. № 1. P. 215.

7. The Ukrainian Weekly. 1992. October, 18.
8. Голос Украины. 1992. 31 января.
9. Голос Украины. 1994. 28 октября.

Т. В. СОКОЛОВСКИЙ

НАТО И УКРАИНА: АНАЛИЗ ПОЗИЦИЙ УКРАИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИЛ

В 1995 — начале 1996 гг. одной из основных проблем в области формирования системы общеевропейской безопасности стала проблема расширения Организации Североатлантического договора, затрагивающая интересы Запада, России и стран так называемой «серой зоны» в регионе Центральной и Восточной Европы. Наиболее уязвимой стороной среди восточноевропейских государств является Украина, так как малейшая напряженность между западом и Россией негативно отражается на состоянии ее национальной безопасности.

Представляется интересным исследование подходов политических сил нашей страны по следующим вопросам:

- оценка роли НАТО в последнее десятилетие;
- отношения в треугольнике Запад (НАТО) — Украина—Россия;
- перспективы более тесного сотрудничества между НАТО и Украиной.

В настоящее время политические партии и движения Украины классифицируются следующим образом:

- 1) праворадикальный блок (УНА—УНСО);
- 2) правоконсервативный (КУН, Республиканская партия);
- 3) национал-демократический (РУХ, Демократическая партия);
- 4) либерально-демократический центр (НДПУ, ЛПУ, «Новая Украина»);
- 5) блок левых сил (СПУ, КПУ);
- 6) государственно-управленческая элита.

Для исследования отобранны партии и движения, играющие наиболее значительную роль в политической жизни страны и имеющие достаточно большую социальную базу в украинском обществе.

Особое место в классификации занимает государственно-управленческая элита, поскольку она объединяет представи-

телей различных партий и движений и в идеологическом плане весьма разнородна.

С точки зрения представителей праворадикальной организации Украинская Национальная Ассамблея, Украина должна вести сильную и независимую внешнюю политику, исключаящую какую-либо замкнутость и изолированность государства. Это возможно только в том случае, когда на государственном уровне будут утверждены идеи киевоцентризма и организации славянского объединения, носящего преимущественно военный характер¹. Его основным ядром должна стать Украина, расширившая свою территорию за счет земель этнических украинцев, проживающих в соседних странах. В идеале, должна быть создана украинская империя, занимающая территорию от Карпат до Кавказа, в состав которой будут входить Приднестровье, часть Румынии, Словакии, восточные воеводства Польши, Кубань, Ставрополье, Воронежская, Курская, Белгородская области России.

По мнению идеологов организации, именно такая империя в состоянии противостоять гегемонистским устремлениям США и других западных стран с одной стороны, и России с другой.

Учитывая перспективу создания собственного военного союза славянских стран, НАТО воспринимается как вероятный противник.

Естественно, какие-либо контакты Украины с НАТОвским руководством, тем более перспективы вхождения нашего государства в структуры Альянса воспринимаются УНА отрицательно, так как это будет способствовать демократизации страны, что противоречит интересам Украинской Национальной Ассамблеи.

Более взвешенную позицию занимают представители право-консервативного блока, в том числе, члены Конгресса Украинских Националистов. Хотя на более ранних форумах этой организации было принято решение, что в основу внешней политики Украины должен быть заложен принцип ориентации только на собственные силы², на II конференции украинские националисты взяли курс на содействие вхождению Украины в НАТО³. Тем самым, как полагают члены организации, будет исключена возможность интеграции в Азию при содействии России европейского государства, столетиями воспринимающего европейские принципы и ценности.

Украинские интересы должны быть учтены при формировании соглашения между НАТО и Россией. В нем обе сторо-

ны должны изложить совместные, официальные и очень четкие обязательства относительно независимости и безопасности Украины, заверения об уважении к ее политическому статусу, подчеркнуть долгосрочность данного соглашения и заинтересованность в нем как НАТО, так и России.

В вопросе о взаимоотношениях Украины и НАТО, руководство КУН полностью восприняло план европейского развития Збигнева Бжезинского и собирается стать политической силой внутри Украины, которая будет претворять его в жизнь. В частности, в законопроектах, разработанных националистами, констатируется, что наибольшую угрозу национальной безопасности Украины сейчас представляет Россия и реалии безопасности требуют немедленного выхода Украины из СНГ и денонсации всех подписанных в его рамках соглашений⁴.

Согласно внешнеполитической доктрине КУН отношения с Россией должны строиться на принципах равноправия и экономической, политической и культурной взаимовыгодности⁵. Но, так как на данный момент это невозможно, Украина должна окончательно определиться со своими контактами с международными организациями и добиться принятия в НАТО.

С нашей точки зрения, подобные планы вступают в противоречие с военной концепцией националистов, предусматривающей существование национальных ядерных сил, формирование вооруженных сил, способных вести войны будущего и подготовка к будущей войне⁶. Сомнительно, что удастся найти в США и Западной Европе сторонников вхождения в НАТО ядерной, агрессивной, располагающей мощным наступательным потенциалом Украины. Более того, никто не согласится на соседство с подобным государством, мы окажемся в экономической и политической блокаде.

Партии и движения национал-демократического направления были первыми, кто высказал свое отношение к НАТО. Еще в 1993 году представители ДМПУ выступили в поддержку расширения НАТО на Восток и вхождение Украины в структуры Альянса. То, что в тот момент ни НАТО, ни Украина не были готовы к подобным шагам, вызвало недоумение и обеспокоенность национал-демократов. Они считали недостаточным для обеспечения национальной безопасности Украины участие нашей страны в деятельности Совета северо-атлантического сотрудничества и полагали, что в складывающихся условиях мы должны участвовать в процессе

расширения НАТО наравне со странами Центральной Европы. С точки зрения национал-демократов, разделение Европы на страны, которые уже могут вступить в НАТО, которые никогда не вступят в Альянс и которым место в этой организации будет предоставлено позже, было ошибочным⁷.

После парламентских выборов 1994 г. Партии и движения национал-демократического направления выдвинули на первый план проблемы внутрипартийной реорганизации. Одновременно их представители были отстранены от участия в формировании внешней политики государства через Комиссию Верховного Совета, где большинство мест заняли представители партий левого крыла.

В программных документах Либеральной партии Украины отсутствуют задачи внешнеполитического характера. Тем не менее позицию этой политической организации можно изучить благодаря многочисленным статьям и интервью бывшего президента партии и одного из лидеров либеральных кругов Украины, заместителя директора Института мировой экономики и международных отношений Олега Соскина⁸ и перепечаткам из западных либеральных изданий, опубликованных в еженедельнике «Украина, Европа, Мир».

В первую очередь обращает на себя внимание попытка объективной и уравновешенной оценки позиций трех сторон — Украины, России и Запада — с точки зрения их национальных интересов.

Украина определяется как центрально-европейское государство, в котором победил европейский менталитет, строящее свою систему экономической и политической безопасности, исходя из своего объективного геоэкономического и геополитического состояния.

Россия, по мнению О. Соскина, представляет собой уникальный конгломерат, объединяющий разнообразные протонациональные государства, существенно отличающиеся в этническом и религиозном плане. Чтобы сдержать центробежные тенденции внутри конгломерата. Российское руководство пытается компенсировать его экспансионистской политикой в Центральной, Восточной Европе и СНГ. Несмотря на все усилия, как общность протонациональных государств Россия существовать не сможет. В ближайшие 5—6 лет прогнозируется вычленение из ее состава ряда государств. Исходя из вышесказанного, Олег Соскин полагает, что не в интересах Украины быть заложником внутренних проблем России.

Однако западное сообщество и его структуры (в том чис-

ле НАТО) не в состоянии «переварить» все посткоммунистические государства, поэтому на кризисный период необходимо формирование Балто-Черноморской оси, объединяющей страны с переходной экономикой в альянс социально-экономического типа, в основе которого будут лежать частная собственность, конкуренция, права человека, свобода личности, рыночная экономика, христианская мораль и здоровая семья.

Одновременно наше государство должно подписать договоры о мире и сотрудничестве с ведущими странами Запада, в которых будут обусловлены способы гарантирования безопасности Украины: или в случае нападения на нее будут введены войска, или нанесен удар по агрессору, или будут задействованы автоматические санкции к стране-агрессору.

Создание какого-либо союза со странами СНГ, по мнению Олега Соскина, не имеет смысла, так как отсутствует необходимая для этого объективная экономическая и политическая основа.

Социалисты Украины высказали свое отношение к НАТО еще на заседании «круглого стола» по вопросам безопасности в Европе в Страсбурге в декабре 1994 г. и в Берлине в сентябре 1995 г. на международной конференции партий левой ориентации. Суть их позиций заключается в отрицании целесообразности сохранения Северо-атлантического альянса после распада Варшавского договора. Социалисты полагают, что НАТО используется западными странами с целью сокращения геополитической позиции России и усиления собственного влияния в регионе Центральной и Восточной Европы, что в свою очередь ведет к дальнейшему нарушению баланса сил в Европе и мире⁹.

Исходя из этого, представители социалистической партии Украины выступают против интеграции Украины в военные блоки и долгосрочные коалиции, содержащие опасность для суверенитета Украины. Укрепление и развитие этих организаций не будет содействовать поддержанию мира в Европе, а следовательно, и интересам национальной безопасности самой Украины.

Социалисты признают, что для Украины сложились достаточно непростые геополитические условия, суть которых выражается в противоречии: политическая ориентация на Запад при экономической зависимости от России. По их мнению, выход состоит в консолидации действий Украины и других «малых» государств Центральной и Восточной Евро-

пы по усилению роли средневропейского субконтинента в международной политике, в частности, существенного влияния на действия так называемых «великих держав».

Перспективу прорыва Украины на передовые рубежи современного культурно-исторического развития социалисты видят в утверждении статуса нашего государства как центра связи Запада и Востока. Тем самым можно достичь определенных преимуществ от развития равноправных отношений с развитыми странами Запада и сохранить экономическую, историческую и духовную связь с Россией и другими странами СНГ¹⁰.

Позиция коммунистической партии Украины под руководством Петра Симоненко отражена в программе, принятой на II съезде в начале 1995 года. Коммунисты категорически возражают против реализации планов включения Украины в военные структуры стран НАТО и превращение ее в буфер, санитарную границу между западными государствами и Россией. Укрепление безопасности и обороноспособности Украины коммунисты намерены осуществить на основе разумной достаточности и вхождения в систему коллективной безопасности стран Содружества Независимых Государств¹¹.

Подобные планы вступают в противоречие с рядом разработанных самими же коммунистами документов, среди которых был альтернативный проект Конституции Украинской Советской Социалистической Республики. В разделе о внешнеполитической деятельности государства в нем было указано, что СССР — нейтральное государство, не входящее в какие-либо военные блоки¹².

Очевидно, что выход из такого противоречия коммунистические лидеры видят в ускорении интеграционных процессов, образовании единых структур обороны и в конечном счете, политическом объединении государств бывшего СССР с последующим присоединением других стран.

Необходимо отметить практически полное отсутствие в партийной прессе коммунистов четко выраженных идей относительно НАТО и перспективах сотрудничества с этой организацией. Тем не менее, ряд материалов публицистического характера позволяет судить о негативной оценке роли НАТО в последнее десятилетие и контактов украинского руководства с представителями этой организации.

Наибольший интерес представляет собой точка зрения представителей государственно-управленческой элиты. Особое внимание украинским руководством уделяется проблеме

расширения НАТО за счет стран Центральной и Восточной Европы, в частности, как и в какой форме эта проблема будет решена. Для Украины безразлично, насколько изменятся параметры безопасности в регионе, если сфера ответственности НАТО пройдет по периметру границ Украины и какова будет ответная реакция России. Общая точка зрения заключается в том, что если при расширении НАТО не будет учтена специфика Украины, это нанесет значительный урон нашей национальной безопасности. Возможные модели поведения Украины в такой ситуации следующие:

- 1) присоединение к Ташкентскому пакту;
- 2) присоединение к НАТО/ЗЕС;
- 3) участие в общеевропейской структуре безопасности, когда она будет создана;
- 4) подписание совместного договора о гарантиях суверенитета, независимости и территориальной целостности Украины по образцу Государственного договора о восстановлении независимости демократической Австрии в 1955 году;
- 5) создание отдельной региональной структуры безопасности Центральной и Восточной Европы с участием стран «серой зоны»¹³.

Первые три модели практически невозможны, так как вхождение в Ташкентский пакт, как и вхождение в НАТО не соответствуют действующему украинскому законодательству, однако, будущее Украины не обязательно будет внеблоковым. Одновременно нужно учитывать, что общеевропейская система безопасности существует пока только в богатом воображении, а «австрийский вариант» помог бы заполнить вакуум безопасности до формирования общеевропейских структур, но замедлил бы экономическую и политическую интеграцию в них Украины.

Наиболее осуществимой украинскому руководству представляется идея Центрально-европейской зоны стабильности и безопасности, которая могла бы стать своеобразной моделью будущего сотрудничества и сделать Украину влиятельным региональным государством, способным сыграть значительную роль в обеспечении политико-экономической стабильности в Европе.

Особое внимание представители государственно-управленческой элиты уделяют внутренним факторам, препятствующим более тесному сотрудничеству между НАТО и Украиной. До тех пор, пока поиски выхода из кризиса, в котором оказалось украинское государство после обретения незави-

симости, будут сориентированы только на получение зарубежной помощи, пока будет продолжаться недооценка потенциала нации, перспектива вхождения в НАТО (или в любую другую интеграционную структуру) будет оставаться достаточно иллюзорной. При всем значении «российского фактора» будущее присоединение Украины к НАТО зависит от ситуации в самом государстве. В первую очередь, необходим общенациональный консенсус относительно НАТО, что является проблемой даже для более демократических государств. Присоединение к НАТО страны, в которой существуют сомнения в целесообразности подобной акции, способно негативно отразиться на положении в сфере европейской и мировой безопасности.

Анализ подходов украинских политических сил к проблеме взаимоотношений между НАТО и Украиной позволяет сделать выводы, что данный вопрос настолько тесно связан с проблемами обеспечения национальных интересов Украины, геополитической ситуацией в регионе Центральной и Восточной Европы, межгосударственных отношений в рамках СНГ, что требует рассмотрения только в комплексе с ними.

Политические силы Украины можно классифицировать как «пронатовские» — правоконсервативный, национально-демократический, либеральный блок и часть государственно-управленческой элиты и «антинатовски» — праворадикальные и левые организации.

Наиболее приемлемыми вариантами развития событий политические силы Украины видят в подписании международного соглашения, учитывающего интересы Украины и гарантирующего реальную защиту ее независимости территориальной целостности и суверенитета.

К сожалению, в политических кругах не нашли еще понимания внутриукраинские факторы, влияющие на развитие отношений между Украиной и НАТО. Когда большая часть общества в восточных и южных областях поддерживает левые силы, а в Западной Украине растет влияние праворадикалов — говорить о каком-то общенациональном консенсусе не приходится.

ПРИМЕЧАНИЯ:

1. С точки зрения автора, достаточно долго Украина не будет готова к более тесному сотрудничеству с Североатлантическим альянсом. С другой стороны, если политика нейтралитета будет и дальше подменяться политикой бездействия, мы превратимся в буферное государство,

заятоме между двумя военно-политическими блоками, интересы которого не будут учитываться более влиятельными сторонами.

2. Голос нації. Газета УНА-УНСО. 1995. № 14.
3. Стецько С. Побудова влади Української держави//Визвольний шлях. 1992. № 9. С. 1034.
4. Стецько С. В ім'я нації та держави//Свобода народів. 1995. № 4. С. 19.
5. Ратушний М. Державне будівництво та національна безпека//Свобода народів. № 4. С. 35.
6. Процев'ят Т. Зовнішня політика в контексті національних інтересів//Свобода народів. № 4. С. 37.
7. Ратушний М. Вк. тв. С. 36.
8. Павличко Д. До безпечної майбутності//Політика і час. 1993. № 8. С. 13.
9. Голос України. Газета Верховного Совету України. 14 янв. 1995.
10. Товариш. Газета Соціалістичної партії України. Лютий 1996 р.
11. Там же.
12. Комуніст України. Грудень 1995 р.
13. Там же.
14. Горбулін В. Наша мета, наша доля//Політика і час. 1996. № 1. С. 8.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Станко В. Н. Промысел бизона в палеолите Северного Причерноморья	3
Смытына Е. В. О соотношении локальной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации в эпоху мезолита	10
Булатович С. А. К истории формирования фондов Одесского археологического музея: В. Г. Тепляков	17
Дзиговский А. Н. Социальная структура сарматского общества Северо-Западного Причерноморья (по данным погребального обряда)	24
Шабашов А. В. Система родства албанцев	30
Пригарін О. А. Традиційне житло етноконфесійних груп росіян Нижнього Подунав'я XIX—XX ст.	36
Агафонова Т. А. Одежда украинского населения Юго-Западной Украины XIX — начала XX вв.	44
Петрова Н. О. Міжетнічні взаємовпливи російсько-українського населення Буджака в середині — другій половині XX ст. (за матеріалами етнографічних досліджень весільного фольклору)	50
Дыханов В. Я. Основные праздники календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов Украины	58

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курас І. Ф. Петро Могила: міжнародне визнання українського культурного діяча	65
Ващенко В. П. Ввіз капіталів в промисловість Південної України в кінці XVIII — на початку 60-х років XIX ст.	68
Фроук Н. М. Вклад етнічних груп Одеси у розвиток зовнішньої торгівлі в кінці XVIII — першій половині XIX століття	74
Гончарук Т. Г. Деякі аспекти висвітлення економічного життя України на сторінках журналу «Основа» (1861—1862 рр.)	76
Першина З. В. Ще раз про Івана Мартиновича Ковальського	84
Мисечко А. І. З історії родини Шелухиних	89
Шелест Д. С. Національно-державницькі погляди С. Л. Рудницького	93
Сурай Ю. І. Громадсько-політична думка Росії і України про роль і місце періодичної преси (друга половина XIX — початок XX ст.)	98
Шишко О. Г. Еволюція поглядів українських соціал-демократів на проблему державності України на поч. XX ст.	104
Домбровський О. І. Перший Український з'їзд	110
Вінчковський Т. С. Діяльність Української Військової Ради в Одесі	115

Агафонова Н. В. Основні акценти в освітній політиці доби Директорії (на архівних матеріалах)	120
Фесик О. В. Західна історіографія про рух Опору в УРСР в серпні 1950—1960-х рр.	126

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Попова Т. Н., Панасюк В. Б. Об инфраструктуре исторической науки	132
Прутцев С. Б. Модель истории в творчестве Т. Н. Грановского	138
Максименко И. В. Вопросы методологии истории в научно-педагогической деятельности Е. Н. Щепкина	144
Похила Л. С., П. Куліш очима М. Драгоманова	150
Полозовська О. В. О. І. Маркевич про походження свого рода	156
Мирошниченко В. А. Деятельность А. И. Маркевича в Одесском Обществе Истории и Древностей (по материалам Записок Одесского Общества Истории и Древностей)	160
Полова Т. Н. О методике биоисториографических исследований	165
Мельнік О. В. З історії Київських вищих жіночих курсів (1878—1886)	172

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Кульчицький С. В. Демографічні втрати від голоду 1933 г. в областях УСРР	176
Никульча И. Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии	182
Долженков О. О. Архівні фонди ЦК КП(б) про втручання союзних органів управління в діяльність адміністративних та господарських органів України в 1920-ті рр.	188
Хмарський В. М. З історії архівної справи в Одесі (про намагання А. О. Скальковського заснувати у 30—40 рр. XIX ст. Історичний архів)	192
Бондар Г. С. Краєзнавчі матеріали на сторінках «Одесского вестника» в 1827—1833 рр.	198
Шабанова А. М. Источники изучения судостроительного промысла крестьян Северо-Запада России в XVII — п.п. XVIII в.	203
Андрієва К. О., Дьомін О. Б. Політика Англії в «Португальському питанні» кінця 70-х рр. XVI ст. в світі іспанських дипломатичних джерел	210
Гребцова И. С., Гребцов В. М. Применение формально-количественных методов атрибуции средневековых текстов в трудах по истории культуры	216

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бондарь Р. Д. Из истории дакийских войн и сооружения Тгора-еит Траіані в Нижней Мезии (1)	223
Избаш Т. А. Московское нумизматическое общество	229
Радзиховская Е. А. Ремесло нотариуса и его протагонисты в южнофранцузском городе XV в.	236
Дьомін О. Б. Зовнішня політика Англії початку XVII ст.: до історії формування франко-англо-голландського союзу	241
Немченко И. В. Идея «смешанной монархии» в роялистской политической мысли Англии 40-х гг. XVII века	247

Тоцкий П. Н. Проблема статуса подданного: критический анализ идей официального галликанизма XVII—XVIII вв.	252
Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. М. П. Адамович — ватажок одеських моряків	258
Самойлов Ф. О. П. Б. Струве та українське питання. (1907—1914 рр.)	264
Раковский М. Памятные страницы истории. (к 80-летию Октябрьской революции: региональный аспект)	271
Шкляев И. Н. Одесская Губчека как орган внесудебной репрессии	271
Покась М. С. Внешнеполитический аспект ядерного разоружения Украины	284
Горун Д. А. Украинско-польские отношения в постсоветский период: некоторые аспекты сотрудничества	292
Савельев Г. С. Политика США в отношении Кубы в 80 — н. 90-х: анализ американской немарксистской историографии и политологии	297
Сайгакова Л. А. Украина и Израиль: к истории межгосударственных отношений	304
Горбатюк Н. П. Украинско-канадские отношения на современном этапе. (1991—1994)	312
Соколовский Т. В. НАТО и Украина: анализ позиций украинских политических сил	318

Записки історичного факультету

Випуск 5

Здано до набору 12.05.97. Підписано до друку 27.05.97.
Формат паперу 60x84¹/₁₆. Друк. арк. 20,75. Умовн. друк. арк. 19,30.
Обл.-вид. арк. 15,09. Зам. 21г.-97. Друк. ОІСВ. Тир. 300.

